

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK ANA BİLİM DALI**

**BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ KAVRAMI: ÖZBEKİSTAN'DA SSCB VE İSLAM
KERİMOV DÖNEMİ BASIN REJİMLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI**

Yüksek Lisans Tezi

Muhiddin ABDURASULOV

ANKARA-2009

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK ANA BİLİM DALI**

**BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ KAVRAMI: ÖZBEKİSTAN'DA SSCB VE İSLAM
KERİMOV DÖNEMİ BASIN REJİMLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI**

Yüksek Lisans Tezi

Muhiddin ABDURASULOV

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Nurcan TÖRENLİ

ANKARA-2009

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK ANA BİLİM DALI

**BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ KAVRAMI: ÖZBEKİSTAN'DA SSCB VE İSLAM
KERİMOV DÖNEMİ BASIN REJİMLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI**

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Nurcan TÖRENLİ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Dya TOKGÖZ
Doç. Dr. Murat GÜVENİR
Doç. Dr. Nurcan TÖRENLİ
.....
.....

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi 04.06.2009

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../200...)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

.....

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER:

<u>TABLO LİSTESİ</u>	iv
<u>KISALTMALAR</u>	v
<u>GİRİŞ</u>	1

1. BÖLÜM:

TEMSİLİ SİYASAL REJİMLER VE BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ	7
<u>1.1. Siyasal Rejimler ve basın özgürlüğü</u>	7
1.1.1. Temsili Demokrasi Rejiminin Ortaya Çıkışı	7
1.1.2. Temsili Demokrasilerde Siyasal Partiler	11
1.1.3. Temsili Demokrasilerde Muhalefetin Rolü	15
1.1.4. Basın Özgürlüğü Kavramı ve Gelişimi	19
1.1.5. Basın Özgürlüğünün Önündeki Temel Engellerden Biri Olarak Sansür	24
<u>1.2. Meşruluk kavramı üzerinden basın-iktidar ilişkileri</u>	25
<u>1.3. Kamuoyu ve basın</u>	31
<u>1.4. Basın rejimleri ve normatif medya kuramları</u>	37

2. BÖLÜM:

SSCB GÖLGESİNDE ÖZBEKİSTAN'DA SİYASAL REJİM	45
<u>2.1. Çarlık Rusya'sı işgalinden önce ve sonra Özbekler</u>	45
<u>2.2. SSCB döneminde siyasal rejim (1924-1991)</u>	49
<u>2.3. SSCB'nin dağılma sürecinde Özbekistan'da siyasal rejim (1988-1991)</u>	55
2.3.1. Birlik Halk Hareketi	58
<u>2.4. Bağımsızlıktan sonra Özbekistan'da siyasal rejim (1991-2007)</u>	63

2.4.1. Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Kurulması	65
2.4.2. İslam Kerimov ve Demokratik Halk Partisi	66
2.4.3. Muhalefeti Sindirme Siyaseti ve Andican Olayları	70
2.4.4. Özbekistan'da Devlet Yapılanması, Siyasal Partiler ve Parlamenter Yapı....	72

3. BÖLÜM:

ÖZBEKİSTAN'DA BASIN REJİMİ VE BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ.....	78
3.1. <u>SSCB döneminde Özbek komünist basını</u>	78
3.2. <u>M. Gorbaçov dönemi: “Perestroyka” ve “Glasnost” reformları</u>	85
3.2.1. Perestroyka Reformu	85
3.2.2. Glasnost Reformu	90
3.3. <u>Parçalanma dönemi ve özgürleşen basının genel görünümü</u>	94
3.4. <u>Bağımsızlıktan sonraki basın rejimi: Politikalar ve uygulamalar</u>	99
3.4.1. Özbek Basınının Hukuki Temelleri	99
3.4.1.1. Özbekistan Anayasa'sında Basına İlişkin Hükümler	100
3.4.1.2. Kitle İletişim Araçları Kanunu'nda Basına İlişkin Hükümler	101
3.4.1.3. Diğer Kanunlarda Basına İlişkin Hükümler	102
3.4.2. Özbekistan Yasalarında Basın Özgürlüğünün Kısıtlanması	102
3.4.3. Özbekistan'da Yayınlanan Gazete Ve Dergiler	105
3.4.3.1. Özbekistan'da yayınlanan devlet, parti ve sivil toplum kuruluşlarına ait bazı gazete ve dergiler	111
3.4.3.2. Magazin Gazeteleri	113
3.4.4. Uluslararası kaynaklarda Özbekistan basını ve basın özgürlüğü durumu....	114
3.4.5. Gazetecilerin Çalışma Koşulları	118
3.4.6. Özbek Basını'nda Örgütlenme	120

4. BÖLÜM:

GAZETECİLERİN TANIKLIĞINDA ÖZBEKİSTAN'DA BASIN

ÖZGÜRLÜĞÜ	124
<u>4.1. Gazetecilere Uygulanan Baskılar</u>	126
4.1.1. Özbekistan'da Basın Özgürlüğü İhlalleri	128
4.1.2. Kapatılan Basın-Yayın Organları	135
<u>4.2. Gazetecilerle Yapılan Mülakatlar</u>	143
4.2.1. Yadgar Abid'le Yapılan Mülakat	143
4.2.2. Dilmurat Sayyid İle Yapılan Mülakat	151
4.2.3. Abdukayum Yoldaşev'le Yapılan Mülakat	160
4.2.4. Bahtiyar Şahnazarov'la Yapılan Mülakat	167
4.2.5. Husniddin Kutbiddinov'la Yüz yüze Yapılan Görüşme	171

5. BÖLÜM:

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	178
KAYNAKÇA	185
ÖZET	192
ABSTRACT	193

TABLO LİSTESİ:

Tablo 1. Özbekistan’da devlet tarafından tescil edilen basın-yayın organları	106
Tablo 2. Özbekistan’da yayınlanan gazete, kitap ve broşür istatistiği (1995-2003)	107
Tablo 3. Özbekistan’da yayınlanan basın, kitap ve broşürlerin baskı sayıları (1995- 2003).	107
Tablo 4. Özbek halkının kitle iletişim araçlarından yararlanması (1991-1993).....	108
Tablo 5. 1995-2003 yıllarında Özbekistan basını.....	109
Tablo 6. 1995-2002 yıllarında Özbekistan gazetelerinin günlük tirajı (bin).....	110
Tablo 7. Freedom House (Özgürlük Evi) Basın Özgürlüğü İndeksi	115
Tablo 8. Özbekistan’ın RWB Dünya basın özgürlüğü derecelendirmesi	116
Tablo 9. Taşkent şehir halkının basın-yayın organlarına güvenme oranı.....	116
Tablo 10. Özbekistan vatandaşlarının yabancı basın-yayın organlarına güvenip güvenmemesinin nedenleri.....	117
Tablo 11. Özbekistan’da 2004 yılının 6 ayında basın özgürlüğü ihlalleri.....	129
Tablo 12. Uluslararası örgütler tarafından hazırlanan basın özgürlüğü raporlarında Özbekistan’da basın-yayın organlarına, gazetecilere yapılan ihlaller.....	130

KISALTMALAR:

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SBKP	Sovyetler Birliği Komünist Partisi
SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
ÖSSC	Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
KGB	Komitet Gosudarstvennogo Bezopasnosti (Devlet Güvenlik Komitesi)
MGH	Milli Güvenlik Hizmeti
EKİAMB	Elektronik Kitle İletişim Araçları Milli Birliği
C.	Cilt
S.	Sayı
s.	Sayfa
Yay.	Yayınları
Haz.	Hazırlayan
Bkz.	Bakınız
A.k.	Aynı kaynak
Çev.	Çeviren

GİRİŞ

Özbekistan 1924 yılından 1991 yılına kadar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) yönetimi altında kalmıştır. Bu uzun süreli dönem boyunca Özbekistan'da basın ve kitle iletişim araçları devletin sıkı kontrolü altında tutulmuştur. Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, siyasal ve ekonomik yönetim anlamında SSCB Merkez yönetimine yani Moskova'ya bağlıydı. Bu merkezi-bürokratik yapıya bağlı olarak basın tamamen devletin kontrolündeydi, özel mülkiyete tabi medya kuruluşları yoktu. Basın üzerindeki sıkı devlet kontrolü, basın özgürlüğünün hiç tanınmadığı bir basın rejimi anlamına geliyordu. Sansür, en katı haliyle diğer SSCB ülkeleri gibi Özbekistan SSC'sinde de görülmekteydi. Ancak 1985'den 1991'e kadar Sovyetler Birliği'ni yöneten Gorbaçov'un *perestroika* (yeniden yapılanma) ve *glasnost* (açıklık) adını verdiği reform çalışmaları, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin ülkede siyasal üstünlüğünü kaybetmesine ve sonrasında da Sovyetler Birliği'nin dağılmasına neden oldu.

Basın özgürlüğü çerçevesinde Gorbaçov dönemi, SSCB'ye bağlı diğer ülkelerde de olduğu gibi Özbekistan'da da basını, deyim yerindeyse canlandırdı. Kısmi bir özgürleşme süreci yaşanmaya başladı. Basında eleştirel makaleler, köşe yazıları yer almaya; siyasal ve ekonomik yaşamı değerlendirmeye dönük canlı tartışmalar yapılmaya başladı. Özbek halkının o ana kadar gördüğü en özgür, en etkin basın bu dönemde ortaya çıkmıştır diyebiliriz. Basının merkezde yaşanan bir gelişmeyle daha özgür bir ortama kavuşması sonucunda milli kurtuluş hareketleri ortaya çıktı, aydınlar, şairler, gazeteciler ulusal bağımsızlık hakkında basın aracılığı ile tartışmaya, halka mesajlar iletmeye başladılar.

Böylece 31 Ağustos 1991’de Özbekistan bağımsızlığını ilan etti. Devlet başkanı seçilen İslam Kerimov’un ilk icraatlarından birisi basını denetim altına almak ve bağımsızlık öncesi basına hâkim olmaya başlayan özgürlük ortamını kısıtlamak oldu. Perestroyka döneminde var olmaya başlayan özgür basından İ. Kerimov dönemine geçilince eser kalmadı.

Bu tezde SSCB dönemi, Perestroyka dönemi ve İ. Kerimov dönemlerinde siyasal rejimdeki farklılaşmalara bağlı olarak basın rejimindeki farklılaşma yine basın özgürlüğü üzerinden irdelenmiştir. Özbekistan’da basın rejiminin ele alınacak bu üç dönemde geçirdiği dönüşüm büyük ölçüde siyasal rejimdeki dönüşümle koşutluk içindedir. Basın özgürlüğü kavramının nasıl anlaşıldığı, siyasal rejim ve basın özgürlüğü konusunun nasıl bir ilişki içinde olduğu, dönemin siyasal rejiminden ve onun basın özgürlüğüne dönük tutumundan hareket edilerek araştırılmıştır.

Özbekistan Cumhuriyeti’nin SSCB çatısı altındaki dönemle ve daha sonra iktidara gelen devlet başkanı İslam Kerimov döneminde basın rejimi açısından yaşadığı dönüşüm süreci bu tezin tartışma konusudur. Bu iki dönemde medya-iktidar ilişkileri, devletin oluşturmaya çalıştığı basın rejimi, ondan bekledikleri, ona biçtiği rol, ondan beklediği ideolojik destek gibi süreci oluşturan alt unsurları, bu ana konunun tamlayıcı parçaları niteliğindedir.

Bu tezde basın özgürlüğü kavramının siyasal-toplumsal dönüşüme koşut olarak değişen, uluslararası ilişkilerin ve çıkar savaşımının da malzemesi haline getirilen bir kavram olduğu Özbekistan örneği üzerinden tartışılmıştır. Bu noktada ana amaç basın özgürlüğünün basının kendi için mi yoksa halk için mi istenen bir durum

olduğunu ortaya koyabilmektir. Toplumsal yararları, ülkelerin gelişmesine sağladığı katkı, Özbekistan gibi otoriter rejimli ülkelerin demokratikleşmesine katkısı bağlamında basın özgürlüğü, sözü edilen dönemler arası bir karşılaştırmayla aydınlatılmaya çalışılmıştır. Tezde ayrıca Özbekistan’da bugün var olan basının ne kadar özgür olduğu, basın-iktidar ilişkisinin basın özgürlüğü açısından nasıl bir bağlam oluşturduğu gibi önemli konulara da temas edilmiştir.

Özbekistan basınına, basın tarihini ele alan araştırma sayısı oldukça azdır. Özbekistan, basın özgürlüğünün bir dış gelişmeyle (Perestroyka ve SSCB’nin dağılması) büyük bir dönüşüm yaşadığı ender ülke örneklerinden biridir. Ayrıca Batının bu dış gelişmeyi basın üzerinden bir demokrasi zaferi gibi gösterme girişimiyle Doğu-Batı çekişmesi açısından da önemli bir araştırma konusu özelliği kazanmıştır. Ancak bu konuda bir çalışma bulunmamaktadır. Ülke bağımsızlığına kavuştuktan sonra Özbekistan’da basın özgürlüğü konusunda birçok sivil toplum örgütü ve uluslararası teşkilatlar tarafından hazırlanan yıllık rapor niteliğinde yayınlar bulunmaktadır.

Özbekistan Üniversitelerinde ülkedeki demokrasinin durumunu; basının, basın özgürlüğü başta olmak üzere kendi sorunlarını nasıl değerlendirdiğini, bunun ülkenin geçirdiği siyasal toplumsal dönüşümle ilişkisini ele alan tez çalışmaları neredeyse hiç yoktur. Üniversite yönetimleri mevcut siyasi baskılardan dolayı buna izin vermemektedirler. Özbekistan’da basının sorunlarını ele alan yazar ve araştırmacıların çoğu yabancıdır, çünkü hükümetin yabancılara çalışmalarını üzerinde müdahale yetkisi daha kısıtlıdır. Yerli araştırmacılar, yazar ve gazeteciler de

Özbekistan'daki siyasal rejimin mağduru olan bu 'cansız medya' hakkındaki görüşlerini ancak yurtdışında seslendirebilmektedirler.

Kısacası bu konuda şu ana kadar tez niteliğinde bir araştırma yapılmamıştır. Özbekistan gibi Sovyet dönemi sonrası ülkelerde demokrasinin hayata nasıl geçirildiği, eski komünist ideolojiden kurtulma çabalarının var olan iktidarın baskıcı tutumunu nasıl perdelediği, bu süreçte basının hangi tür baskılar gördüğü gibi can alıcı konuların o toplum içinden üretilememiş olması, basın özgürlüğü alanındaki mücadele için de önemli bir engel oluşturmaktadır. Dolayısıyla tez, bu türden bir 'içten - yerel - bilgi üretimi' arayışı olarak da anlamlıdır.

“Basın Özgürlüğü Kavramı: Özbekistan'da SSCB ve İslam Kerimov Dönemi Basın Rejimlerinin Karşılaştırılması” adlı bu tez çalışması 5 bölümden oluşmaktadır.

1. bölümde tezin kuramsal çerçevesi tartışılmıştır. Bu bölümde temsili siyasal rejimler ve basın özgürlüğü, doğrudan ve temsili demokrasi rejimlerinin farkları, temsili demokrasilerde siyasal partiler ve muhalefetin rolü, basın özgürlüğü kavramı ve onun gelişim süreci tarihsel boyutta ele alınmıştır. Ondan sonra meşruluk kavramı üzerinden basın-iktidar ilişkisi, kamuoyu oluşturma ve siyasal iktidar açısından medyanın önemine değinilmiştir. Öte yandan medya-iktidar ilişkileri ve iktidarın basın rejimini belirlemedeki tutumu, uygulamaları, basın rejimleri, normatif medya kuramları gibi konular da tartışılmıştır.

2. bölümde ise Özbekistan'ın (o dönemde Türkistan) Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilmesi ve bundan sonra gelişen siyasi vaziyet, Özbekistan'ın SSCB'ne dâhil edilme sürecinden bahsedilmiştir. Ayrıca SSCB dönemindeki Özbekistan siyasi

hayatına ait ayrıntılar, Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle değişen dengeler, parçalanma sürecindeki Özbekistan SSC ve milliyetçi hareketlerin ortaya çıkması tartışılmıştır. Öte yandan Özbekistan'ın bağımsızlığını elde etmesinden sonra İslam Kerimov dönemindeki otoriter diktatörlüğe dayalı baskıcı siyasi rejimi de bu bölümün önemli konularından biridir.

“Özbekistan’da basın rejimi ve basın özgürlüğü” diye adlandırılan 3. bölümde ise SSCB dönemindeki Özbekistan’ın basın siyaseti ve medya sorunları, Mihail Gorbaçov tarafından başlatılan *Perestroyka* ve *Glasnost* reformlarının ülkenin siyasi ve toplumsal açıdan canlanmasına, dolayısıyla Özbek basınının özgürleşmesine sağladığı katkılardan bahsedilmiştir. Öte yandan parçalanma dönemindeki basının genel durumu, o dönemdeki Özbek basınının özellikleri, bağımsızlıktan sonra iktidarını tamamen güçlendirerek otoriter rejimi yeğleyen İslam Kerimov’un basına yönelik uygulamaları, özgürleşen basını kendi çıkarları için çalışan propaganda aracı (Sovyet dönemindeki gibi) olarak kullanmaya başlaması ve Özbek basınının hukuki temelleri ve en önemli sorunları tartışılmıştır.

4. bölüm ise bağımsızlıktan sonra öldürülen, hapsedilen gazeteciler hakkındaki bilgiler ve Özbekistan’da SSCB döneminde de, bağımsızlık yıllarında da gazetecilik yapan, *Perestroyka* ve *Glasnost* reformlarının, Kerimov’un basına yönelik antidemokratik tutumunun da bizzat tanıdığı olan Özbek gazetecileriyle elektronik posta yoluyla yapılan mülakatlardan oluşturulmuştur. Tezin araştırma bölümü için hazırlanan soruları internet aracılığıyla yanıtlayan Özbek gazetecileri eski SSCB dönemi ve bağımsızlık sonrası Özbekistan’daki basın özgürlüğü durumunu kıyaslayarak kendi görüşlerini bildirmişlerdir.

Ve nihayet tezin sonucundan oluşan 5. bölümde Özbekistan’da basın özgürlüğüne ait son durum değeriendirilmesi ve Özbekistan örneğinde tartışılan otoriter basın kuramının eksikliklerinden söz edilerek tez çalışması sona erdirilmiştir.

1. BÖLÜM

TEMSİLİ SİYASAL REJİMLER VE BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ

1.1. SİYASAL REJİMLER VE BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ

“Basın özgür olduğu zaman iyi ya da kötü olabilir. Ancak özgürlüğü bulunmadığı zaman yalnızca kötü olabilir. İnsan için olduğu gibi basın için de özgürlük daha iyi olma fırsatıdır. Birinin boyunduruğu altında olmak daha kötü hale gelmenin kesinlik kazanmasıdır.”

Albert Camus

1.1.1. Temsili Demokrasi Rejiminin Ortaya Çıkışı

Kölecî toplum sonrasında Avrupa’da uzun yıllar egemen olan feodal sistem, burjuvazi sınıfının gelişmesi ve güçlenmesiyle sarsılmaya başlamıştır (Ertan, 2005:205). Bu sarsılma sürecinde yeni burjuvazi sınıfı, pazar güvenliği ve pazar sistemini düzenleyen ve sık sık değişmeyen tekdüze kurallar ile yaşama hakkı, mülkiyet hakkı ve özgürlüklerini güvenceye almak için mutlak krallıkları desteklemiş ve Avrupa siyasal tarihinde mutlak monarşi döneminin ilk tohumları atılmıştır. Ertan’a (2005:205) göre, mutlak monarşilerin zaferiyle sonuçlanan bu süreçte feodal sistem tasfiye edilmiş, ancak burjuvazi sınıfının istekleri ve özlemleri tükenmemiştir.

Avrupa’da feodalitenin yıkılıp, merkezi krallıkların kurulmasından sonra, krallıkların güçlenmesi, aristokrasi-burjuvazi çekişmesine yol açmıştır. Ekonomik bakımdan iyice güçlenen burjuvazi, siyasal iktidarı ele geçirip, feodal çağların kalıntısı olan ve aristokratlardan yana işleyen yasaları, yeni ekonomik güçlerin rahatça çalışmasını sağlayacak biçimde değiştirmeye koyulmuştu (Şenel, 1996:284). Burjuvazi, bu amacını gerçekleştirmek yolundaki girişimlerinde, karşısında bu kez kendi yetiştirmesi olan mutlak monarşileri buldu. Şenel (1996:284) burjuvazi mutlak

monarkların iktidarını sınırlamaya kalkınca da, mutlak monarkların feodal aristokratik güçlerle işbirliği yaptıklarının altını çizmektedir. Böylece 16. ve 17. yüzyıllarda aristokratlar, kralların iktidarını sınırlamak isteyip, burjuvazi mutlak monarklardan yana tavır almaya başlayınca 18. yüzyılda roller değişmiştir. Şenel'in (1996:284) de belirttiği gibi, burjuvazi mutlak monarşiyi sınırlamak amacıyla özgürlük ve eşitlik bayrağını çekmişken, aristokrasi geleneksel siyasal ayrıcalıklardan ve bunların savunucusu durumuna gelmiş olan krallığın geleneksel haklarından yana tavır almıştır.

Bu değişim süreciyle birlikte güçlenen burjuvazi sınıfı, çıkarlarını, mutlak monarklar aracılığıyla yönetilen bir düzen yerine, kendi temsilcileri eliyle yönetebileceği parlamenter bir sistem ile sağlamlaştırma yollarını aramaya başlamıştır. Bu süreçte burjuvazi, krala karşı parlamenter mücadeleyi desteklemiş ve parlamenter demokrasinin, Avrupa'daki temellerini atmıştır. Parlamenter demokrasi, niteliği gereği, temsili bir demokrasi modelidir. Öztekin'in (2001:64) de vurguladığı gibi, günümüz toplumlarında en çok uygulanan yönetim biçimi olarak temsili demokrasi, halkın, kendi kendini seçtiği temsilciler aracılığıyla yönetmesi modelidir.

Demokrasi, halkın kendi kendisini yönetmesi anlamında idealize edilmiş bir kavramdır. *Demokrasi* kavramı, Eski Yunanca *Demokratia* kavramından gelmekte olup, *demos* ve *kratia* ya da *cratos* kavramlarından türetilmiştir (Ertan, 2005:205). *Demos* kavramı, eski Yunancada *deme* (mahalle) sözcüğünden türetilmiş olup “mahallede yaşayan halk” anlamında kullanılmaktaydı (Şenel, 1996:285). Eski Yunancada *kratia* ya da *cratos* sözcüğü ise İngilizce'de *government* sözcüğü ile eş

anlamalı olup “yönetim” anlamına gelmektedir. Bu biçimiyle demokrasi, halkın kendi kendisini yönetmesi anlamına gelmektedir.

Demokratik siyasal rejimler genel olarak doğrudan demokrasi (katılım ağırlıklı) ve temsili demokrasi (temsil ağırlıklı) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. “Doğrudan hükümet” de denilen doğrudan demokrasi, halkın egemenliğini bizzat ve doğrudan doğruya kullandığı demokrasi tipidir (Ertan, 2005:206). Doğrudan demokraside devlet için gerekli olan bütün kararlar, yurttaşlar topluluğu tarafından aracısız ve temsilcisiz olarak bizzat alınırlar. Doğrudan demokrasi, halkın halk tarafından yönetilmesini öngörmektedir. Dolayısıyla doğrudan demokrasi sistemi, demokrasinin ideal anlamına en yakın olan sistemdir (Ertan, 2005:206). Günümüz toplumlarının geniş ve karmaşık ilişkileri çerçevesinde düşünüldüğünde doğrudan demokrasinin tam anlamıyla ya da yukarıda belirtilen ideal anlamında uygulanması pratikte pek mümkün değildir. Zira doğrudan demokrasilerde toplumda her bireyin toplumu ilgilendiren kararlara ve yapılan uygulamalara bizzat katılımı söz konusudur. Bunun ise günümüz toplumlarında uygulanma imkânı oldukça güç ve hatta imkânsızdır.

Temsili demokrasiye gelince, bu sistemde, hâkimiyetin millete ait olduğu prensibi vardır. Yönetim, milletin seçtiği temsilciler ve bu temsilcilerin içinde örgütlendiği siyasal partiler tarafından ve anayasaya uygun olarak yürütülür. Temsili demokrasiler, iktidara gelen siyasal partiler, yani hükümetlerin şekillerine göre, “Parlamentar Sistem”, “Meclis Hükümeti Sistemi” ve “Başbakanlık Sistemi” gibi değişik adlar altında birbirinden ayrılmaktadır. Ancak hepsinde temel esas, devletin,

halkın seçtiği ve milleti temsil etmekte olan temsilciler tarafından idare edilmesidir (Ertan, 2005:206).

Burjuvazi sınıfının isteği ve çabası sonucunda ortaya çıkan temsili demokraside halk, siyasal partiler aracılığıyla örgütlenip seçimlere katılmakta ve seçilen temsilciler, kendilerine verilen süre içinde halktan aldıkları yetkiyle sınırlı bir süre yönetim erkini kullanmaktadırlar. Ertan’a (2005:205) göre, bu durum, halkın halk tarafından seçilen temsilciler eliyle yönetildiği bir model olduğu için temsili demokrasi olarak isimlendirilmektedir. Temsili demokrasinin iki temel ilkesi, halkın kendi seçtiği temsilciler eliyle yönetilmesi ve yönetim erkinin bazı konularda sınırlandırılmış olmasıdır. Bu sınırlandırmalar, halkın bazı temel hak ve özgürlüklerinin anayasal güvenceye alınmasını ifade eder. Ertan’ın (2005:205) da vurguladığı gibi halkın seçilmiş temsilcileri, bu hak ve özgürlüklere dokunmaksızın ya da belirlenmiş koşullarda ve sınırlarda bunları ihlal edecek biçimde sınırlandırılmışlardır.

Mutlak monarşi rejiminin ortaya çıkmasına destek veren ve zaman geçtikçe mutlak monarşinin yetkilerini sınırlandırarak parlamenter, dolayısıyla temsili demokrasi sistemini yeğleyen burjuvazi sınıfı, liberalizm kuramının da mimarı olmuştur. Liberalizmin temelleri aristokratlarla burjuva sınıfı arasındaki çatışma sonucunda atılmıştır. Öztekin’e (2001:64) göre liberalizm serbest piyasa ekonomisi, serbest ticaret gibi kavramlarla açıklanan, temelde ekonomik olan, fakat siyasal sistemleri de “serbestlik” üzerinden tanımlayan bir akımdır. Liberal ideoloji ile burjuva sınıfı, aristokrat ve dindar sınıflar ile hukuksal haklar bakımından eşitlik elde etmeyi istemiştir. Özgürlükle kastedilen ise ekonomik kısıtlamaların ve

sınırlamaların önlenmesine yöneliktir. Bu bağlamda 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi bir anlamda liberalizmin haklar ve özgürlükler listesi sayılabilir (Öztekin, 2001:65).

John Locke liberalizm ideolojisinin ilk teorisyeni olarak kabul edilebilir. Locke'a göre, insanlar doğal halde özgür ve eşit yaşarken, siyasal toplum haline geçince özgürlüklerinden vazgeçmiş, cezalandırma hakkını toplumsal düzen adına siyasal iktidara devretmişlerdir. Halk kendi egemenliğini siyasal iktidara canını, malını korsun diye vermektedir (Locke'den aktaran Williams, 1991:13). Bu bağlamda John Locke'un düşünsel çabası burjuva sınıfının siyasal, ekonomik, toplumsal ve hukuksal haklardan temsili bir siyasal sistem içinde meşru yoldan pay alabilmesini sağlayacak siyasal yapılanmanın ana ilkelerini ortaya koymak yönünde olmuştur.

1.1.2. Temsili Demokrasilerde Siyasal Partiler

Siyasal parti, belli bir dönem veya daha fazlası için siyasal iktidarı elde etmeyi ve buradan aldığı gücü kullanmayı amaçlayan, bunu gerçekleştirebilmek için de iç içe olduğu halkın tamamının ya da çoğunluğunun desteğini seçim yolu ile sağlamaya çalışan, ülke genelinde örgütlenmeye gitmiş sürekliliği olan/olması gereken bir siyasal kurumdur (Kocaoğlu, 1998:220).

Fransız siyaset bilimcilerinden F. Goguel'e göre siyasi parti, üyelerinin düşünce ve menfaatlerini gerçekleştirmek için, iktidarı kısmen, ya da tamamen elde etmek amacı ile siyasi hayata katılan teşkilatlanmış bir gruptur (Teziç, 1998:306).

Temsili demokrasilerde çok partililik esastır. Ancak Faşizm ve Sosyalizm gibi totaliter rejimlerde siyasal iktidar tek siyasal parti ile gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bu tip rejimlerde tek parti, tek seslilik esastır. Parti tüm toplum ve devlet hayatını yönlendirir.

Siyasal partilerin işlevleri dört grupta toplanabilir. Bunlar:

1. Bir toplum içindeki farklı ve dağınık düşünce, görüş ve eğilimleri bir araya getirip belli gruplar içinde toplayarak açıklık ve süreklilik kazandırmaktır.
2. Siyasal partiler, kendileri aracılığıyla devlet yönetimine katılmayı isteyen kitleleri bilinçlendirip, eğitirler. Onların siyasal ve sosyal kültürlerini geliştirirler.
3. Seçimlerde aday göstermek ve seçmenlerin adayları tanımalarına yardımcı olmak suretiyle bu adayların seçilmelerini sağlarlar.
4. Seçimlerde çoğunluğu sağlayan siyasal parti siyasal iktidarı kullanır. Azınlıkta kalanlar ise muhalefet olarak iktidarı denetleme görevini yüklenirler (Teziç, 1998:326-327; Kocaoğlu, 1998:213-214).

Amacı siyasal iktidarı ele geçirmek olan siyasal partilerin iktidardayken uygulayacağı bir parti programı vardır. Kocaoğlu'na (1998:215) göre, parti programı, partinin siyasal iktidarı elde ettiğinde ülkenin hem içte hem de dıştaki ilişkileri ve karşılaşılabileceği sorunları günün ve toplumun şartlarını dikkate alarak nasıl değerlendirip çözeceğini ve çözümü nasıl uygulayacağını gösteren yöntem ve esaslardır.

Siyasal Parti Sistemleri, klasik olarak sayılarına göre gruplandırılabilir. Buna göre siyasal parti sistemleri tek parti sistemi, çift partili sistem ve çok partili sistem olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır (Kocaoğlu, 1998:220).

Siyasal iktidarın devamlı ya da uzunca bir süre tek bir partinin elinde bulunduğu sisteme tek parti sistemi adı verilmektedir. Teziç'e (1998:390) göre bu sistemde parti ve devlet sanki bütünleşmiştir. Partinin görevi, parti politikasını devlet örgütü içinde egemen kılmak ve herkese benimsetmektir.

Tek parti, siyasal muhalefeti kabul etmediği gibi, kendi içinde de muhalefete yer vermez. Aynı zamanda tek parti sisteminde demokrasinin vazgeçilmez unsurlarından birisi olan seçim de özelliğini kaybetmekte ve sadece tek partinin belirlemiş olduğu temsilci aday listelerinin sandığa atılmasından ileriye gidilememektedir. Kocaoğlu'na (1998:221) göre, İtalya, Almanya, İspanya ve Portekiz'de faşist tek parti rejimleri; SSCB, Çin Halk Cumhuriyeti'nde ise komünist tek parti rejimleri uygulanmış ya da uygulanmaktadır.

Çift partili sistemlerde ise iki büyük parti siyasal hayata hâkimdirler. Dolayısıyla bu partiler arasında siyasal iktidar sanki bir görev devir teslim gibi el değiştirmektedir (Teziç, 1998:390). Çift parti sisteminde, üçüncü bir büyük partiye yer yoktur. Üçüncü parti büyük parti durumuna gelince, iki büyük partiden birisinin yerinin alır; yerini aldığı küçük parti durumuna gelir.

Kocaoğlu (1998:221) temsili demokrasinin daha kolay işlediği bir sistem olan çift parti sisteminin verimli bir şekilde işleyebilmesinin bu sistemde yer alan iki büyük partinin rejim üzerinde anlaşmalarına bağlı olduğunu vurgulamaktadır. İngiltere ve ABD günümüzde çift parti sistemi uygulamalarının görüldüğü ülkelerdir.

Son olarak ikiden fazla siyasal partinin siyasal hayatta etkili olduğu sisteme çok partili sistem denmektedir. Farklı görüşlerin temsiline olanak veren bu sistemde, çoğu kez hükümet kurulmasında güçlüklerle karşılaşmakta ve ortak hükümet kurma yoluna yani koalisyonla gidilmektedir. Teziç'e (1998:391) göre bunun sonucunda da zayıf ve istikrarsız hükümetler ortaya çıkmaktadır.

Temsili demokrasilerde siyasal partilerin rolünden bahsederken, bu partilerin basınla ilişkisinin rejim açısından çok önemli bir unsur olarak ortaya çıktığını vurgulamak gerekir. İktidarı ele geçirmek ya da muhalefet etmek için siyasal partilerin seslerini duyurabilecekleri özgür bir basına ihtiyaçları vardır. Temsili demokrasilerde bu anlamda basın halkın gözcüsü, sözcüsü görevini üstlendiğinden halkla iktidar arasında bir aracı olarak işlev görmektedirler. Temsili demokrasilerde basın özgürlüğü özellikle siyasal iktidar olmanın olanaklarını kullanamayan muhalefet partileri açısından büyük önem taşımaktadır. İktidar partisini denetlemek, eleştirmek ve bunu da kamuoyunun önünde gerçekleştirmek açısından özgür basın muhalif partiler için son derece önemli bir işlev görmektedir.

Ancak siyasal partileri ve siyasal rejim açısından işlevlerine açıklık getirmeye dönük bu tanımlamalar, Özbekistan gibi otoriter ülkelerin uygulamasında yetersiz kalmaktadır. Örneğin, SSCB dönemindeki tek partili otoriter siyasal rejim sonrası bağımsızlığını ilan eden Özbekistan Anayasası'nda ülkenin çok partili demokratik ülke olarak tanımlanmasına karşın, uygulamada bu partilerin etkisiz, hatta göstermelik olduğunu ve siyasal iktidarı ele geçirmeye dönük bir çaba göstermedikleri görülmektedir. Özbekistan örneği siyasal partilere ve siyasal iktidara ilişkin olarak yapılan bu türden akademik tanımlamalara pek uymayan ender ülkelerden biridir. Öyle ki iktidarı 20 yıldır elinde bulunduran İslam Kerimov'un bu türdeş partilerin hangisinden aday olduğu ve seçildiği pek önem taşımamaktadır. Örneğin, çalışmamızın ikinci bölümünde değineceğimiz gibi ilk önce Özbekistan Halk Demokratik Partisi'nden, daha sonra Fedakârlar Demokratik Partisi'nden devlet başkanlığına aday olan ve seçimi kazanarak iktidarı tek başına eline geçiren

Kerimov, kurduğu hükümetin üyelerinin de hangi partiye  ye olduklarına önem vermemiştir. Dolayısıyla anayasasında çok partili sistemin geçerli olduğu Özbekistan; siyasal partilere iktidar yarışına katılma ya da muhalefet etme gibi siyasal-demokratik hakların uygulamada tanınmadığı bir ülke olarak değerlendirilebilir.

1.1.3. Temsili Demokrasilerde Muhalefetin Rolü

“*Muhalefet*”, “*h-l-f*” kökünden gelen Arapça bir kavramdır. Onunla aynı kökten gelen “*ihtil f*” kelimesi gibi, herkesin ayrı bir yol tutması ve görüş ayrılığı anlamına gelmektedir ( sfahani, 1986:223). Muhalefet, siyas  otoritenin davranışlarını tartışma ve değerlendirmeyi sosyal bir hak olarak görmeye dayanır. Ardoğan (2004:171) bireylerin kendi geleceğini belirleme hakkının bir tezahür biçimi; sosyal, kültürel ve siyasal hayata bireysel veya kolektif olarak katılma hakkının da bir uzantısı olan muhalefetin diğer bireysel hak ve özgürlüklerin korunmasında da önemli bir role sahip olduğunun altını çizmektedir.

Bu durumda herhangi bir ülkenin siyasal rejiminin temsili demokrasi olarak tanımlanabilmesi için muhalif siyasal hareketlerin serbestçe faaliyet göstermesi, bu çeşitten baskılara maruz kalmaması gerekli bir koşul niteliğinde kabul edilmelidir. Dünyanın önde gelen temsili demokrasilerinde muhalif hareketler, muhalif partiler son derece önemli görevler üstlenmektedir. Muhalefet, siyasal iktidarı elinde bulunduran hükümete her zaman karşı olmayabilir, bazen onun işbirlikçisi, ona hatalarını söylemekte yardımcı işlevler, sorumluluklar üstlenebilmektedir. Ancak Kışlalı’nın (1998:202) da belirttiği gibi iktidar, her siyasal sistemde vardır, ama muhalefetin yasal olarak tanındığı ve güvence altına alındığı tek sistem demokrasidir.

Bu bağlamda basın özgürlüğü ve yargı güvencesi olmadan, sadece seçimle sınırlı kalan rejimin adı demokrasi değil, büyük bir olasılıkla “*çoğunluk diktası*” olarak konmalıdır (Kışlalı, 1998:202). Özgürlüklerin içinde de, demokrasinin işlenmesi açısından, haber alma, düşünce ve örgütlenme özgürlükleri ön sırada gelmektedir. Özgür haber alma ortamı insanların özgür biçimde düşünebilmeleri açısından bir tür güvence niteliğindedir. Düşünme özgürlüğü, öncelikle yönetenlerden farklı düşünebilme özgürlüğüdür. Yoksa yönetenler gibi düşünme özgürlüğü, Hitler ve Stalin yönetimlerinde de vardı. Bu durumda, tek başına özgür düşünebilmenin yeterli olmadığı; bunun anlatım ve örgütlenme özgürlüğü ile birlikte var olması gerektiğinin vurgulamak gerekir Nitekim Kışlalı’nın (1998:202) da belirttiği gibi, böylesi koşullar altında “*özgür muhalefet*”in varlığından söz edilemez.

Çağdaş toplum, bireylerinin sosyal karakterlerinin belirtilme yerleri olarak kabul edilmesi gereken çeşitli sosyal birliklere, çoğulcu gruplara kendi yapısı içinde yer veren toplumdur. Zabunoğlu’nun (1963:215) da belirttiği gibi, fert, devletin karşısında, yalnız başına değil müşterek amaçlar yönünde bulunduğu diğer bireylerle, grup halinde konumlanmaktadır. Devlet gücünün sınırlandırılmasında asıl önemli rol, bu gruplaşmadan-örgütlenmeden çıkan muhalefet partisine aittir. Onun başlıca rolü, siyasal iktidarın kullanılmasını kontrol etme anlamında, iktidardaki partinin mensuplarının en basitinden de olsa bir iktidar saptırmasına kalkışmaları durumunda, özellikle anayasal mekanizmanın yürütmeyi durdurma ve müdahale konusundaki araçlarını işler hale getirmek ve nihayet kamuoyunun dikkatini çekmekte belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda kamuoyu, seçimle işbaşına gelen

hükümetlerin, seçimle işbaşından uzaklaştırılmaları açısından anahtar bir öneme sahiptir.

18-19. yüzyıl Avrupa'sında temsili demokrasilerin ortaya çıkmasında önemli rol üstlenen burjuvazi sınıfı, üretim araçlarına sahip olduğu için düşünsel üretim araçlarını da elinde bulunduruyordu. Gazete ve dergiler gibi önemli düşünsel araçların sahibi olan burjuvazi, bunlar aracılığıyla mevcut iktidara siyasal muhalefet yapıyordu. Basın özgürlüğü tezini geliştiren ve savunan burjuvazi sınıfı böylece muhalif partilerle basının iç içe olduğunu ve toplumun şeffaflığını denetlemek açısından bir birine ihtiyacı olduğunu kanıtlamıştır.

Muhalefet, muhalif siyasal güç, devletin gücünün sınırlandırılması yönünden de gereklilik arz etmektedir. Bireylere tanınan özgürlüğün bir gereği olarak siyasal iktidarı sınırlamanın iki aşamasına dikkat çekmek gerekir. Lipson'a (1973:319) göre bunlardan ilki, yöneticileri devletle bir tutan ve halkı yöneticilere bağlı sayan otoriter, elitçi görüşün reddidir. İkincisi ise, bunun bir sonucu olarak hükümetle devleti ayrı tutmaktır. Bu ayrılık, devlet değişmeden hükümetlerin değişebilmesini sağlayan mekanizmayı oluşturmaktadır.

Siyasal kararların çoğunluk kuralına uygun olarak alındığı çağdaş anayasal devletlerde muhalefet, hükümetten farklı görüşte olan siyasetçiler tarafından oluşturulur. Dolayısıyla muhalefet temsili yapılardaki siyasetçilere belirli haklar tanındığında gelişebilmektedir. Beyme'nin (1998:188) belirttiği gibi, muhalefetin hukuki bir temelini olabilmesi için, asgari düzeyde belirli bir demokrasinin, düşünce özgürlüğünün varlığı, parlamentodaki tüm üyelerin hukuki açıdan

korunması ve bu korumanın parlamentodaki azınlık gruplarına da sağlanması gerekir.

Eski parlamenter-temsili sistemlerin demokratikleşmesinin başlangıcında muhalefet/muhalif siyaset ulusal düzeyde örgütlenmeye başlamış; muhalefete siyasal partiler oluşturma hakkı ve destek sağlama çalışmaları kabul edilmiştir. Bu durum demokratik olarak adlandırılan birçok ülkenin Anayasa'larında güvence altına alınmış olan temel haklardan örgütlenme özgürlüğünün bir unsuru olarak geniş bir kabul görmüştür.

Çok parti sistemlerinde hukuki temeli olan muhalefete ek olarak, içinde bulundukları siyasal sistemi tanımayı reddeden, siyasal partiler şeklinde de oluşabilen, yapısal ya da toplumsal muhalefetin varlığından da söz edilmesi gerekir. Bu tür muhalefet ya devrim sonucunda yıkılmış olan siyasal sistemi yeniden kurmayı amaçlar; ya da devrimci gruplar olarak gelecek için daha iyi varsaydıkları siyasal sistemi kurmak için uğraşırlar. Fakat yapısal muhalefet, dinsel ve ulusal karakterlerinden ötürü içinde bulundukları devleti reddeden gruplar tarafından da oluşturulabilir (Zabunoğlu, 1963:215). Bu durum Beyme'ye (1998:190) göre özellikle, bu gruplara yeterli özerklik verilmediği veya federal devlet sistemi içinde federe devletin haklarının yeterli bir şekilde garantiye alınmadığı zamanlarda ortaya çıkmaktadır. Örneğin, iki dünya savaşı arasında Çekoslovakya'daki Sudeten Almanlar; I. Dünya Savaşından önce Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda Irredentist¹ harekete mensup olan İtalyanlar gibi. Sonuç olarak anayasal sistemin

¹ Kendi memleketinin kaybettiği toprakları geri isteyen kimse.

çerçevesi içinde muhalefet çoğunlukla var olan sistemin, açıkça veya üstü kapalı bir şekilde, kabul (tanınması) edilmesi demektir (Beyme, 1998:190).

1.1.4. Basın Özgürlüğü Kavramı ve Gelişimi

Avrupa’da temsili demokrasi sistemine geçilmesiyle devlet ile vatandaşlar, kamular ya da gruplaşmalar arasındaki iletişimi, ilişkiyi sağlamak yanında bu gruplaşmaların kendilerini iktidarın muhalifi/alternatifi olarak gösterebilecekleri bir araca da ihtiyaç duyulmuştur. Rönesans hareketiyle hızlanan teknolojik gelişmelerin ürünü olarak ortaya çıkan matbaanın icat edilmesiyle yavaş yavaş canlanmaya ve yaygınlaşmaya başlayan gazete ve dergiler bu ihtiyacın bir sonucu olarak da değerlendirilebilir. Böylece basın halkla iktidar arasındaki diyalogu sağlayan, halkın giderek yaygın bir şekilde yönetime katılması için aracı konumundadır. Öte yandan araca hem olanak, hem tehdit bağlamında yaklaştığımızda siyasal iktidar da ekonomik açıdan kendisine bağlı olan gazeteleri denetlemeye, özgürlüğünü kısıtlamaya ve basından iktidarını sürdürme açısından bir propaganda aracı olarak faydalanmaya başlamıştır. Böylece liberalizm akımının temsilcileri olan düşünürler, devletin basını denetimi nedeniyle halkın haber alma ve siyasal yönetime katılma gibi temel haklarının ihlal edildiğini savunarak, basın özgürlüğünün önemini vurgulamaya başlamışlardır.

Bu süreçte 17. yüzyıldan başlayarak yazılı basın alanında meydana gelen gelişmeler, daha sonraları basının 4. güç olarak kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır (Gezgin, 2007:165). Kamuoyunu oluşturma, aydınlatma ve yönlendirme gibi son derece önemli görevleri olduğu düşünülen basın, etkili olduğu alanın genişliği göz önüne alındığında bu tanımlamaya uygun düşmektedir.

Gazetecilik mesleği ortaya çıktığı ilk günlerden bu yana bir biçimde kısıtlama ve engellere maruz kalmıştır. Günümüzde dünyanın en demokratik ülkeleri olarak tanımlana gelen ABD ve pek çok Batılı ülkelerde basın özgürlüğü bir zamanlar en önemli sorunların başında yer almıştır. Hıristiyan dünyasında son derece etkili ve önemli olan kiliseler basın özgürlüğüne muhalefet etmiştir. Sınırlama ve kısıtlama girişimleri uzun süre devam etmesine, hatta günümüze kadar sürmesine karşın, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve devrimci Fransa’da basın özgürlüğü bir savaşının sonucu olarak 18. yüzyılın sonunda kazanılmıştır (MacBride, 1993:8). n-sansür, kapatma ya da başka yöntemlerle (o dönemlerde) düşünceyi yaymanın ana aracı olan matbaanın denetlenmesine karşı çıkanlar, baskı makinelerinin özgürce kullanımını ve ürünlerinin özgürce dağıtımını istiyorlardı. Böylece daha ilk günden itibaren basılı ortamlar üzerinden iletişimin siyasal boyutu ortaya çıkmış, iktidar karşısında muhalefetin de bir hareket olanağı doğmuştur. MacBride’in (1993:8) da vurguladığı gibi, bu yaşamsal tekniğe sahip olmak iktidarı, etkileme tekelinden mahrum etme anlamına geliyordu.

Özetlemek gerekirse, muhalif aktörlerin ana isteği, “düşünce ve görüşlerin”, 1789 yılında Fransa’da açıklanan İnsan Hakları Bildirgesi’nde formüle edildiği biçimde açıklanması ve dağıtımıydı. Söz konusu özgürlük, siyasal mücadelenin zor koşulları çerçevesinde öncelikle düşünceleri yaratan ve dağıtanlar için tüm toplum adına istendi.

Aslında basın özgürlüğü kavramı siyaset bilimindeki demokrasi ve liberalizm tezlerinin g kazanmasıyla meydana çıkmıştır. Antik Yunan ve Roma İmparatorlukları, daha sonra Rönesans devri Avrupa’sında aydınlar tarafından kilise

ve hükümetin baskılarına karşı mücadele bağlamında ortaya çıkan liberalizm akımının basın özgürlüğü alanındaki ilk önemli temsilcisi John Milton 1644 yılında yayımladığı *Areopagitica* (İngiltere Parlamentosuna, Sansürsüz Basma Özgürlüğü Hakkında Nutuk) isimli eserinde söz konusu özgürlüğün toplum için yararlarına değinerek her çeşit sansürden ve müdahaleden uzak bir basın özgürlüğü fikrini savunmuştur.

John Milton basın özgürlüğünün toplum için yararlarını altı noktada toplamıştır:

- “1) Kötü ve yanlış fikirlerin yok edilebilmesinin en güvenceli yolu olan basın özgürlüğü gerçeklerin serbest olarak yayımına olanak tanır.
- 2) Bize yeni ve garip gelmeleri nedeniyle iyi fikirleri de kötü olarak mahkûm etmemiz tehlikesi her zaman vardır; basın özgürlüğü bunun önüne geçer.
- 3) Kötülük kaynakları çoktur ve bunların pek çoğunun insanlara ulaşabilmesinin önüne, basılmış eserlerin sansür edilmesi ile geçilemez.
- 4) İnsanların pek çoğu sansür görevini yapabilecek yetenekte değildir; bu yetenekte olan insanların ise, pek azı böyle bir görevi kabul eder.
- 5) Eserlerin ancak pek azı bütün kısımları itibarıyla kötüdür; böyle olunca sansürlenmiş bir eserde az sayıdaki kötü kısımlar için okuyucu eserin kapsadığı bütün iyi kısımlardan mahrum edilir.
- 6) Bir kişinin, okuduğu eserdeki iyi ve kötü kısımları bizzat kendisinin ayırması hayat tecrübesi kazanması bakımından en önemli yararı sağlar” (Milton’dan aktaran Dönmezer, 1976:54).

İngiliz düşünür John Stuart Mill ise *Essay on Liberty (Özgürlük Üzerine)* adlı eserinde düşünceyi açıklama ve basın özgürlüğünü haklı ve zorunlu gösteren nedenleri şu şekilde açıklamıştır:

- “Düşünceyi açıklama özgürlüğünün, insanlığın fikri saadeti için (ki insanların diğer bütün saadetleri buna bağlıdır) zorunlu olduğunu şu dört sebep ortaya koymaktadır:
- 1) Herhangi bir fikir susmaya mecbur edilirse, bu fikir bizim kesin olarak bilebileceğimiz şeylere rağmen, doğru olabilir. Bunu kabul etmemek kendimizin yanlış olduğunu zannetmek olur.
 - 2) Susturulan fikir yanlış dahi olsa, bunda bir kısım hakikat bulunması mümkündür.
 - 3) Tartışılmaz sayılan fikir yalnız doğru değil, aynı zamanda gerçeğin bütünü bile olsa; ona kuvvetle ve ciddî olarak itiraz edilmesine katlanılmadıkça ve bilfiil itiraz olunmadıkça, o fikre, bir peşin hüküm tarzında inanılır.
 - 4) Dogma, bütün bütün tesirsiz, füzuli yer işgal eden, fakat herhangi ve yürekten duyulan bir kanaatin akıl veya şahsi tecrübe yolundan inkişaf etmesini men eden, sadece görünüşte bir ikrar halini alır.” (Mill, 1963: 100-101).

Siyasal rejim-basın rejimi ilişkisini, basın özgürlüğü üzerinden kuran ve bu bağlamda siyasal liberalizmin özgürlüklere bakışını şekillendiren önemli metinlerden biri de Amerika Birleşik Devletleri'nde hukukçu ve devlet adamı George Mason (1725-1792) tarafından düzenlenen “4 Temmuz 1776 Bağımsızlık Bildirgesi”dir. Bu bildirge Bryce'in (1962:3) altını çizdiği gibi, Virginia İnsan Hakları Bildirisi olarak anılmaktadır. Virginia İnsan Hakları Bildirisi 16 maddeden oluşmakta ve bireysel özgürlükler, siyasal özgürlükler yanında liberalizmin tüm kurum ve güvencelerini de kapsamakta ve Amerika Anayasası'nın temelini oluşturmaktadır (Kapani, 1981:42).

Bu bildiri Avrupa'yı da derinden etkilemiş, siyasal liberalizmin temel felsefesindeki gelişmeleri Avrupa temelli katkılarla hızlandırmış, halkın özgürlük ve eşitlik taleplerini arttırmıştır. Bu etkinin kendini hissettirdiği en temel tarihsel olay kuşkusuz Fransız Devrimi olmuştur. Bu bildirinin liberal düşüncenin gelişmesine pratik katkılarını içeren maddelerinden biri şöyledir:

“12. madde: Basın özgürlüğü özgürlüğün en büyük savunma araçlarından biridir ve hiç bir şekilde sınırlandırılmaz.” (Çetin, 2002:91).

İngiliz araştırmacı Kevin Williams'a (1991:12) göre, basın özgürlüğü kuramının tarihi, kendi içerisinde birçok çelişkiyi barındırmaktadır. Basın özgürlüğü çok karmaşık ve çelişkili bir geçmişe sahiptir. İlk olarak orta çağda Büyük Britanya'da gündeme gelen bu kavram yönetici sınıflar ve özgür basın ilişkileri, medyanın toplumdaki bağımsız rolü, toplumsal gelişmeye sağlayacağı katkıları içeriyordu. Düşünce, ifade, vicdan özgürlüğü kavramlarını ilk defa kullanarak basın özgürlüğü tartışmasını başlatan insan da Britanyalı düşünür John Milton idi. Onun 1644 yılında yayınlanan *Aeropagitica* eserinde düşünce ve ifade özgürlüğü

yaklaşımları ana maddeyi oluşturuyordu. Yazar hükümetin ifade özgürlüğü kısıtlamalarına karşı fikirlerini bildiriyordu, basın ve ifade özgürlüğünü savunuyordu. Aslında John Milton basın özgürlüğünü teolojik açıdan savunuyordu, yani bu kavramı tamamen dine bağlı olarak değerlendiriyordu.

John Milton'dan 50 yıl sonra siyasi felsefeci John Locke basın özgürlüğünün bireylerin sadece dini açıdan değil, belki her konuda, ister siyasi, ister toplumsal olsun kaçınılmaz hakkı olduğunu savunmuştur. Locke'nin yaklaşımına göre basın özgürlüğü bireylerin haber alma, iktidarla ilişki kurması açısından önemli olan doğal haklarından biridir, insanlar her hangi bir konudaki fikirlerini, görüşlerini kitle iletişim araçlarında serbest biçimde, devletin kısıtlamalarına rağmen ifade edebilmelidirler. Basın özgürlüğü kavramının bu temel yaklaşımı 18. yüzyılda Tom Paine'nin *The Rights of Man* (1791) ve Mary Wollstonecraft'ın *Vindication of The Rights of Women* (1792) adlı eserlerinde daha geliştirildi, daha detaylı biçimde ele alındı (Williams, 2003:39).

John Keane'nin 1999 yılında Ayrıntı Yayınları tarafından Türkçe basılan *Medya ve Demokrasi* kitabında basın özgürlüğü kuramı ve tarihi hakkında şöyle denmektedir:

“Basın özgürlüğünü destekleyen uzun Euro-Amerikan devrimi özellikle on sekizinci yüzyıl boyunca, devlet sansürünün sınırları konusunda çeşit çeşit yeni ve iyi işlenmiş fikirlerin geliştirilmesine neden oldu. Modern anlamda basın özgürlüğü fikrinin doğum yeri olan İngiltere’de en azından dört farklı sav ile karşılaşıyoruz.” (Keane, 1999:34)

John Keane bu savları şöyle sıralamaktadır:

1. Teolojik yaklaşım. Bu yaklaşım devlet sansürünü Tanrı'nın insanlara ihsan eylediği akıl adına eleştiriyordu. Bu görüş ruhsata ve sansüre bağlı olmasını buyuran bir hükümet kararına karşı, Tanrı aşkı ile “özgür ve bilgili ruhun” serpilip gelişmesi için özgür basına arka çıktı (Keane, 1999:34).
2. Basının davranışlarının bireyin haklarına uygun olması fikri. Buna göre basın özgürlüğü siyasal züppelerden, parlamenter kandırmacılıktan ve hükümete

kölelik etmekten kurtulabilmenin güvencesiydi. Seçilmiş temsilcileriyle birlikte hukuk düzeni içinde yaşayabilen akıl sahibi bireylerin doğal haklarına dayanarak iyi yönetimi mümkün kılar (Keane, 1999:37).

3. Faydacılık (utilitarianism) kuramı. Keane kamuoyu üzerindeki devlet sansürünü istibdada verilmiş bir açık kart olarak görüyor ve yönetilenlerin mutluluğunun en üst düzeye çıkarılması ilkesine aykırı buluyordu (Keane, 1999:34).
4. Hakikat'e yurttaşlar arasındaki kısıtlamasız tartışma yoluyla ulaşılacağı düşüncesi. Bu yaklaşıma göre hakikatin basın özgürlüğüne ihtiyacı vardır. Gazetelerin, dergilerin, kitapların ve broşürlerin gerçekleri basma ve görüşleri yayma özgürlüğünü engelleyici hiçbir özel yasa bulunmamalıydı. Bir toplumda olguların ve onlarla ilgili savların bolluğu yalnızca özgür basınla mümkündü ve yalnız böyle bir basın, sorgulama ve görüşleri düzeltme alışkanlığını geliştirip, Hakikat'in yanlışa karşı zafer kazanmasını güvence altına alabilirdi (Keane, 1999:42)

1.1.5. Basın Özgürlüğünün Önündeki Temel Engellerden Biri Olarak Sansür

Keane'nin kitabının çeşitli yerlerinde vurgulandığı gibi basının özgürlüğünü engelleyen en yaygın araç sansürdür. Sansür, insan ifadesinin çeşitli yollarla kontrol altına alınmasıdır. Pek çok durumda hükümet tarafından uygulanır. Sansür basın yayın kuruluşlarının sahipleri, editörleri, genel yayın yönetmenleri ve hatta gazetecilerin kendileri tarafından da (oto-sansür) uygulanabilmektedir.

Basın üzerindeki siyasal engellemeler; doğrudan siyasal denetim, belli içerikleri öne çıkarmak ya da bastırmak için yapılan açık siyasal baskılar, gazetecileri tercih edilen haberlere yönlendirmek ve istenmeyenlerden uzaklaştırmak için uygulanan taktikler ve gayri resmi kanallara ve ilişkilere daha kurnazca girmek gibi farklı biçimler alabilir (Gurevitch, Blumler, 1997:208).

Prof. Claude-Jean Bertrand basın özgürlüğü karşısındaki engeller hakkında şöyle demektedir:

“Bir insan ancak gönüllü olarak icra ettiği hareketlerden dolayı sorumlu tutulabilir. Bu yüzden de etik sadece basın özgür olduğu zaman geliştirilebilir. Basının bilgi verme görevi birbirinden oldukça farklı olan beş büyük engelle karşılaşmaktadır. Bunlardan en eskisi olan teknolojik engel artık ortadan kalkmaktadır. İkinci engel

ise siyasidir: Başlangıcından bu yana basın gelişimi kraliyet ve mahkemeleri tarafından engellenmiştir. Bugün, demokrasilerde bile hükümet halen habere sansür koymaya ya da haberi çarpıtmaya çalışmaktadır. Üçüncü tehdit ise çok az değinildiği için şaşırtıcı gelebilir. Bu engel, basın profesyonellerinin muhafazakârlığı, modası geçmiş fikirleri ve yöntemleridir. Üzerinde hiç durulmayan son engel ise, süre gelen kültürden, Müslüman ülkelerde kadınların statüsü, Afrika'da kabilelere bağlılık ve Japonya'da yaşlılara saygı gibi geleneklerden kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle burada suçlu taraf kamuoyunun kendisidir."²

Basın özgürlüğü kavramı gündeme getirilişinden bu yana demokrasinin ana savlarından biri olarak kabul edilmiştir. Özgür ve hür basın için mücadele dünyanın tüm ülkelerinde, ister demokratik, ister diktatörlük rejimlerinde olsun hep devam ede gelmiştir ve halen devam etmektedir. Ancak bu mücadele maalesef her zaman da başarılı olamıyor.

Basın özgürlüğünün hukuki açıdan güvence altına alınması için basının meşruluk kazanması önemlidir. Bu açıdan baktığımızda basın özgürlüğü meşruluk kavramıyla iç içedir. Ancak basının meşruluk kazanması onun özgürlüğü engellenmeyeceği anlamına gelmemektedir. Meşruluk kavramı ve basın birbirlerine tamamen bağlıdırlar.

1.2. MEŞRULUK³ KAVRAMI ÜZERİNDEN BASIN-İKTİDAR İLİŞKİLERİ

Basını bir "ideolojik mücadele alanı" olarak gören Althusser bu mücadeleyi baskı aygıtları (ordu, polis, mahkemeler) ve ideolojik aygıtlar yoluyla olmak üzere ikiye ayırır. Basın, Althusser'e (2002:33) göre aile okul, kilise, sendikalar gibi ideolojik devlet aygıtlarından biridir. Bu aygıtlardan ilki baskı ile iktidarın egemenliğini saptarken, diğeri rıza ile bu egemenliği sürdürür. Althusser baskı aygıtının tümüyle

² <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/kitaplar/medyaetigi/giris.htm>

³ Türk Dil Kurumu'nun hazırlamış olduğu Türkçe Sözlük'te "meşru, -u" (meşru:) Ar. Meşru: «Yasanın, dinin ve kamu vicdanının doğru bulduğu» şeklinde tanımlanmıştır (C. 2, Yeni Baskı, Türk Dil Kurumu Yayını, sh. 1014).

kamusal alanda zor kullanarak işlediğini, ideolojik aygıtın ise hem kamu, hem özel alanda, ideolojiyi kullanarak işlev gördüğünü ifade eder.

Althusser'in ideolojik aygıt kuramı, azınlığın çoğunluk üzerindeki iktidarının baskıcı olmayan araçlarla sürdürülmesinde ideolojinin rolünü vurgulamaktadır. Althusser'e (2002:34) göre ideoloji son kertede ekonomik belirlenime bağlı olsa da, kendi başına görece bir özerklik taşır ve etkiler meydana getirir.

Temsili demokratik sistemlerde siyasal istikrar kuramsal olarak zorlama ve baskıya dayalı olarak sağlanamaz. Zorlama ve baskı ancak totaliter ve otoriter rejimlerle diktatörlüklerde geçerli olabilir. Dolayısıyla meşruluk, zorlama ve baskının alternatifidir. Meşruluk kuramının fikir babası olan Max Weber iktidar sahiplerinin yönetimlerini haklı kılacak meşruluk tiplerini üçe ayırmaktadır (Kapani, 1976:256).

Birincisi Kuzey Avrupa ve Britanya Commonwealth ülkelerinin çoğunda geçerli olan meşruluk anlayışı, yani geleneksel meşruluktur. Bu ülkeler monarşinin devam etmesini benimserken aynı zamanda demokratik kurumları da geliştirmişlerdir. Bu monarşi yönetimlerinin kurum ve gelenekleri, ilk demokratik reformları onaylamış ve desteklemişlerdir (Weber'den aktaran Kapani, 1976:256).

Weber'in ikinci meşruluk tipi olan rasyonel-hukuki meşruluk anlayışında ise, yönetimlerin önceden belirlenmiş kurallara uygun olarak işbaşına gelmesi ve yönetme güçlerini herkes için bağlayıcı olan bu kurallardan almaları söz konusudur. Bu sistemde meşruluk kaynağını hukuktan almaktadır. Bu anlayışı benimseyen ülkelerde (ABD, Almanya, Fransa vb.) bütün otoritelerin kaynağı anayasadır. Seçim

sonuçları, kanunlar ve mahkeme kararlarına "anayasaya uygun" oldukları için saygı duyulur. Ancak bu sistemlerin başarısı için anayasal kuralların ve kurumların yerleşmiş, istikrarlı ve etkili olması gerekir. Weber istikrarlı demokrasilerde bu büyük ölçüde gerçekleştiğini, yeni demokrasilerde anayasaların istikrara kavuşamaması ve demokratik kurumların yerleşememesi nedeniyle demokratik sistem başarısızlığa uğramakta olduğunu vurgulamıştır. Weber'e göre gelişmekte olan demokrasilerin en büyük açmazı ekonomik başarısızlıklar, sosyal ve kültürel sorunların çözülmemesi ve askeri müdahalelerdir.

Nitekim 8 Aralık 1992 tarihinde kabul edilen Özbekistan Anayasası'nın 1. kısım 1-2. maddelerinde Özbekistan'ın egemen demokratik devlet olduğu ve meşruluğunun kaynağını halkın oluşturduğu vurgulanmaktadır. Bu maddelere göre devlet organları halka karşı sorumludurlar ve halkın iradesine göre hareket etmek zorundadırlar. Ancak demokratik yönetim şeklinin benimsendiği Özbekistan Anayasası ülkedeki yönetimin otoriter diktatörlük benzeri bir çizgiye kayması nedeniyle her zaman işlememekte olduğu gözlemlenmektedir ve Weber'in tanımladığı meşruluğun özelliklerine tam olarak uyum sağlamamaktadır.

Weber'in üçüncü meşruluk tipi karizmatik meşruluktur. Bu anlayışta iktidarın meşruluğu, bir kişinin (liderin) olağanüstü kabul edilen özelliklerine dayanır. Halk, liderde kutsallık, kahramanlık veya benzeri bir üstün nitelik gördüğü veya öyle inandığı için onun meydana getirdiği düzene itaat eder ve uygun davranır. Karizmatik liderler genellikle yerleşik sistemde köklü değişiklikler yapmayı amaçladıklarından radikal ve devrimci olurlar. Karizmatik meşrulukta zamanla rasyonel-hukuki meşruluk sistemine geçilebilirken, bazen de karizmatik liderlerin

kurduğu düzen tamamen ortadan kalkabilmektedir (Weber'den aktaran Kapani, 1976:257).

Weber'in bu sınıflandırması bir yönetimin istikrarlı ve etkili olabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi için yönetilenler tarafından meşru görülmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Kısacası halkın rızasına dayanmayan yönetimler yaşayamazlar. Demokrasilerde egemenlik halka aittir. Yöneticileri halk belirler. Demokrasilerde yönetimler ancak halka dayanmak ve onun rızasını almakla meşru sayılabilirler. Halkın rıza ve kabulü ise yarışmacı seçimler aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. Seçim dışındaki yöntemlerle siyasi iktidarın elde edilmesi demokratik olmayan demokrasi dışındaki sistemlerde görülmektedir.

Bütün siyasal sistemlerde iktidarı elinde bulunduranların meşruiyetlerini sağlama ve kalıcı olma amacı, kamuoyu desteğini gerekli kılmaktadır. Demokrasilerde ise, özgürlüklerin korunması adına devlet gücünün sınırlanması bir gerekliliktir. Devlet gücünün sınırlanması ise hukuksal düzeyde olduğu kadar, hukuk dışı yollarla da gerçekleştirilmektedir (Kapani, 1976:256). Liberalizm temelli modern demokrasiler, liberal düşüncenin gereği olan ilke ve kurumları siyasal iktidarı sınırlamak için kullanmaktadır. Bu temeller Anayasa'nın üstünlüğü, güç ayrılığı, hukuk devleti ilkesi, dokunulmaz haklar anlayışı, yargının bağımsızlığı, idarenin yasallığı (Uygun, 2003:127) şeklinde sıralanabilir.

Temsili demokrasilerde, siyasal iktidarı sınırlayan, siyasal kararları etkileyen yukarıdaki esasların yanı sıra, hukuka aykırı olmayan hukuk dışı etmenler de yer almaktadır. Bu etmenler seçim dönemleri dışında siyasal katılmayı sağlayarak, özgürlükleri korunma aracı niteliği kazanırlar. Barber'ın (1995:195) ifadesiyle,

“Güçlü demokrasi katılımcı tarzda siyasetle tanımlanır: Tam anlamıyla yurttaşlar adına temsili yönetimden ziyade, yurttaşların öz yönetimidir.”

İktidar kavramı birey veya topluluğun başka birey veya topluluk üzerinde kendi istediklerini yapabilme veya yaptırabilme gücüdür. Siyaset disiplini içerisinde iktidar daha genel bir anlam yüklenmiş ve bir devletin içindeki tüm birey ve gruplar üzerindeki hâkimiyeti kapsamıştır. Siyasi iktidarı diğer iktidar unsurlarından ayıran en önemli özellik ise meşru olma gücüdür.

Özgür bir basın varlığı, iktidarı elinde bulunduranların sıradan yurttaşlara karşı siyasal sorumluluklarını hatırlatan demokratik anlayışı da kutsallaştırır. Basının siyasal olaylarla ilgili haberlerinin büyük çoğunluğunun izleyicileri kendi çıkarları, sorunları ve kaygılarıyla ilişkili olarak neler yaptığı konusunda hükümeti yargılamaya teşvik etmek üzere düzenlendiği düşünülebilir. Benzer bir biçimde, özgür bir basının yurttaş özerkliği fikrini somutlaştırdığı da söylenebilir (Gurevitch, 1997:203). Özgür basın okurların, izleyicilerin ve dinleyicilerin siyasette “iyi adamlar” ve “kötü adamlar”ın kimler olduğu konusunda kararlarını verebilecekleri malzemeleri sağladığı varsayımını örtük biçimde temsil etmektedir (Gurevitch, 1997:203).

Meşruluk kavramı çerçevesinde bir ülkenin basınının içinde bulunduğu durum o ülkenin belli bir dönemindeki siyasal durumunu anlamakta önemli bir gösterge oluşturduğunu söyleyebiliriz. Güvenir’in (1991:18) de vurguladığı gibi basına, sosyolojik amaçlı çalışmalarda bir belge olarak başvurulacağı gibi, doğrudan kendisini incelemek de siyaset bilimi başta olmak üzere sosyal bilimlere yapılmış önemli bir katkı sayılmaktadır.

Daha önce belirtildiği üzere siyasal iktidar, siyasal yaşam içinde önemli bir kurum niteliğindeki basın iktidarın meşruluğu konusundaki uzlaşmayı sürdürebilmek için etkisi ve denetimi altında bulundurmak ister. Bu, siyasetin mücadeleyle ilişkili doğasından kaynaklanan ve olağan sayılması gereken bir çabadır. Çünkü basın, siyasal iktidarın varlığını sürdürmesi için önemli ve yerleşmiş bir kurumdur. Bu durumda Güvenir'in (1991:23) deyişiyle, siyasal iktidarın basını hangi oranda ve nasıl etkisi ve denetimi altında bulunduracağının koşullarını da siyasal rejimin niteliği belirleyecektir. Bir toplumdaki basın rejiminin niteliği, siyasal rejimin niteliğine bağlıdır.

Dolayısıyla günümüz toplumlarında medya ve siyasal iktidar bir birlerine kaçınılmaz bir şekilde bağlıdırlar. Ancak bu bağlantı siyasal rejimin basından ne beklediğine bağlı olarak değişebilmektedir. Bir ülkede sansürsüz gazetelerin olmasına karşın, son derece diktatörce bir düzenlemenin olması da mümkündür. Fikir özgürlüğünün sınırları daraldıkça, sansürsüz ama üreteceği içerik üzerine ambargo konmuş yasaklı bir iletişim ortamı kurabilmektedir. Bu nedenle uluslararası düzeyde bazı temel sözleşmelerin oluşturulması yoluna gidilmiştir. Bu belgelerin en önemlilerinden biri de 1953 tarihli İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerin Korunması için Avrupa Sözleşmesi'dir.

Sözleşmenin 10. maddesi herkesin ifade özgürlüğü hakkı olduğunu ve bu özgürlüğün kamusal kurumlarca engellenmeden sınır tanımaksızın bilginin alınmasını içerdiğini vurgular. Aynı maddenin ikinci fıkrasında bu özgürlüklerin kullanımının görev ve sorumluluklar da getirdiği vurgulanarak bunların yalnızca belli koşullarda ve yasayla sınırlandırılabilceğini belirtir. Basın özgürlüğünün sınırı

niteliğindeki bu koşullar ulusal güvenlik, toprak bütünlüğü veya kamu güvenliği, suçun önlenmesi, kamu sağlığının korunması, ahlaki değerlerin korunması, başkalarının şöhretlerinin korunması, yargının bağımsızlığının sağlanmasıdır. Ayrıca gazeteci kuruluşlarının oluşturduğu uluslararası etik meslek ilkeleri arasında başkalarının şöhretini hedef almak; iftira, nefret, küçük düşürmeye yer vermemek; temelsiz suçlamalarda bulunmamak gibi ilkelere de yer verilmiştir.

Sonuç olarak bu ve benzeri belgelerde basın özgürlüğüne yönelik tehdidi keyfilik ya da yasada belirlenmiş/tanımlanmış olanlar dışında yoruma açık bırakılmış hükümlerin oluşturduğunu söyleyebiliriz.

1.3. KAMUOYU VE BASIN

Eski dilde “efkârı umumiye”, “umum efkârı”, “amme efkârı” sözcükleri ile karşılanan kamuoyu, toplumun bütününe yayılmış kanaatlerden oluşabileceği gibi, küçük bir grubun kanaatlerinden de oluşabilir. Nitekim Sartori (1993:97) bu durumu şöyle ifade etmektedir: “*Kamuoyu, bir halka veya birden çok halklara ait düşüncelerin (kanaatlerin) res publica’nın durumuna ilişkin bilgi akışıyla etkileşmesidir*”. Kamuoyu ile ilgili aranan diğer unsurlar ise; siyasal karar alma durumunda olanları etkileme amacının yanı sıra, belli bir zaman dilimi içinde belirli bir kamusal soruna ilişkin olmak ve kesin ya da değişmez olmamaktır (Dinçkol, 2006:50).

Kamuoyu, toplumun tümünün ya da bir kesiminin tavır ve düşüncelerinden oluşmaktadır. Kamuyu oluşturan bireyler farklı görüş ve davranışlara sahiptir. Kamuoyu bu görüş ve davranışları tasnif edip, ortaya çıkarır. Özellikle temsili

demokrasilerde mevcut görüşlerden hangisinin daha güçlü olduğunu bilmek yararlıdır. Kamuoyunun içeriği, sertliği, yoğunluğu ve yönü kamunun siyasal iktidardan ve liderlerden beklentilerini göstermesi açısından önemlidir. Kamuoyu, demokrasilerde kamusal politikaların oluşmasında yegâne faktör olmasa da en önemlisidir. Kamuoyu totaliter devletlerde küçük bir rol üstlenmektedir. Dinçkol (2006:49) bu nedenle kamusal yargıların olmadığı toplumları “kanatsız uçağa” benzetmektedir.

Siyasal karar alma sürecini etkileyen faktörler arasında yer alan kamuoyu, temsili demokratik toplumlarda farklı amaç ve isteklerin, kitlesel olarak duyurulmasını sağlar. Temsili demokrasilerde halkın tümünün ya da grupların kanaatlerinin öğrenilmesi, siyasal iktidarın bu kanaatlerden etkilenmesi, Dinçkol’a (2006:50) göre siyasal rejimin “olması gerekeni”dir.

Kamuoyu kavramını oluşturan sözcüklerden “kamu” (public) sözcüğü, hukukta olduğu gibi bütün yetişkin üyeleri ile toplumun tümünü değil, sosyoloji biliminde kullanılan grup ile eş anlamlı olarak belli özelliklere sahip kişilerden oluşan bir sosyal grubu ifade etmektedir (Kapani, 1992:146; Sezer, 1972:3-4). Kamuoyunun unsurlarından olan “kamu” aşağıdaki özelliklere sahip insan topluluğudur:

- Aralarında duygu ve çıkar birliği söz konusudur.
- Belirli bir kamusal sorunun çözümünde diğerlerinden farklı, çeşitli çıkar ve tavırları vardır.
- Fiziksel olarak ayrı yerlerde bulunmaları nedeniyle birbirlerini etkilemeleri son derece güçtür.
- Aralarındaki ilişki gevşek olduğundan, ortak hareket etmeleri her zaman söz konusu değildir.
- Kamuoyu oluşturan bireyler farklı meslekten, sınıftan, kültür ve yaşam düzeyinden gelmektedirler.
- Kamu grupları belli bir konuda kurallar ve usul üzerinde anlaşmış isimsiz gruplardır (Ertekin, 1995:10-11; Abadan, 1956; 30).

Bu özelliklere göre toplum farklı görüşlerdeki kamulardan oluşmaktadır. Özgür basın ise bu farklı kamuların sesi olarak iktidarla arasındaki diyalogu, ilişkiyi sağlamak açısından önemli olduğu için özgür olması lazımdır. Eğer iktidar basın özgürlüğüne saygı duyuyorsa, basının kendinden bağımsız olduğunu da itiraf etmek zorunda ve buna göre davranması lazım. Basın özgürlüğüne saygı duyulan ve bunun hem yasalarla, hem de uygulamada güvence altına alındığı toplumlarda farklı görüşlerden oluşan kamuoyunun da önemi büyüktür.

Kamuoyu kavramında yer alan “oy” sözcüğü ise, kanaat anlamına gelmektedir. Ancak buradaki kanaat, rasyonel, kesin, pozitif bilgiye dayanmaktan ziyade duygu veya izlenimden daha güçlü bir görüşü anlatmaktadır (Sezer, 1972:5). Bireylerin kanaatleri kişisel özelliklerinin, içinde bulundukları sosyal çevre ve grupların, kitle iletişim araçlarının, kamuoyu önderlerinin etkisi ile oluşmaktadır. Kamuyu oluşturan bireylerin çeşitli yollarla etkilenmesinden doğması nedeni ile oyu oluşturan kanaatler, statik yani durağan olmayıp, değişken bir nitelik taşımaktadır.

Kamuoyunun çoğunluk fikrini ifade etmesi gerekmemektedir, önemli olan etkileyici ve inandırıcı olması ve siyasal kararlar üzerinde etkili olmasıdır. Bu yönüyle kamuoyu özgürlüklerin güvencesini oluşturarak, hukukla siyaset biliminin kesişme noktasını oluşturmaktadır. Serbest kamuoyunun ortaya çıkması, özgürlükçü bir ortam gerektirdiği kadar; oluşan kamuoyu, siyasal iktidarı, demokrasinin temelinde yer alan ulusun iradesini göz önünde bulundurmaya yönlendirerek özgürlüklerin korunmasını sağlayacak bir ortamın oluşmasına olanak vermektedir. Temsili demokrasiler farklı görüşlerin bir arada yaşamasını sağlar, bu nedenle siyasal

tartışma Benjamin Barber'ın (1995:220) ifadesi ile “güçlü demokrasi”nin merkezinde yer alır.

Frankfurt Ekolü'nün önemli temsilcilerinden biri, Alman felsefeci Jürgen Habermas'ın kamusal alanla ilgili çalışması 17. yüzyıldan itibaren sanayileşme ile birlikte başlayan doğal toplumsal dönüşümün yapısal boyutunu ifade etmektedir. Habermas'ın ortaya koyduğu kamusal alan, bireylerin kendi görüşlerini açık platformda özgürce tartıştıkları bir platformdur. Habermas için kamusal alanın yapısal dönüşümü, modern vatandaşların kendi kendilerini, alttan gelen bir zorbalıkla yönetme yolunda gösterdikleri bir iradeyi anlatmaktadır. Bu irade kendi meşruiyetini üstten değil, alttan almaktadır. Habermas buna “burjuva kamusal alanı” ismini vermektedir. Habermas'ın Batıdaki toplumsal ve siyasal gelişmeleri esas alarak anlatmaya çalıştığı burjuva kamusal alanı aslında demokratik kamusal alandan başka bir şey değildir.

Habermas'ın yapısal özelliklerini tartıştığı kamusal alan dünyanın her tarafında aynı şekilde gelişmemiştir. Demokrasiyle tanışmayan ya da problemi olan toplumlarda kamusal alan Habermas'ın ifade ettiği gibi özgürlüklerin ve farklılıkların alanı olarak gelişmemiştir. Aksine buralarda “demokratik” değil, “ideolojik” bir kamusal alan gelişmiştir. 1990 öncesinin sosyalist ülkeleriyle bazı Üçüncü Dünya ülkelerindeki kamusal alanlar tam anlamıyla ideolojik kamusal alan görünümü ortaya koymaktadırlar.

Jürgen Habermas'a (1997:58) göre, devlet, kamu otoritesi olma sıfatını, kendi hukukuna tabi olanların ortak kamusal selametini sağlama görevine borçludur. Habermas, feodal devletten modern devlete geçişi, “temsili kamu”dan “kamu

otoritesi”ne geçiş olarak anlatıyor. Temsili kamu, kapitalizm öncesi iktidar biçimlerine, özellikle de feodal iktidara ait bir niteliktir. Temsili kamudan kastedilen, feodal hükümdarın halkını temsil etmesi değil. Feodal hükümdarla tebaası arasında, örneğin günümüzde parlamento ve ulus arasındaki gibi, bir temsil ilişkisi yoktu; dahası, feodal hükümdar böyle bir temsil iddiasında da bulunmazdı. Feodal hükümdar halkını temsil etmezdi (Habermas, 1997:58).

Habermas, kamuyu bir akıl yürütenler ya da rasyonel müzakereciler topluluğu olarak tanımlıyor. Kamusal alan, Habermas’a (1997:53) göre, özel şahısların, kendilerini ilgilendiren ortak bir mesele etrafında akıl yürüttükleri, rasyonel bir tartışma içine girdikleri ve bu tartışmanın neticesinde o konu hakkında bir ortak kanaati, yani kamuoyunu oluşturdukları süreç, araç ve meknların tanımlandığı hayat alanıdır. Kamusal topluluk genişlediğinde, o zaman doğrudan tartışmanın yerini aracılar – medya – dolayımıyla yapılan tartışma alır. Bu bağlamda, basın, kamunun ve kamuoyunun oluşmasında vazgeçilmez bir faktördür. Siyasal kamu ve siyasal kamusal alan ise, kolektif müzakerenin siyaseti, siyaset iktidarı ve devleti konu edinmesi durumunda, kamunun ve kamusal alanın özel biçimleri olarak ortaya çıkar. Siyasal kamunun, basın dışındaki başlıca iletişim ve kanaat üretme araçları dilekçe verme, dernekler, partiler, kulüpler, siyasal toplantılar ve tabii, demokratik bir rejimde, seçimler ve yerel ve merkezi parlamentolardır. Akıl yürütme faaliyetinde bulunurken, kamusal topluluğun zora, özellikle de devlet zoruna maruz kalmaması, toplanma özgürlüğüne sahip olması, fikirlerini ifade etme ve yayma özgürlüğüyle donatılması gerekir (Habermas, 1997:153-155).

Siyasal sistem, siyasal ortam ve toplum yapısı, kanaat oluşumunu etkilediğinden kamuoyu için zemin oluşturmaktadır. Sezer'in (1972:50) ifadesiyle "kamuoyu toplum rejiminin ve yapısının oluşturduğu alt yapı üzerinde gelişen bir üst yapıdır." Siyasal sistemlerin farklılığı, kamuoyunun derecesinin ve etki alanının farklılaşmasına neden olur. Siyasal sistem, yönetici-yönetilen ilişkisini, etkileşmesini düzenleyerek kamuoyunun oluşumunu, yapısını ve niteliğini de belirler. Demokratik sistemler ve totaliter sistemler içinde kamuoyu oluşumu ve siyasal kararlara etki derecesi farklılık göstermektedir.

Günümüzde kamuoyu araştırmaları da siyasetin bir gereği olmuştur. Kamuoyu araştırmaları, doğrudan demokrasi mantığına uygun olmakla birlikte; bu araştırmalarının en büyük "müşterisinin" hükümetler olması (Özerkan, 1992:74), araştırma yapılan kitlenin araştırmacılar tarafından belirlenme kriterleri, sorulan sorular, kanaatlerin gerçek anlamda ortaya çıktığı konusuna gölge düşürmektedir. Ayrıca kamuoyunun siyasal kararlar üzerinde her zaman etkili olduğunu da söylemek olanaklı değildir. Özerkan'a (1992:74) göre bazı batı ülkelerinde bakanların çalışma tempoları, kamuoyu araştırmaları ile takip edilmektedir.

Dinçkol'un (2006:62) de vurguladığı gibi kamuoyu oluşumuna etkili özgürlüklerin (kitle iletişimi, toplanma, gösteri yürüyüşü, dernek kurma gibi) tanınip düzenlendiği toplumlarda, bu özgürlüklerden yararlanmanın mali güce, eğitim ve siyasallaşma düzeyine bağlı bulunduğu bilinmektedir. Bu özellikler, kamuoyu oluşumunda belirli grupların üstünlüğüne neden olmaktadır.

Temsili demokratik sistemlerde, toplumun her kesimine kamuoyu oluşumuna katkıda bulunmada eşit olanaklar sağladığında toplumsal uzlaşmaya varılabilir. Aksi

takdirde siyasal kararlar toplumun sadece belli kesimlerini memnun edecek şekilde tek yanlı olurlar. Kışlalı (1987:347) bu durumda sistemden şikâyetlerin arttığını, karşı koymaya ittiğini vurgulamıştır. Aktan'ın (1994:70) deyişiyle temsili demokrasi, kendi özel çıkarlarını gözeten bireylere, gruplara, siyasal partilere, etkin bir yurttaş topluluğuna dayanmaktadır. Bugün ise temsili demokrasiler, çıkar gruplarının (medya, holdingler, odalar v.s.) egemenliğine dönüşmüştür.

1.4. BASIN REJİMLERİ VE NORMATİF MEDYA KURAMLARI

Basın, faaliyet gösterdiği toplumun ve siyasal rejiminin rengini ve biçimini yansıtır. Basının, siyasal iktidar tarafından saptanan ve faaliyet sahasını, çalışma şartlarını oluşturan düzenlemelere basın rejimi adı verilir (Güvenir, 1991:23).

Siyasal rejimin belirleyici olma özelliği çerçevesinde, basın rejimlerini sınıflandırmaya yönelik çeşitli modeller geliştirilmiştir. Bunların en eskisi Siebert, Peterson ve Schramm'ın yaptıkları dördümlü sınıflandırmadır. Siebert, Peterson ve Schramm basının faaliyet gösterdiği toplumun siyasal yapısının ve rejiminin tarihsel süreç içinde gösterdiği değişikliğe bağlı olarak şöyle bir sınıflandırma yapmışlardır (Siebert, Peterson ve Schramm'dan aktaran Güvenir, 1991:23):

- a) Otoriter Kuram,
- b) Liberal Kuram,
- c) Sosyal Sorumluluk Kuramı,
- d) Sovyet Komünist Kuramı.

Bu sınıflandırmaya göre; Sovyet Komünist kuramı, Otoriter Kuramın; Sosyal Sorumluluk Kuramı da Liberal kuramın tarihsel uzantısıdır (Güvenir, 1991:24).

Otoriter kuram için Siebert, Peterson ve Schramm 1956 baskılı *Four Theories of The Press (Basının Dört Kuramı)* adlı kitabında aşağıdaki ölçütleri saymışlardır:

- a) Basının temel görevi ve amacı, iktidarın siyasasını desteklemek ve geliştirmek, devlete hizmet etmektir.
- b) Basın araçlarını, devletten özel bir ruhsat ya da benzeri bir izin alan kişiler kullanabilir.
- c) Basın, iktidar tarafından, faaliyete başlarken verilen özel izin, özel kurumlar ve bazen de sansür yolu ile denetlenir.
- d) Basında, iktidarın karar ve uygulamalarını, yöneticileri eleştirmek yasaktır.

Otoriter basın kuramına göre monarşi döneminde, yazının ilk kullanıldığı dönemde basının mantığı devlete hizmet eden ve iktidarın politikalarını geliştiren, destekleyen bir yöndedir. Özel ya da kamusal bir araç olarak basın organları iktidarın politikalarını ilerleten, destekleyen birer vasıta olarak tanımlanır. Otoriter Kuram, bu durumdaki yayınlara yönelik bir tanımlamadır.

Amerikalı iletişim bilimci Robert McChesney *Medyanın Sorunu* adlı kitabında otoriter basını şöyle tanımlıyor:

“Diktatörlüklerde ve otoriter rejimlerde, medya sistemini iktidar oluşturur ve bu sistem iktidarı destekleyerek muhalefetin olası etkilerini minimuma indirmeye hizmet eder. Medya üzerindeki denetim ile toplum üzerindeki denetim arasındaki doğrudan bağ açıkça bellidir. Fakat demokratik toplumlarda, aynı gerilim iktidardakiler ve iktidarda olmayanlar arasındadır, sadece çatışmalar farklı şekillerdedir. Medya, her toplumda iktidar ve denetim mücadelelerinin merkezindedir ve bu sistemlerin demokratik uluslarda daha da önemli roller üstlendiği öne sürülebilir.” (McChesney, 2006:16)

Özgürlükçü ya da Liberal Kuram, basının çoğunlukla özel ellerde olması ile açıklanabilir. Basının en önemli iki rolü vardır. Birincisi toplumun gereksinim ya da ihtiyaçlarını karşılamak, ikincisi ise hükümeti kontrol etmek. Otoriter Kuram’a karşı geliştirilen Liberal Kuram, akılcılığı ön plana çıkarır. İnsanların hata yapabileceğini ve bu hatalarını düzeltebilme yetilerinin bulunduğunu kabul eder. Özgürlükler temeline dayanan bu görüş, çok sesliliğin gerekliliğine vurguda bulunur. Liberal kuram, Özgen’in (1998:213) vurguladığı gibi basın alanını kişisel bir girişim ve

dolayısıyla da topluma herhangi bir biçimde borçlu olmayan kazanç sağlama yolu olarak algılamakta ve kabul etmektedir.

Ancak “özgürlükçü” ortam çıkar amaçlı yayıncılığı, sansasyonel içeriği ve kimi bazı eleştirileri gündeme getirir. Bunun üzerine İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra etkili olan Sosyal Sorumluluk ya da Toplumsal Sorumluluk Kuramı geliştirilir⁴. Bu kuram, özellikle 2. Dünya Savaşı’ndan sonra, Amerika Birleşik Devletleri’nde ortaya çıkmış ve Anglo-Amerikan dünyada taraftar bularak gelişmiştir. Toplumsal sorumluluk kuramının dört önemli düşünsel dayanak noktası, şu biçimde sıralanabilir:

1. 1945’te Associated Press’in Genel Müdürü Kent Cooper tarafından ilk kez ortaya konulmuş olan, “Kamunun Bilme Hakkı” kavramı.
2. “Hutchins Komisyonu Raporu” olarak da adlandırılan, 1947’de yayınlanmış olan “Özgür ve Sorumlu Bir Basın” başlığını taşıyan raporda yer alan düşünceler ve görüşler.
3. “Basının Dört Kuramı” adlı kitapta, Theodore Peterson’un “Toplumsal Sorumluluk Kuramı” adlı makalesinde koyduğu düşünceler ve görüşler.
4. Jeremy Bentham’ın temellerini attığı, John Stuart Mill’in geliştirdiği “Yararcı Felsefe” (Özgen, 1998:214).

Toplumsal Sorumluluk Kuramı, herkesin görüşünü söylemesine izin verilmesini, eğer medya görevini yerine getirmiyorsa birilerinin ona bu görevlerini yerine getirmesini söylemesi gerektiğini savunur. Kurama göre medya; kamuoyu, tüketici eğilimleri, meslek etiği, kanal ve yayın zamanlarındaki teknik sınırlamalar yüzünden hükümetin düzenleme kurumları tarafından kontrol edilir⁵.

Sovyet-Totaliter Kuram’a göre, basının asıl amacı Sovyet sisteminin devamlılığına ve başarısına katkıda bulunmaktır. Basın, gözetim kadar hükümetin

⁴ Erkan Yüksel, <http://www.dorduncukuvvetmedya.com/article.php?sid=5488>

⁵ Erkan Yüksel, <http://www.dorduncukuvvetmedya.com/article.php?sid=5488>

ekonomik ve siyasi eylemlerini de denetlemelidir. Parti üyeleri basını düzenli olarak kullanabilmelidir. Ancak basında parti yönetimi eleştirilebilmeli, amaçları ise eleştirilememelidir. Genel olarak basın, devlet tarafından yönetilmeli ve kontrol edilmelidir. Devletin bir kolu olarak devleti ileri götürmek için basının varlığından söz edilebilmelidir.

Murat Güvenir “2. Dünya Savaşında Türk Basını” adlı doktora tezinde normatif basın kuramları hakkında şöyle devam etmektedir:

“McQuail, Siebert ve arkadaşlarının bu tipolojisini, 1983 yılında yaptığı bazı eklemeler ve değişiklikler ile genişletmiştir. McQuail’in sınıflandırması şöyledir:

- 1) Otoriter Kuram,
- 2) Özgür basın kuramı,
- 3) Sosyal Sorumluluk kuramı,
- 4) Sovyet araçlar kuramı,
- 5) Kalkınmacı Araçlar Kuramı,
- 6) Demokratik Katılımcı Araçlar Kuramı.

McQuail’in bahsettiği Kalkınmacı Kuram, adıyla da ilişkili olarak gelişmekte olan ülkelerdeki medyanın belirli ekonomik ve siyasi kalkınma hedefleri yönünde ulusal gelişmeyi desteklemesi ve teşvik etmesi anlayışına dayanır. Burada gazeteciler modernleşmenin aracı olarak tanımlanır. Ulusal kalkınma için devlet medyayı yönlendirebilir ya da sınırlandırabilir⁶. Doğrudan ya da dolaylı olarak medyayı denetleyebilir, ekonomik yönden destekleyebilir ya da kayırabilir. Bu anlamda basın özgürlüğü, ekonomik öncelikler ve sosyal kalkınma lehine, ulusal çıkarlar adına kısıtlanabilir. Gazeteciler haber ve bilgi almada özgür, ancak bunları yayınlamada sorumluluk sahibidir.

⁶ Erkan Yüksel, <http://www.dorduncukuvvetmedya.com/article.php?sid=5488>

Demokratik Katılımcı Araçlar Kuramı ise postmodern toplumları konu alır. Bu anlayışta hedef kitlenin, eş deyişle gazete okurunun, radyo dinleyicisinin ya da televizyon izleyicisinin ihtiyaç, çıkar ve arzuları ön planda tutulur. Medyanın varlık nedeni olarak şirketler, gazeteciler ya da müşteriler değil; okuyucular, dinleyiciler ve izleyiciler görülür. Merkezi otoriteye tabi olunmadan tüm vatandaşlara, azınlıklara ya da alt kültür tabakalarına, etnik ya da dini gruplara kendini ifade ve kendi medyasına sahip olabilme hakkı tanınır. Küçük ölçekli, etkileşimli ve katılım kolaylaştırıcı medya kurumları tercih edilir⁷.

McQuail'in Otoriter Kuram için koyduğu ölçütler de şunlardır:

- a) Basın, tesis edilmiş otoriteyi sarsacak mahiyette yayın yapamaz.
- b) Basın, her zaman (ya da nihai olarak) mevcut otoriteye tabidir.
- c) Basın, çoğunluk tarafından kabul edilmiş moral ve politik değerleri eleştiriden kaçınır. Bu konularda eleştirel yayın yapamaz.
- d) Sansür, basının bu ilkelere uygun biçimde çalışmasını sağlamada önemli bir araçtır.
- e) Basının, tesis edilmiş otoriteye karşı yaptığı "kabul edilemez" saldırılar, resmi politikadan sapmalar ya da var olan moral değerlere eleştiriler, suç olarak kabul edilir" (Güvenir, 1991:25).

Diğer bir araştırmacı Raymond Williams'a göre,

"Otoriter modelde basın bir azınlık olan yönetici kesimin, yönetimini sürdürmesi için kurulmuş olan düzenin önemli bir parçasıdır. Basının temel amacı ve işlevi, yönetici grubun politikasını, fikirlerini, davranış kalıplarını kamuoyuna aktarmak ve benimsetmektir. Bu modele esas olan siyasal rejimin bir gereği olarak, yönetici grubun politikası dışındaki fikirlerin ve görüşlerin basında yer almasına izin verilmez. Yönetici grup, basının denetimini bazen doğrudan, bazen dolaylı olarak yapar" (Williams'dan aktaran Güvenir, 1991:25).

Basın rejimlerinin çeşitleri konusunda araştırmacılar hemen hemen aynı fikirdedirler. Profesör Claude-Jean Bertrand "Medya Etiği" adındaki yapıtında ikisi anti-demokratik, ikisi de demokratik olmak üzere 4 olası basın rejimi bulunduğunu

⁷ Erkan Yüksel, <http://www.dorduncukuvvetmedya.com/article.php?sid=5488>

vurgulamaktadır⁸. Bertrand’a göre bunların her biri evren ve insanlık kavramları üzerine dayanmaktadır.

Profesör Bertrand söz konusu eserinde basın rejimlerinin özelliklerini şöyle sıralamaktadır:

1. Otoriter rejim 19. yüzyılın ortalarına kadar en yaygın olan rejimdi. 20. yüzyılda Faşist devlet, mutlak monarşiler ortadan kalktıktan sonra onların yerini almıştır. Böyle bir rejimde genellikle özel firmalar çıkarları için çalışmakta, fakat iktidardakiler içeriği kontrol etmektedir. Haberler ve eğlence yıkıcı olabilir. Yayınlanan fikirler yönetici kesimin ihtiyaçlarını karşılamalıdır. Muhalefet basınına ya da herhangi bir siyasi tartışmaya izin verilmez. Bazı hayat hikâyeleri bile yasaklanmıştır. Çünkü bu tür hikâyeler sosyal işlevsizliğin işaretleri olarak yorumlanabilir⁹.

2. Komünist Rejim - Medya, bütün kurumları ve sanayileri içine alan totaliter bir devletten bağımsız bir şekilde yer alamaz; medya dev bir makinedeki dişliler gibi işlev görür. Basın özgürlüğü gibi bir kavram geçerli değildir. Rusya’da 1920’lerin başında iktidara gelen bu rejim, 1945’den sonra Doğu Avrupa’ya ve sonra 1949’dan sonra Çin’e ve 1960’larda kısmen Üçüncü Dünyaya yayılmıştır. Komünist rejimde demokrasilerde olduğu gibi temsil ve dile getirmeden çok, resmi ideolojinin ve yöneticilerin onaylanmasıyla, halkı belirli yönde harekete geçirme, “seferber etme” söz konusudur. Rejimin başarısı, bu işlevin yerine getirilmesine bağlıdır (Kışlalı, 1998:184).

⁸ T.C. Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü web-sitesi:

<http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/kitaplar/medyaetigi/giris.htm>

⁹ <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/kitaplar/medyaetigi/giris.htm>

3. Totaliter rejimde devlet medyayı kendi öğretilerini yayınlamak, insanların bu talimatları izlemesini sağlamak ve resmi ideolojisini öğretmek için kullanır. Medyanın asıl işlevi yalan söylemek ve iktidardaki nomenklatura'nın (özel imtiyazlara sahip kişilerin listesi) çıkarlarına uymayan ne varsa onu saklamaktır. 20. yüzyılın sonlarına doğru bu rejim dünya üzerinden silinmeye başlamıştır. Komünizm'in, ekonomik kalkınma, sosyal refah, bilginin yayılımı, dünya barışı ve tabii ki demokrasiye bir katkısının olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu, yine de Marksist eleştirinin Kapitalist medyayla ilgili eleştirilerini etkilememektedir¹⁰.

4. Liberal Rejim – Liberal (serbest) ya da özgürlükçü rejim, BM'nin Uluslararası İnsan Hakları Bildirgesi'nin (1948) 19. maddesi sayesinde uluslararası bir norm halini almıştır. Bu rejim, 18. yüzyıl Avrupa'sında, Aydınlanma çağında doğan bir doktrini temel almaktadır. Bütün olaylar haber verilmeli ve tüm düşünceler “fikir piyasasına” dâhil edilmelidir. Böylece insanlar gerçeği ayırt edebilirler ve davranışlarını ona göre belirlerler. Eğer devlet müdahale etmezse her şey yolunda gidecektir¹¹.

Yukarıda bahsedilen basın kuramlarından Özbekistan'daki basın rejimini tanımlamak için en uygun olabilecek model otoriter basın kuramı gözükmektedir. Ancak günümüz Özbekistan basınını tanımlamak açısından otoriter basın kuramının çerçevesini oluşturan özellikler yetersiz kalmaktadır. Özbek basınında SSCB döneminden miras kalan Sovyet Komünist basın kuramına ait özelliklere kısmen de olsa rastlanmaktadır. Örneğin, basının devlet tarafından propaganda aracı olarak

¹⁰ <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/kitaplar/medyaetigi/giris.htm>

¹¹ <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/kitaplar/medyaetigi/giris.htm>

kullanılması, iktidarın isteğine göre hareket etmesi gibi pek çok özelliklere Sovyet Komünist kuramında görülmekteydi. Anayasa’da kendini demokratik ülke olarak tanımlayan, ancak uygulamalarıyla otoriter ve diktatörlük rejimi olarak itiraf edilen Özbekistan’da basın rejimi otoriter siyasal rejimin güdümünde varlığını sürdürmektedir. McChesney’in (2006:16) medya sorunlarını tartışırken vurguladığı “diktatörlüklerde ve otoriter rejimlerde, medya sistemini iktidar oluşturur ve bu sistem iktidarı destekleyerek muhalefetin olası etkilerini minimuma indirmeye hizmet eder” tanımlaması Özbekistan örneğinde de geçerlidir.

Basın kuramları ve rejimlerini tartışırken, dikkat edilmesi gereken noktalardan biri bu kuramların Özbekistan gibi post-Sovyet ülkelerin basın rejimlerini tanımlamak açısından yetersiz olduğudur. Siebert, Peterson ve Schramm hem de McQuail gibi iletişim bilimcilerin tanımladığı basın kuramları güncellenmeye ihtiyaç duymaktadır. Çünkü Özbekistan örneğinde basın rejimini ve basın özgürlüğü durumunu ele aldığımız zaman bu ülke basınının sadece otoriter kuram değil, aynı anda kısmen Sovyet Komünist kuramı özelliklerini taşıdığı görülmektedir.

Çalışmamızın 3. ve 4. bölümlerinde Özbekistan’daki basın özgürlüğü sorunları, basın rejiminin siyasal rejimle sıkı ilişkisi, basının devlet tarafından denetlenmesi gibi konular ekseninde Özbek basınının otoriter basın kuramına ne kadar uyum sağladığı da tartışılacak; kuram ya da modellerin kendi içinde değişmekte olan, dolayısıyla da belli özgürlükleri olan toplumlardaki basın rejimlerini açıklamakta yetersiz kalışları değerlendirilecektir.

2. BÖLÜM

SSCB GÖLGESİNDE ÖZBEKİSTAN'DA SİYASAL REJİM

2.1. ÇARLIK RUSYA'SI İŞGALİNDEN ÖNCE VE SONRA ÖZBEKLER

Tarihte Özbek adına ilk olarak 1313 tarihinde Altın Ordu devletinin başına geçen Özbek Han ile rastlanmaktadır. Özbek adının da buradan geldiği ve Altın Ordu devletinde Özbek Han'a bağlı olanlara Özbek denildiği görülmektedir (Kara, 1998:96). 1313-1340 yıllarından sonra Özbek Han'ın hükümdarlığı başlamıştır.

Abulhayr Han (Buhara Hanlığı) dönemi (1428-1468) ve Şeybaniler döneminde (1500-1597) en parlak dönemlerini yaşayan Özbekler, daha sonra 1740'a kadar sürecek bir kargaşa dönemine girmişlerdir. 1740'ta İran şahı Nadirşah'ın Buhara'yı ele geçirmesiyle ve 1748'de de Ebulfeyz Han'ın öldürülmesiyle Özbek hanedanı sona ermiştir.

1753'te Buhara'nın başına Muhammed Rahim geçmesiyle Mangıt Hanedanı devri başlar. Mangıt hanedanından olan Emir Said Haydar (1801-1826) zamanında Özbekler oldukça gelişmişlerdir. Düşmanlarıyla mücadele ettiği gibi bilime de önem vermiş ancak, ölümünden sonra karışıklıklar ve iç çekişmeler yüzünden emirlik zayıflamıştır. 1826'da tahta çıkan Nasrullah Han (1826-1860) Rus tehlikesi hakkındaki İngiliz uyarılarını dikkate almamış (Rywkin, 1975:29) ve Hanedanlık Abulahad zamanında (1885-1910) tamamıyla Rus nüfuzuna girmiştir. Oğlu Emir Alimhan saltanatından sonra ise Buhara devleti ile birlikte tüm Türkistan'ın özerkliği ortadan kalkmıştır (Gömeç, 1993: 9-10).

15. yüzyılın sonlarında Altın Ordu devletinin yıkılması ile birlikte Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya'ya doğru yayılma süreci de başlar. Güneye inme siyasetinin en önemli girişimlerinden biri Çar Petro (1682-1725) tarafından gerçekleştirilir. Nitekim Ruslar, Osmanlı ve İran'ın içinde bulunduğu durumdan da yararlanarak Kafkasya üzerinden Azerbaycan'a girerek bu sahaya yerleşmeye başlamışlardır. İran ile yapılan 1813 Gülistan Antlaşması ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları buradaki Rus varlığını güçlendirmiştir (Saray, 1993:561).

Bu tarihten itibaren Rusya yeni bir siyaset izlemeye başlamıştır. Bu siyaset temelde Rusların nüfuzları altına aldıkları İran'ın, İngiliz hâkimiyetindeki Hindistan'a doğru yayılmasını sağlamayı ve bu yayılmadan ileride faydalanmayı amaçlamaktaydı. Ruslar buna karşılık İran'dan alacağı savaş tazminatından vazgeçeceklerini ve İran ordusuna danışmanlık yapacakları vaatlerinde bulunmuşlardır. Çok geçmeden İran, Afganistan ve Türkistan üzerine ordular göndermeye başlamıştır. Bu arada Türkistan hanlıklarının ve Afganistan'ın egemenliklerini koruyarak, Rusya ile Hindistan arasında bir tampon bölge oluşturmak isteyen İngilizler bölgeye subaylar göndermişlerdir. Subaylar Türkistan hanlıkları arasındaki anlaşmazlıkları çözmüş, Ruslar ile olan anlaşmazlıkları da gidermişlerdir. Ancak İngiliz hükümetinin Afganistan'ı işgali ardından başarısız bir şekilde Orta Asya'dan çekilmesi, bölge hâkimiyetinin yeniden Rusların kontrolüne geçmesine neden olmuştur. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Kafkasların büyük bir bölümünü işgal eden Rusya, aynı yüzyılın ortalarına doğru Aral gölüne ulaşmayı başarmıştır (Saray, 1981:45).

Bütün olumsuzluklara karşın 19. yüzyıl başlarında Orta Asya hanlıklarında meydana gelen iktidar değişiklikleri, hanlıkların tekrar güçlenmesini sağlamıştır. İktidar değişikliği sonucu Hive’de Kungratlar, Buhara’da Mangıtlar, Hokand’da Mingler başa geçen yeni hanedanlar olmuştur. Yeni hanedanlıklar devrinde yönetim gittikçe merkezileşmiştir.

Türkistan’ı işgal etmek için diplomatik ve askeri hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, keşif seferlerini protesto eden Hokand Hanlığı’nı bahane ederek savaşı başlatmışlardır. 1864’te Çimkent, 1865 yılında ise Taşkent Ruslar tarafından alınmış ve 1865 yılında Rusların hazırladığı anlaşma ile Hokand Hanlığı da Rus nüfuzuna dâhil edilmiştir. Bu arada Osmanlı Devleti’nden istenen yardım taleplerinin karşılık bulmaması sonucu Buhara Emirliği de Semerkant’ın ardından Rusların kontrolüne girmiştir. Sonuçta Rusya 1870 tarihinde işgal ettikleri Türkistan’daki bütün ülkeleri Rusya’ya ilhak ettiğini açıkladı.

Bu istila sürecinde Türkistan Türkleri’nin Rus hâkimiyetine direnmelerinde iki faktörün öne çıktığı görülür: İslam dini ve Türklük bilinci. 19. yüzyılın sonlarına doğru Pan-İslamizm akımının Türkistan’a doğru yayılması ile İslam dini, Ruslara karşı Pan Türkizm akımı ile birlikte en büyük direnç kaynağı olmuştur. Türkistan’daki Türk Hanlıklarının bu kadar kolayca ve kısa zamanda Rus istilasına boyun eğmelerinin en önemli sebebi ise Türkistan Türkleri’nin merkezi bir idare yerine, parçalanmış üç-dört devlet halinde yaşıyor oluşlarıdır (Hayit, 1997:66).

Uzun yıllar devam eden istilalar sırasında Türkistan Türklerini maddi ve manevi yönden oldukça yıpratın Ruslar, geldikleri Orta Asya’da ilk iş olarak valilikler yoluyla yönetim sistemini değiştirmişlerdir. Bir taraftan bu topraklara

sistemli bir şekilde Rus göçmenleri yerleştirirken, diğer yandan da yerli işbirlikçiler kanalıyla halktan ağır vergiler toplamaya başlamışlardır. Rusların hanlıklar üzerindeki baskı ve zulme varan bu yönetim anlayışları, bölgede milliyetçi-bağımsızlık yanlısı ayaklanmalara sebep olmuştur. 1876'da Hokand'da başlayan ayaklanma, halkın elinde yeteri kadar silah ve mühimmat olmayışından dolayı başarısız olmuş, ardından 1898'de Andican'da yeni bir ayaklanma patlak vermiştir. Bu ayaklanma dini içerikli olduğundan Rusları oldukça telaşlandırmıştır. İmam Eşan Muhammed Sabiroğlu önderliğinde iki bin kişiden oluşan kuvvet, Rusya'nın Orta Asya'daki Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı mücadelenin simgesi haline gelmiştir.

Bu ve benzeri gelişmeler Rusya Müslümanları arasında da etkili olmuş ve Orta Asya'da Cedidcilik Hareketi ortaya çıkmıştır. Hareketin doğuşunda 19. yüzyılda Orta Asya'nın İslami kimliğini Rus etkisinden korumak isteyen İsmail Gaspıralı, Zeki Velidi, Behbudi gibi önde gelen aydınların önemli bir rolü olmuştur. Bu akım sonradan eğitim ve kültür içerikli bir siyasi harekete dönüşmüş (Aytaç, 1986:178) ve Cedidciler, kurdukları gizli cemiyetlerle Avrupa ve Türkiye'den gelen fikirleri Orta Asya'ya taşımışlardır. Ancak Bolşevik İhtilal'ine kadar Cedidcilik, laik ve modern din anlayışını içermesi nedeniyle Rus ve Özbek Hanlıklarından tepki görmüştür. Cedidciler, bölgenin sosyal ve kültürel yapısı yanında dini yapısının değiştirilmesini ve Avrupa'daki sistemin örnek alınmasını istiyorlardı.

Orta Asya'da siyasi alanda meydana gelen bu teşkilatlanmalar, halka 1905'te Rusya'da kurulan "Duma"ya temsilciler gönderme fikri ve fırsatını vermişti. Orta Asya halkının gösterdiği bu gayret, Rusları şüpheye düşürmüştü ve bu uyanışı önlemek

için sert tedbirler almaya zorlamıştır. Bunlara ek olarak Rusya; 1905 ayaklanmasını demokratik reformlar yapacağını ileri sürerek geçiştirmesinin ardından bölgedeki varlığını daha da kuvvetlendirmiştir (Hayit, 1997:67).

1917 ihtilalinden sonra bölgede Türkistan Bağımsızlık Hareketi yanında etkisi günümüze kadar uzanan (Mütercimler, 1993:405-413) Basmacı hareketi, başında Enver Paşa'nın da bulunduğu bir güçle çaba gösterse de bölgenin Rus hâkimiyetine girmesine engel olamamıştır. Saray'ın (1993:50) da belirttiği gibi Türkistan Türkleri'nin son milli ayaklanması olan Basmacı'nın başarısızlıkla sonuçlanmasında üç temel faktör rol oynamıştır. Birincisi; Türkistan liderlerinin birlik ve beraberlik içerisinde olmayıp Enver Paşa'yı desteklememeleri, ikincisi; silah yönünden Enver Paşa'nın ordusunun, Kızıl Ordu ile mukayese edilmeyecek derecede zayıf oluşu, üçüncüsü ise; Enver Paşa'nın Rus baskınında ölümü (4 Ağustos 1922) ile Türk kuvvetlerinin lidersiz kalışlarıdır.

Özbekistan'ın başkenti ve yönetim merkezi konumundaki Taşkent, 1917 Devrimi sırasında Türkistan Komitesi, sonra da Özbek'lerin söz sahibi olmadığı İşçi Asker ve Köylü Temsilcileri Konseyi tarafından yönetilmiştir. 1918 yılında ilan edilen Türkistan ÖSSC'nin yönetiminde Ruslar'ın Müslümanlarla ortaklığa yanaşmamasından kaynaklanan huzursuzluğu önlemek amacıyla kurulan Türkistan Komisyonu, 1919 yılında Taşkent'e gelerek yönetime geçmiştir (Mumcu, 1992:4).

2.2. SSCB DÖNEMİNDE SİYASAL REJİM (1924-1991)

1924'teki düzenlemelerle Türkistan hanlıklar yerine bölgelere ayrılmış ve Tacikistan Özerk SSC'yi de içine alacak şekilde Özbekistan SSC oluşturulmuştur.

Ancak 1929'da Tacikistan, Özbekistan'dan ayrılarak *ittifak cumhuriyeti* statüsüne geçirilmiştir.

Sovyet rejimi Özbekistan'daki geleneksel yapıyı geriletmek amacıyla 1930'lu yıllarda, *kolhozlaştırma* hareketlerine başlamıştır. Buna göre, Özbekistan'ın tüm tarım alanları SSCB'nin kontrolü altına alınmış, bu topraklardan elde edilen gelirler merkezi bütçeye aktarılmıştır. 1928-1933 yılları arasında uygulanan bu siyaset sonucunda, tarım toprakların mülkiyeti devlete ait olmakla beraber, 99 yıllığına sembolik bir rakamla köylülere kiraya verilmiştir. Yeni oluşturulan çiftliklere *kolhoz*¹² adı verilmiştir. Kolhozlaştırma süreci zorla işletilmeye çalışılmıştır. Toprak ve hayvan sahibi olan tüm köylüler malvarlığını ve toprağını devletin oluşturduğu kolhozlara teslim etmeleri istenmiştir. Bunu yerine getirmeyenler ise *kulak* olarak Sibirya'ya ve SSCB'nin diğer ülkelerine sürgün edilmiştir (Hayit, 1997:74). Kolhozlaştırmaya karşı gelen pek çok zengin Özbek Afganistan, İran, Pakistan, Türkiye gibi ülkelere kaçmak zorunda kalmıştır. SSCB kolhozlaştırma siyasetinde zor kullanarak başarılı olduktan sonra çiftçileri kolhozlara bağımlı kılarak ucuz iş gücünü de temin etmiştir (Hayit, 1997:75).

Kolhozlaştırma sistemi yerine oturtulduğundan sonra 1937-1938 yıllarında SSCB KP tarafından atanan Özbekistan SSC Başbakanı Feyzullah Hocayev ve Özbekistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Akmal İkramov'un da aralarında bulunduğu bir çok Özbek siyasetçi ve aydını milliyetçilik hareketine katıldıkları gerekçesiyle sürgüne gönderilmiş, pek çoğu kurşuna dizilmiştir (Kara, 1998:96). O dönemde SSCB'nin başında bulunan Stalin'in emriyle binlerce Özbek aydını ve

¹² Rusça Kollektivnoe Hozyaystvo sözcüklerinin kısaltması, yani toplu çiftlik.

devlet adamı Pantürkizm, Panislamizm ve milliyetçilikle suçlanarak Sibirya'ya sürgün edilmiş, büyük bir çoğunluğu ise acımasızca idam edilmiştir.

Moskova, bu yıllarda Özbekistan'da birbirinden belirgin şekilde ayrılan iki politika takip etmiştir. İlki, Ruslar'ın ve Slavlar'ın yaşamış olduğu şehir merkezlerinde yüksek *Rus kültürü* oluşturmaya yönelik politikalar; ikincisi ise kırsal kesim ve kenar mahallelerde bulunan Özbek ve diğer Asyalılara yönelik olarak yürütülen *pasifleştirme* politikalarıdır (Mumcu, 1992:5).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği'nin Avrupa'daki fabrikalarının sökülerek personeli ile Özbekistan'a yerleştirilmesi, ülkedeki Rus nüfusun artmasına neden olmuştur. 1945'ten sonra işgücü olarak özellikle Ruslarda büyük bir nüfus artışı kaydedilmiş, yönetimde Ruslaştırma hareketi her kademeye yayılmıştır (Gömeç, 1996:15). SSCB'nin dağılmasından sonra ise Özbekistan'da Rus nüfusunda büyük bir azalma gözlenmiştir (Economist, 25.10.1993, s. 2).

Bu dönemde Özbek SSC siyasi, ekonomik ve kültürel alanda Moskova'ya bağımlıdır. 1924 yılı Ekiminde Sovyet Rusya Merkezi İdare Komitesi, Özbekistan Komünist Partisi'ni kurmuştur (Rywwin, 1983:110). Özbekistan SSC'nin 1924'te kurulmasından sonra yönetimin başına geçirilen ılımlı komünistlerden Feyzullah Hocayev ve Akmal İkrarov (Saray, 1993:74) ilk yıllardaki Sovyet hoşgörüsünden de istifade ederek ülkeyi halkın menfaatleri çerçevesinde idare etmeye başlamıştır. Ancak, Hocayev ve İkrarov'un ülkeyi Sovyet çıkarlarından çok Özbek halkı çıkarlarına uygun bir şekilde yönetmek isteyişi, 1928'de Stalin'in başlattığı toplama kampları ve kolhozlaştırma siyaseti ile büyük bir darbe yemiştir. Çok sayıda aydının

desteğine karşın bu iki Özbek lideri, Stalin'in acımasız tutumu karşısında fazla tutunamamışlardır (Rywkin, 1983:108).

Hocayev ve İkrarov'dan sonra bir yıldan az bir zaman süresinde birinci sekreterliğe üç Özbek getirilmiştir. Bunlardan Abdullah Kerimov iki hafta, Torabekov üç hafta ve Sultan Segizbaev da çok daha az süreyle ülkeyi yönetmiş ancak Sovyet düşmanlığıyla suçlanarak tasfiye edilmişlerdir (Saray, 1993:75). Daha sonra Stalin'in direktifi ile Özbekistan Komünist Partisi'nin başına 1937'de Usman Yusupov getirilmiştir. Yusupov, Stalin'in kanlı terör rejimini Özbekistan'a tanıtan kişi olmuştur. Bu dönemde ülke baştan aşağı Sovyet kontrolüne girmiştir (Allworth, 1990:304).

II. Dünya Savaşından sonra Özbekistan SSC Komünist Partisi Birinci Sekreterliğine atanan Nuriddin Muhiddinov (Saray, 1993:75), Özbeklerin milli kültürlerini muhafaza etmeleri gerektiğini açıkça ifade etmekten çekinmemiştir. Onun zamanında Özbek halkı az da olsa soluk almıştır (Allworth, 1990:304). 1941 yılında parti üyesi olan Muhiddinov 1951-1955 yılları arasında Özbekistan Komünist Partisi birinci sekreterliği, 1955-1957 yıllarında da Merkezi Komite Prezidyum üyesi gibi üst görevlere getirilmişse de, onun milliyetçi düşünceleri Sovyetleri rahatsız ettiğinden 1959 yılında yerine kendilerine ve rejime daha sadık bir kişi olarak görülen Şeref Reşidov Özbekistan Komünist Partisinin birinci sekreterliğine getirilmiştir (Avcı, 1997:1318).

SSCB dönemindeki Özbek liderler arasında günümüz Özbekistan'ına en fazla etkisi olanı, 1959-1983 yılları arasında iktidarda kalan Şeref Reşidov'dur. Reşidov'un arkasında uzun bir parti geçmişi vardır. Bu dönem 1939'da 22 yaşında

partie girdiği andan itibaren aralıksız olarak devam etmiştir. Reşidov'un 24 yıllık iktidarı 1983'te ölümü ile sona ermiş ve yerine Osman Hocayev geçmiştir. Onu da Refik Nişanov izlemiştir (Allworth, 1990:304). Nişanov, 1963'te Merkezi Komite Prezidyum üyeliği ve sekreterliğine getirildi. Aynı yılda Özbekistan SSC üst konseyinde prezidyum üyesi ve Taşkent şehri icra komitesi başkanı olmuştur. 1969 yılında SSCB Üst Konseyi Milliyetler Komitesi Yasal Danışma Komisyonu üyeliğine getirilmiştir. Nişanov bu makamda iken SSCB ve Birlik Cumhuriyetleri'nde çalışma yasalarının düzenlenmesi ile ilgili değişiklikler hakkında bir rapor hazırlamıştır. Bunun üzerine Sovyetler onu geldiği birçok önemli mevkiden uzaklaştırarak Srilanka büyükelçisi olarak atamışlardır (Avcı, 1997:1308).

Nişanov'un görevinden alınıp, İslam Kerimov'un atanmasını, Lijayev'in emriyle empoze edilen kadroların boşaltılması hareketi izlemiştir. Bu dönemdeki önemli bir gelişme de yolsuzluk karşıtı bir kampanyanın başlatılması olmuştur¹³. Kampanya, Reşidov döneminin seçkin yöneticilerini iktidardan uzaklaştırmayı hedeflemiştir (Kara, 1998:93).

Sonuç olarak Özbekistan Cumhuriyeti 70 yıl boyunca, Sovyet Rusya tarafından uygulanan şiddetli baskı nedeniyle, merkeze kayıtsız şartsız itaat eden kadrolarla tamamen merkezden talimat alan yöneticilerce idare edilmiştir. Özbekistan Bakanlar Kurulu'nun başında daima bir Özbek'in bulundurulmasından

¹³ "Özbek işi" adı verilen bu kampanya SSCB Komünist Partisinin emriyle görevlendirilen SSCB'nin en ünlü savcılar – Gdlyan ve İvanovlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Buna göre esasen pamuk üretmekle yükümlü olan Özbekistan SSC'nin toplanan pamuk miktarını belgelerde fazla yazarak SSCB tarafından belirlenen yıllık pamuk planını (6 milyon ton!) yerine getirdiği iddiasıyla Özbekistan'da yolsuzlukla mücadele etmek amaçlanıyordu. "Özbek işi" bahanesiyle Özbekistan'ın SSCB açısından tehlikeli olarak bilinen binlerce yerel yöneticiler, devlet memurları, devlet çiftlikleri müdürleri ve yöneticileri sahte suçlamalarla hapse atılmıştır.

amaç, Özbek halkını olduğu kadar dünya kamuoyunu da Sovyet Cumhuriyetleri'nin özerk yönetimler olduğuna inandırmaktır.

SSCB döneminde Özbekistan KP'nin bütün ikinci sekreterleri Rus ya da Slavlardan seçiliyordu. Özbekistan ve diğer tüm Türk Cumhuriyetleri'ndeki ikinci sekreterler, Rus bölgesindeki aynı konumdaki kişiden çok daha önemli ve yetkili idi (Rywkin, 1993:2). 1941-1946 yılları arasında bakanlıkların çoğu Türklerin elinde bulunuyor, buna karşılık Devlet Güvenlik Bakanı daima bir Rus asıllı kişi oluyordu (Rywkin, 1975:150). 1944 yılında kurulan Dışişleri Bakanlığına da (Koch, 1936:24) bir Özbek getirilmişti.

Ancak anayasada yer alan dış ülkelere diplomatik temsilci atama, dış ülke temsilcilerini kabul etme hakkı, Özbekistan SSC Prezidyumuna uluslar arası antlaşmaları onaylama ya da reddetme hakkı sadece kâğıt üzerinde kalmış, teorik olarak Özbekistan Dışişleri Bakanlığı mevcut olmuştur (Allworth, 1990:304).

1962 yılı Aralık ayında komünist parti adına yeni bir kontrol organı olan Sovyet Komünist Partisi merkez komitesinin Orta Asya Bürosu kurulmuştur. Başkanı Lomonosov ve asbaşkanları M. Veselov, Akulenzev ve V. N. Kulikov olan bu büro, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan SSC'de iç işlerinin koordinasyonunu ve kontrolünü sağlamakta idi (Devlet, 1993:63-64). Böylece Sovyet liderleri Türkistan komünistlerine (Cumhuriyetlerdeki birinci sekreterleri) karşı güvensizliklerini ortaya koymuş oldular. Türk Cumhuriyetlerinin pozisyonları ne olursa olsun, onların liderleri Moskova'da gerçek bir hâkimiyet göstergesi olacak pozisyonu elde tutma şansına sahip değillerdi.

Özbekistan'da devamlı olarak önemli anahtar mevkilerin çoğunluğunu merkezden yollanan Ruslar işgal etmekteydiler. Türk Cumhuriyetlerindeki parti teşkilatında hükümet yapısında, güvenlik kuvvetlerinde, orduda ve ana ekonomik kuruluşlarda belli pozisyonlar Ruslara verilmekteydi (Kara, 1998:93).

2.3. SSCB'NİN DAĞILMA SÜRECİNDE ÖZBEKİSTAN'DA SİYASAL REJİM (1988-1991)

Lenin'in ölümünden sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni demir bir pençe ile yöneten Stalin, 29 yıllık diktatörlük döneminden sonra 5 Mart 1953 yılında ölünce yerini Nikita Kruşçev'e bırakmıştır. 1960 yılından itibaren su yüzüne çıkan Moskova- Pekin çatışması, Kruşçev'in iktidarını sona erdirmiş ve yerini 58 yaşındaki Leonid Brejnev almıştır. Brejnev döneminde de Sovyet Rusya'nın diktatoryal yönetiminde hiçbir değişiklik olmamıştır. Brejnev, 1982 yılında öldükten sonra yerine Yuri Andropov getirilmiştir. Andropov'un liderliğini Konstantin Çernenko izlemiştir (Armaoğlu, 1990:110).

Sovyetler Birliği'nin milli gelirinin büyük bir kısmının silahlanmaya harcanmış olması ve giderek mali yükün fazlalaştığı Afganistan batağı ve petrol fiyatlarındaki düşüş ekonomiyi ters yönde zorladığından Gorbaçov'un iktidara geldiği dönemde ekonomi neredeyse tıkanma noktasına gelmişti (Kara, 1998:99).

1985 yılında SSCBKP Genel Sekreteri Çernenko'nun ölümü ile parti sekreterliğine politbüronun en genç üyesi olan 54 yaşındaki Mihail Gorbaçov

seçilmiştir. Gorbaçov'un parti, devlet ve toplum yapısında başlattığı Glasnost¹⁴ ve Perestroyka¹⁵ politikaları gerek ülkede, gerekse ülke dışında büyük yankılar uyandırmıştır.

Glasnost politikasının etkisi altında birçok cumhuriyette milliyetçilik akımları ön plana çıkmış ve yeniden diriliş süreci işlemeye başlamıştır. Sovyetler Birliğinde yeni sisteme geçiş, Perestroyka ve Glasnost politikalarının beklenmedik sonuçları anlamında oldukça sancılı olmuştur. Ekonomik çöküş durmak yerine gittikçe hızlanmıştır. Ekonomik, siyasi ve kültürel sorunlara gerekli çözümlerin bulunamayışı, Sovyetleri daha büyük bir kaosa sürüklemiştir (Uludağ, 1992:146).

Gorbaçov, temelde siyasi karar ve yaptırım gücünün Sovyet yapılanmasının ana unsurunu oluşturan Rus-Slav mekanizmasında kalacağı, buna karşı ekonomik gücün perişan durumdaki cumhuriyetlere yayılabileceği bir model oluşturmayı amaçlamıştır. Gorbaçov tarafından *perestroyka* adı altında başlatılan ve sınırlı özel girişime izin verilen bu süreç, ekonominin merkezi planlara göre değil toplumun ihtiyaçlarına göre yönlendirilmesi, gerekli olmayan yatırımlara kaynak ayrılmaması, savunma sanayi silahlanma ve 3. Dünya ülkelerine yardım gibi verimli olmayan yatırımların yenilenmemesi ve ülke genelinde çalışanların üretime daha aktif katılımının sağlanması şeklinde özetlenebilir. Dış ekonomik ilişkilerde ise, ideolojik farklılıklar gözetilmeden gelişmiş ülkelerle işbirliği, yabancı sermayeye Sovyetler genelinde yatırım olanağı sağlanması ön görülmektedir (Andican, 1996: 27,28).

¹⁴ Glasnost kelime anlamıyla açıklık, aşıkârlık anlamına gelmektedir. Glasnost yeniden yapılanmanın politik yönüdür ve her şeyi herkesin önünde açıkça yapmaktır.

¹⁵ Perestroyka, yeniden yapılanma anlamına gelmektedir.

Gorbaçov'un liderliğinin ilk iki yılında ekonomik kayıpların azaltılması ve verimlilik oranının yükseltilmesi amacıyla, Özbekistan'daki ekonomik etkinliklerin kontrolü, siyasi ve ekonomik eksikliklerin giderilmesi için bir takım çalışmalar yapıldı.

1986 yılında Özbekistan ve diğer Türk Cumhuriyetlerindeki Merkezi Komite üyelerinden yarısından fazlası görevlerindeki başarısızlıkları gerekçe gösterilerek azledildi. Buna bağlı olarak Özbekistan'da halkın 1/10'unu teşkil eden Komünist Parti üyelerinden takibata uğrayan birçok hükümet görevlisi azledildi. Gorbaçov döneminin Özbekistan'a getirdiği bir diğer yenilik ise yıllarca ihmal edilmiş olan ve sadece pamuk üretimine dayalı tarım siyasetinin doğurduğu çevre sorunları idi. Özbekistan'daki Sovyet planlamacıları 1986 yılından itibaren sulama ve kirlilik üzerinde araştırmalar yapmaya başladılar (Kara, 1998:101).

Sovyetler Birliği dağılmadan önce, Özbekistan'ın SSCB içinde ayrı bir yeri ve önemi vardı. Zira Özbekistan Sovyetler tarafından "ideolojik ve endüstriyel kalkınma modeli" olarak seçilmiş, bu da 1970'lere değin Özbekistan'ın ekonomik ve endüstriyel alanda gelişmesini sağlamıştı. Kalkınma modelinde pilot uygulama alanı olarak Özbekistan'ın seçilmesi ise, Özbekistan'ın yer altı ve yerüstü kaynakları açısından zengin olmasına ve Orta Asya'daki Müslüman nüfusa sahip cumhuriyetler içindeki önemidir. Dolayısıyla diğer İslam ülkelerinde bir propaganda malzemesi olarak kullanılmaya oldukça uygun bir ülke görünümündedir (Saray, 1993:65).

İdeolojik açıdan Sovyetlerde milliyetler üstü tek tip sosyalist toplum yaratılması düşüncesinin hâkim olduğu bilinmektedir (Kayıkçı, 1997:8). Ancak pratikte böyle olmamış, Rus milliyetinin merkezde, diğer Slav ve Hristiyan

milletlerinin ikinci sırada, Türk ve Müslüman cumhuriyetlerinin ise üçüncü sırada yer aldığı bir idari yapılanma oluşturulmuştur (Kayıkçı, 1997:8). Bu çifte standart Gorbaçov'un *Perestroyka* ve *Glasnost* politikalarından sonra da sürmüştür. Bunun sonucunda, özellikle Özbekistan'da kurulan *Birlik Halk Hareketi*¹⁶ kısa sürede, ülke aydınlarının ve halkın desteğini alarak 300 bin üyeye kavuşması dikkate alınması gereken bir gelişmedir. Birlik, Özbekistan'da sömürünün sona erdirilmesi, sadece pamuğa dayalı tarım siyaseti, aşırı gübrelemeye bağlı zehirlenme, dil konusu ve Aral Gölü'nün kuruması gibi konularda başarılı bir mücadeleyi başlatmıştır (Andican, 1996:93,94).

2.3.1. Birlik Halk Hareketi

Özbekistan Birlik Halk Hareketi, 11 Kasım 1988'de teşkilatın girişim heyetinin kurulması ve eğitim başkanlığına Abdurrahim Polat'ın getirilmesiyle birlikte somutluk kazanmıştır. Birlik, halkın dikkatini çekmek için ortaya Özbek dili meselesini attıysa da, kitle iletişim araçlarının komünistlerin elinde olması nedeniyle bu konudaki haberler basında yer almamıştır. Bunun üzerine Birlik, 19 Mart 1989'da, Taşkent'te, o zamanki Lenin meydanında, Özbekçe'nin devlet dili haline getirilmesi talebiyle izinsiz büyük bir miting düzenlemiştir. Birlik, böylece, ülke çapında etkili olmaya başlamış ve mitingden yedi ay sonra 20 Ekim 1989'da *Özbekistan Yüksek Konseyi* Özbekçe'yi devlet dili haline getirmek zorunda kalmıştır. Abdurrahim Polat'a (1996:249) göre, 1989 Mayıs ayında milli çatışmaları körüklemek amacıyla KGB tarafından yapılan kışkırtma nedeniyle meydana geldiği sanılan ve 28 Mayıs'ta toplanması kararlaştırılan Birlik Halk Hareketi'nin

¹⁶ Birlik'in tam adı "Özbekistan Tabiat Maddi ve Manevi Zenginlikleri'ni Muhafaza Etmek Birlik Hareketi"dir.

Kurultayını baltalamak amacını güden Fergana Olaylarına¹⁷ hem de hükümetin her türlü engellemelerine rağmen Birlik Kurultayı toplandı. Tüzük ve program onaylanarak gerekli organlar oluşturuldu ve başkanlığa Abdurrahim Polat seçildi. 8 Haziran 1989'da da *Birlik Halk Hareketi, Ahıska Türkleri Vatana Dönme Türk Milli Hareketi, Kırım Tatar Türkleri'nin Milli Hareketi Teşkilatları*, Türk'ün başka Türk'e saldırmayacağını belirten ve fitneyi çıkaran esas güçlere dikkati çeken ortak bir bildiri yayınladı (Polat, 1996:249).

Fergana Olayları'nın geliştiği sıralarda İslam Kerimov, Haziran 1989 tarihinde *Özbekistan Komünist Partisi* Birinci Sekreterliği'ne getirildi. Kerimov, Fergana olayları yanında bundan birkaç ay sonra 1990 başlarında Kırgızistan'ın Oş kentinde meydana gelen Özbek-Kırgız çatışmaları¹⁸ ile mücadele etmek zorunda kalmış, çatışmaları ancak Kızılordu birliklerini yardıma çağırarak önleyebilmişti. Mart 1990'da İslam Kerimov, Saray'ın (1993:77) deyiimiyle, kendisini başkan seçirmiştir. Bu arada 1980 sonrası dönemde Özbek aydınlar arasında tartışılmaya başlanan Özbek milliyetçiliği ve Türkistan kavramı, 1988-1990 yılları arasında Özbekistan'da yoğun olarak milliyetçilik akımının yaşandığı bir dönemde, Birlik Halk Hareketi ile siyasi platforma taşınmıştır. Birlik Halk Hareketi bu dönemde 1 milyonluk bir üye potansiyeline ulaşmıştır (Andican, 1996:373).

¹⁷ 1989 yılının Mayıs ayında Özbekistan'ın Fergana Vadisindeki Fergana kentinde pazarda çıkan bir kavganın büyümesiyle patlak vermiş olan olay KGB'nin kışkırtmasıyla harekete geçen bir grup Özbek Türk'ünün 1944'te Stalin tarafından Gürcistan'daki stratejik öneme sahip vatanlarından güvenlik gerekçesiyle Orta Asya'ya sürülen Ahıska Türkleri üzerine hücumuyla başlamıştır. Bir hafta içerisinde yaklaşık olarak 100 Ahıska Türkü ve Özbekler ölmüş, 1000'den fazla insan yaralanmış ve Ahıska Türkleri evlerini terk etmeye mecbur bırakılmıştır. Sovyet ordusu olayı kanlı bir şekilde bastırmıştır. Fergana Olayları, Gorbaçov ve reform taraftarlarına karşı olan Ordu, KGB ve Komünist Parti eski kadrolarınca planlanarak gerçekleştirildiği söylenmektedir (Lubin, 1989:626).

¹⁸ Fergana şehrinde patlak veren kanlı olaylardan birkaç ay sonra, 1990 yılının başlarında Kırgızistan'ın çoğunlukla Özbekler yaşayan Oş kentinde KGB kışkırtmasıyla meydana gelen etnik çatışmadır. Bu olayda da pek çok Özbek ve Kırgız öldürülmüş, yüzlerce insan yaralanmıştır. Fergana Olaylarında olduğu gibi Oş'taki etnik çatışma da Sovyet ordusu tarafından çok sert bir şekilde bastırılmıştır (Kayıkçı, 1997:8).

Bu arada Özbekistan Komünist Partisi Başkanı İslam Kerimov ile Birlik Halk Hareketi ilişkilerini de irdelemek gerekmektedir. Birlik Halk Hareketi'nin güç kazanması ve tüm engellemelere karşın Komünist Partisi'nde ve hükümete muhalefet edebilecek hale gelmesi, Komünist Partisi idarecilerini hem korkutmuş hem de harekete geçirmiştir. Zira Birlik'in amacı, 1990 başlarında yapılması kararlaştırılan parlamento seçimlerine katılmaktı ve çok oy alamayacak olsa da ciddi bir muhalefet grubu oluşturabilecek düzeyde görünüyordu. Bu nedenle Komünist Partisi, matematik profesörü Abdurrahim Polat önderliğindeki Birlik Halk Hareketi'ni gazete ve dergiler, radyo-TV kanalları aracılığıyla yıpratma yolunu seçti. Ancak Birlik Halk Hareketi halkın beğenisini kazandı ve kısa sürede üye sayısını 1 milyona ulaştırmayı başardı (Kayıkçı, 1997:10).

Dönemin Komünist Partisi başkanı İslam Kerimov, 1989 Ağustos ve Eylül aylarında Birlik Hareketi'nde ileri gelenlerden bazılarıyla yüz yüze görüşmeler yaptı. Örneğin Birlik Hareketi Merkez Yönetim Kurulu üyesi ünlü şair Muhammed Salih ile üç defa gizlice görüşmüş, Muhammed Salih'in başını çektiği grup, Eylül ayının ilk günlerinde, Birlik Hareketi Başkan'ı Abdurrahim Polat'ın istifa etmesini talep etmiştir (Kayıkçı, 1997:10). Gerekçeleri, Abdurrahim Polat'ın başkanlıktan ayrılması, mitinglerin yapılmaması ve hükümete güvence vermesi durumunda Birlik'in resmen kayda alınacağı iddiasıdır (Kayıkçı, 1997:10).

Ancak istifa talebi, Birlik'in 8 Ekim 1989 Merkez Yönetim Kurulu Olağanüstü Toplantısı'nda ve 11 Kasım 1989'daki olağanüstü Kurultayında reddedildi. Bu nedenle Muhammed Salih ve az sayıdaki arkadaşı Birlik'ten ayrıldı.

Ancak bu kopma komünistler ve Muhammed Salih tarafından kamuoyuna Birlik Hareketi dağılmış gibi lanse edildi. Bu da Birlik'in güç kaybetmesine yol açtı¹⁹.

Bu gelişmelerin İslam Kerimov'un politikasına etki ettiği görülmektedir. Sovyet egemenliğinden kurtulmak için halkın Birlik Hareketi etrafında toplanması, Kerimov'un daha milliyetçi bir politika izlemesine neden olmuştur. Ayrıca Kerimov bundan sonra Sovyetler'e eleştirisini arttırarak Özbekistan'ın bir daha Ruslar'ın sömürgesi olmayacağını ve Özbekistan'daki yer altı ve yerüstü zenginliklerin Özbek halkına ait olduğunu belirten açıklamalarda bulunmuştur. Kerimov, Özbek halkına seslendiği bir konuşmasında, birlikte mücadele etmenin ve milli birliği korumanın gereğine dikkati çeken ve Birlik ile beraber çalışmayı teklif ettiği bir konuşma yapmıştır (Saray, 1993:77). Ancak bu konuşma yanında Birlik ileri gelenleri ve Muhammed Salih ile yapılan görüşmelerin asıl amacının, Birlik Hareketi'ni bölerek yavaş yavaş ortadan kaldırmak olduğu düşünülebilir (Kayıkçı, 1997:11).

Ünlü şairler Muhammed Salih ve Erkin Vahid Birlik'ten ayrıldıktan sonra, 18 Şubat 1990'daki seçimlere, Komünistlerin listesinden katılarak parlamentoya girmesiyle kafalardaki bazı soru işaretlerini de yanıtlamış oldu. Daha sonra Muhammed Salih'in başını çektiği bu grup, hükümetin desteğini de alarak önce Erk Hareketi'ni kurdular, ardından da 1990 Mart'ında Sovyet Anayasası'nda tek partililik ilkesi kaldırılınca partileşerek, Nisan 1990 tarihinde *Erk Partisi*'ni kurdular (Polat, 1996:250). Bolşevizm yıllarındaki Türkistan Milli Hareketi'nin devamı olduğunu

¹⁹ Polat (1996:250); *Erk Partisi* Lideri Muhammed Salih ise Birlik'ten ayrılma gerekçelerini "istiklal davasına Birlik içindeki komünistlerin hazır olmaması" ve kendilerini "Birlik'i milliyetçiler istila etmek istiyorlar" diye suçlamaları olarak açıklamaktadır. Bkz. Salih, Muhammed (Haz. Karakaş, Şuayb) Türkistan Şuuru, Ötüken Yay., İstanbul 1997, s. 174.

ortaya koyan *Erk Partisi*'nin o sıralarda parlamentoda, yaklaşık 40-50 taraftarı bulunmaktaydı (Andican, 1996:374).

Bu gelişmelerin sürdüğü sıralarda Birlik Hareketi de toparlanma fırsatı buldu. Birlik'e bağlı kadınlar kolu "Tomaris" Kadınlar Birliği, Gençler Kolu "Özbekistan Erkin Yoşlar Uyuşması" (Özbekistan Özgür Gençler Topluluğu) ve Abdurrahim Polat'ın başkanlığında Birlik'in siyasi kanadı kuruldu. Ayrıca Birlik bünyesinde *Birlik, Demokratik Özbekistan, Tomaris ve Erkin Söz* Gazeteleri çıkarıldı. Bu gazetelerin hepsi başkent Taşkent şehrinde yayınlanmış, kısa süre içinde halk arasında yaygınlaşarak baskı sayılarını sürekli yükseltmişlerdir. Ancak Özbekistan'ın bağımsızlığının ardından Kerimov'un emriyle Birlik Halk Hareketi'nin tüm gazeteleri kapatılmış ve bir daha açılmasına izin verilmemiştir. Abdurrahim Polat, daha önce sözünü ettiğimiz 1990'da Oş'ta meydana gelen ve binden fazla insanın öldüğü Kırgız-Özbek çatışmasını yatıştırma girişimlerinde bulunmuştur. Bunun için o sırada M. Gorbaçov'un danışmanlığını yapan Cengiz Aytmatov'un çağrısı ile bölgeye gitmek istemiş, ancak bunun halkın gözünde Birlik'e puan kazandıracağını hesap eden hükümet buna engel olmuştur (Polat, 1996:251).

Kırgız-Özbek çatışmasının yatıştırılmasından bir yıl sonra 19-20 Ağustos 1991'de Moskova'da Gorbaçov muhalifleri öncülüğünde hükümete karşı başarısız bir darbe girişimi gerçekleşmiştir. Bu başarısız darbe girişiminden sonra SSCB'yi oluşturan cumhuriyetler birer birer bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır. Bu bağlamda, Özbekistan Parlamentosu da 31 Ağustos 1991'de Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak bu bağımsızlık, ileride değinileceği üzere – Polat'ın (1996:251) ifade ettiği gibi – SSCB içinde sınırlı kalan bir bağımsızlıktı.

1991 yılına girerken Sovyetler Birliği giderek parçalanmaya yüz tutmuş, ekonomik zorluklar içerisinde boğuşan bir imparatorluk görünümündeydi. 1989 yılına kadar uyguladığı reformların başarısızlığına rağmen halk içerisinde desteği devam ediyordu. 1990 yılına gelindiğinde öncelikle ekonomik açıdan yeniden yapılanması amaçlanan Perestroykanın sanıldığı kadar başarılı bir şekilde gerçekleştirilememesi sonucunda halkın maddi durumunun gittikçe kötüleşmesiyle Gorbaçov'un popülaritesini hızla kaybetmiş, bu yıl ortalarında yapılan kamuoyu yoklamalarında halkın çok az bir kısmının desteklediği lider konumuna düşmüştür (Kara, 1998:102).

2.4. BAĞIMSIZLIKTAN SONRA ÖZBEKİSTAN'DA SİYASAL REJİM (1991-2007)

1 Kasım 1990'da Özbekistan Yüksek Sovyet'i aldığı bir kararla Bakanlar Kurulu'nu lağvetti. Hükümet görevleri Kerimov'a bağlı bir kabineye devredildi²⁰. Başbakan Şükrüllah Mirsaidov yeni oluşturulan Başkan yardımcılığına atandı.

19 Ağustos 1991 darbe girişimi sırasında tarafsız kalan İslam Kerimov Yönetimi, darbenin başarısız olduğu anlaşılınca tavrını netleştirdi. Darbeci Olağanüstü Hal Devlet Komitesine karşı tavır alan İslam Kerimov, SBKP'den istifa etti. Özbekistan KP de SBKP'den ayrıldı (Avşar, Sola, Yorulmaz, 1994:110).

²⁰ İslam Kerimov Özbekistan Komünist Partisi Birinci Sekreterliğine getirildiği 1989 yılından itibaren yavaş yavaş kendi otoritesini ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Böylece Özbekistan Bakanlar Kurulu elinde olan hükümet fonksiyonlarının kendine bağlı bir kabineye devredilmesini başarmıştır.

Böylece Özbekistan Parlamentosu 31 Ağustos 1991 tarihinde Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan etti.

Bağımsızlığın ilanından sonra devlet başkanı İslam Kerimov'un ilk işi, kurulmasını desteklediği *Erk* Partisi'ni, resmen partileşmek için gerekli belgeleri eksik olduğu halde resmi kayıttan geçirmek oldu. Bunda amaç dış dünyaya demokratik olduğunu göstermekti. Ancak bu konuda samimi olmadığı Birlik Hareketi ve Birlik Partisi'ne resmi parti olma hakkı vermeyişiyle ortaya çıktı. Kerimov, böylece 29 Aralık 1991'de yapılması kararlaştırılan Özbekistan Cumhurbaşkanlığı seçimlerine Birlik lideri Abdurrahim Polat'ın katılmasını da engelleyerek, çok fazla çekindiği bir rakipten de kurtulmuş oldu. Ayrıca bununla kalmayarak Birlik'in IV. Olağan Kurultayı'nın toplanmasına engel oldu. Kurultay 15 Eylül 1991'de Kazakistan'ın Çimkent vilayetine bağlı bir köyde gizli olarak toplanabildi (Polat, 1996:251).

Özbekistan, 21 Aralık 1991'de "Almaata Belgesi" adıyla anılan anlaşmayı imzalayarak dönemin Egemen Devletler Topluluğu, bugünkü Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'na katılmış oldu. Ancak burada dikkati çeken nokta, Özbekistan için önemi tartışılmayacak böylesi bir kararını tamamen İslam Kerimov'un inisiyatifinde alınması, halkoyuna başvurulmamasıdır. Özbekistan bununla birlikte Birleşmiş Milletler ve Avrupa Güvenlik ve İnsan Hakları Komisyonu gibi uluslar arası teşkilatlara da üye olarak tamamen BDT'na endeksli bir devlet olmayacağını göstermiş oldu (Andican, 1996:358).

2.4.1. Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Kurulması

Özbekistan'ın BDT'na katılmasının hem BDT, hem de Özbekistan açısından önem taşıdığı açıktır. Bu nedenle, burada BDT'nin oluşturulması ve Özbekistan'ın BDT'na katılma sürecinden söz etmekte yarar vardır.

Gorbaçov'un 5 Eylül 1991'de tavsiyesi üzerine çıkarılan Bağımsız Cumhuriyetlerin Birliği hakkındaki 23 maddeden oluşan kanun, eski SSCB'yi ortadan kaldırdığı gibi, yeni bir Birlik anlaşması da öneriyordu. Bu anlaşmaya Ukrayna yanaşmazken, 14 Kasım 1991'de 7 devletin (Rusya, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan) başkanları, Bağımsız Devletler Birliği'ni kurmaya karar verdiler. Ancak 25 Kasım'da imzalanması beyan edilen bu anlaşma, bu tarihte imzalanmadı. Bu konuda yapılan yorumlardan birinde bunun nedeni olarak Rusya'nın 6 Türk-Müslüman devleti ile birlik oluşturmaktan çekinmesi olarak vurgulanmıştır. Bu sırada, 8 Aralık 1991'de, Rusya, Beyaz Rusya ve Ukrayna Brest'te toplanarak, 3 devletin "Bağımsız Devletler Topluluğu"nu kuran anlaşmaya imza koydular²¹. Türk-Müslüman Cumhuriyetlerin de BDT'na girme konusunu görüşen bu ülkeler, Gorbaçov ve Yeltsin'in 17 Aralık 1991'de yılsonuna kadar SSCB'ne son verilmesi kararından sonra, 21 Aralık 1991'de 11 bağımsız devletin başkanı Almaata'da toplandı. Bu 11 bağımsız devlet (Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya, Azerbaycan, Ermenistan, Moldova, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan) bu tarihte BDT'nu oluşturmaya karar verdi

²¹ Bu gelişmelerin yaşandığı günlerde SSCB'nin sonu geldiği rahatlıkla anlaşılmaktaydı. 15 üyeden oluşan SSCB'nin dağılması sonrasında Rusya'nın öncülük edeceği bir birlik kurulmasını Gorbaçov da, diğer Rus yetkililer de çok istiyorlardı. Gerçi BDT'na üyelik şartları ve başka anlaşmalarda üye ülkelerin eşit ve birbirlerine saygı duymalarının altı çizilmiş olsa da bu örgütte Rusya'nın ağırlığı her zaman hissedilmiştir. SSCB döneminde siyasal, ekonomik, kültürel, sosyal alanlarda birbirleriyle iç içe yaşayan bu ülkeler bundan sonrasında da birbirlerinden kopuk halde yaşayamazlardı. Bu nedenle Rusya'nın öncülüğünde BDT kurulmuştur.

(Hayit, 1995:365). Burada vurgulanması gereken iki noktadan biri, Tosun'un (1997:24) de vurguladığı gibi Özbekistan'ın, diğer Orta Asya ülkeleri gibi, bağımsızlığını ilanından sonra konumlarını korumak amacıyla BDT gibi bir çok uluslar arası kuruluşu katılması ve anlaşma imzalaması, diğeri ise, Bağımsız Devletler Topluluğunun, yeni kurulan bağımsız devletler arasında işbirliğini sağlamak amacıyla kurulduğudur.

O dönemlerde İslam Kerimov'un başkanlığını yaptığı Demokratik Halk Partisi Özbekistan Komünist Partisi'nin devamı niteliğindedir. Partinin ilk kongresi 1 Kasım 1991'de toplanmıştır. İslam Kerimov bu partiye daha sonra kurulan Fedakârlar Milli Demokratik partisine geçene kadar başkanlık yapmıştır.

2.4.2. İslam Kerimov ve Demokratik Halk Partisi

Özbekistan'da ilk başkanlık seçimi 1991'de yapıldı. Fergana'daki ayaklanma ile Nişanov yönetiminin yerine Gorbaçov tarafından atanan İslam Kerimov bu seçimle kendi meşruiyetini sağlamak istemiştir. Seçime ülkedeki en büyük muhalif hareket²² olan Birlik Hareketi'nin katılmasına izin verilmemiş, seçime yalnızca Demokratik Halk Partisi ile Birlik Hareketi'nden ayrılan ve Kerimov'a destek veren bir grup tarafından kurulan Erk Partisi katıldı. Antidemokratik ortamda yapılan seçim sonucu Erk Partisi Başkanı Muhammed Salih oyların % 12,3'ünü alırken, Demokratik Halk Partisi Lideri İslam Kerimov oyların % 86'sını alarak 29 Aralık 1991 tarihinde devlet başkanı seçildi.

²² Birlik Hareketi'ne hiçbir zaman parti olarak resmi tescil imkânı tanınmadığından Birlik Partisi'ni, Birlik Hareketi olarak tanımlamak daha uygun olacaktır.

1991 yıl Aralık ayında İslam Kerimov'un devlet başkanı seçilmesinden sonra hükümetin muhalefet üzerindeki baskısı daha da arttı. Bundan sonra diktatörlük rejimine özgü uygulamalar daha açık görülmeye başladı. Öncelikle Birlik Hareketi bütünüyle tasfiye edildi. Kerimov iktidarının meşrulaştırılmasında kullanılan Erk Partisi'ne de ihtiyaç kalmayınca Partinin bütün mal varlığına el konuldu, yayın organı olan *Erk* Gazetesi susturularak, lideri Muhammed Salih ülke dışına çıkmaya zorlandı. Böylelikle göstermelik muhalefet dâhil, tüm muhalefet tasfiye edilmiş oldu (Andican, 1996:357; Polat, 1996:252-253).

ABD Dışişleri Bakanı James Baker'in Şubat 1992'de Özbekistan'a yaptığı resmi ziyaret yukarıda söz edilen anti demokratik uygulamaların uluslar arası bir sorun haline gelmesinde rol oynamıştır. Devlet Başkanı İslam Kerimov'un yanı sıra, Birlik Lideri Abdurrahim Polat ile de görüşen Baker, Birlik'in demokratik taleplerini haklı ve yerinde bulduğunu vurguladı. BDT ülkeleri içinde, Baker'in, sadece Özbekistan'daki muhalefet ile görüşmesi ise Özbekistan'daki muhalefete verilen önem açısından dikkat çekicidir. Çünkü Özbekistan bağımsızlığının ilk yıllarından itibaren Kerimov hükümetinin muhalefeti susturmaya yönelik çabaları demokratik Batı ülkelerinin, özellikle ABD'nin kaygılanmasına neden olmuştur.

Bu arada Birlik Lideri Abdurrahim Polat 29 Haziran 1992'de emniyet güçlerinin gözü önünde saldırıya uğradı. Saldırı sonucu Polat yaralandı. Taşkent Hastanesi'nde tedavi altına alınan Polat'ı, o sırada Taşkent'te bulunan ABD senatörü Larry Pressler ziyaret ederek saldırı hakkında bilgi aldı (Kayıkçı, 1997:15). L. Pressler bu bilgiler ışığında hazırladığı raporu²³ ABD senatosuna sundu. Bu rapor

²³ L. Pressler, Time For Caution in Central Asia, Congressional Record, Vol. 138, N. 103, 21 July, 1992. Washington, pp. 1-3. Aktaran Polat: 252.

Amerika’da çok büyük yankılar yaparak, Özbekistan’daki mevcut yönetimin gözden düşmesine neden oldu (Kayıkçı, 1997:15). Sonuçta dış dünyaya demokratik olduğunu kanıtlamaya çalışan ancak içeride tam aksi yönde hareket eden İslam Kerimov, Ağustos 1992’de yapmayı planladığı ABD ziyaretini ABD tarafından vizesinin iptal edilmesi nedeniyle gerçekleştirememiş oldu (Polat, 1996:252).

8 Aralık 1992’de, Özbekistan’da çok partili bir parlamentoyu ve başkanlık sistemini öngören bir Anayasa kabul edilirken, diğer yandan da Erk ve Birlik Partileri’nin faaliyetleri yasaklandı. Bunun üzerine muhalefet liderlerinin çoğu yurt dışında mücadele vermek zorunda kaldı. Muhammed Salih Türkiye ve Norveç’te *Erk*, Abdurrahim Polat ise Rusya ve daha sonra ABD’de *Birlik* Gazetesi ve *Harakat (Hareket)* dergisini yayınlamaya devam ettiler. Böylece Özbekistan’da yasaklanan muhalefet partileri, diktatör Kerimov’a karşı yürüttüğü mücadelede gazete ve dergilerden, daha sonra kurdukları İnternet sitelerinden yararlanmaya başladılar. Bu gelişmeler sırasında muhalefetin lideri olarak tanınan Muhammed Salih 1993’te, devlet başkanı İslam Kerimov’a açık bir mektup yazdı. Bu mektup²⁴ ülkenin o anki durumunu açıkça gözler önüne sermesi açısından önem taşımaktadır. Mektupta işaret edilen temel bazı hususlar şöyle özetlenebilir:

- Özbekistan, bağımsızlığına Kerimov yardımıyla değil bilakis Kerimov’a rağmen ulaşmıştır. Kerimov, son ana kadar “Sovyet İmparatorluğu”nun devamı için uğraşmıştır.
- Halkın seçtiği 500 parlamenter birer kukla haline getirildi. Kerimov’un parlamentoda hesap vermesi gerekirken parlamenterler Kerimov önünde hesap verir hale geldi.
- Seçim sistemi Sovyet dönemini aratır hale getirdi. En küçük kolhoz yöneticileri dahi Kerimov tarafından tayin edilir hale geldi.
- Basın, radyo-televizyon sansür edilerek yalnızca Kerimov yönetimini öven kuruluşlar haline getirildi.

²⁴ Bu mektubun Türkçe tam metni için Bkz. Andican, Ahat: Değişim Sürecinde Türk Dünyası, Emre Yay., İstanbul 1996, s. 358-360.

- Özbekistan’da, “Milli Güvenlik Hizmeti” (eski KGB), “Polis Örgütü” ve “Savcılık-Mahkeme Düzeni” devlet olarak anlaşılmakta ve bu üç kuruluş da Kerimov’a hizmet etmektedir.
- Devlet kanun tanımamaktadır. Vatandaş ise hırsız ve soygunculardan değil, Özbekistan MGH’ sinden (eski KGB) korkmaktadır. Bunun için devlet mahkemeleri yerine, şikâyetleri için mafyaya başvurmaktadır (Andican, 1996:358-360).

Muhammed Salih bu mektupta ayrıca Kerimov’un uygulamada muhalefeti iki seçenekle karşı karşıya bıraktığını belirtmektedir: Ya Kerimov’un baskı ve zulüm politikasının desteklenecek, ya da Kerimov’a karşı ciddi bir mücadele başlatılacaktır. Muhammed Salih bunlardan ikincisini tercih ettiklerini, aksinin ise zaten “millele hıyanet etmek” olacağını ifade etmektedir (Andican, 1996:359). Son olarak Salih, İslam Kerimov’un kendilerini “rejim düşmanları” ilan ederek suçladığından söz ederek, bu suçlamanın, Kerimov’un halka “siz henüz hürriyete hazır değilsiniz” şeklinde getirdiği suçlama yanında bir hiç sayılacağını vurgulamaktadır.

Yukarıdaki mektupta bahsedilen baskı ve uygulamalar aralarındaki anlayış farklarına rağmen, muhalefet odaklarının ortak bir cephe oluşturmalarına neden olmuş, benzer mektuplar Erk Partisi Başkanı Muhammed Salih, Eski Başbakan ve Devlet Başkanı Vekili Şükrüllah Mirsaidov, Eski Orta Asya Müftüsü Muhammed Sadık Muhammed Yusuf ve Eski Özbekistan Yüksek Mahkemesi Başkanı ve Kazakistan Büyükelçisi Muhammed Babür Melikov imzasıyla yayınlanmıştır (Kayıkçı, 1997:16). Burada adı geçen kişiler daha sonra çeşitli nedenlerle suçlama ve tutuklamalara maruz bırakılarak yurtdışına çıkmaya zorlanmıştır ki bunda da büyük ölçüde başarılı olunmuştur (Andican, 1996:361-362).

2.4.3. Muhalefeti Sindirme Siyaseti ve Andican Olayları

İslam Kerimov böylece muhaliflerini yurtdışına kaçırdıktan, yurt içinde kalan demokrat ruhlu milletvekilleri ve önde gelen insanları da çeşitli suçlamalarla hapse attırdıktan sonra Özbekistan'ı sert ve acımasız bir yöntemle yönetmeye başlamıştır (Polat, 1996:253). Kendisine karşı olanlara karşı yeni baskıların sürdürülmesini meşru hale getirmek amacıyla Milli Güvenlik Hizmeti ve İçişleri Bakanlığı aracılığıyla zaman zaman patlamalar, sahte ayaklanmalar düzenlemeye çalışmış ve halkı da buna inandırmayı başarmıştır (Polat, 1996:254).

Bunlardan biri 16 Şubat 1999 tarihinde Taşkent şehrinin 6 noktasında aynı anda meydana gelen patlamalardır. Patlamalardan biri Kerimov'un bakanlar kurulu toplantısına katılacağı Bakanlar Kurulu binası yakında gerçekleştirildi. Bu patlamalardan sürgündeki muhalif rakiplerini sorumlu tutan Kerimov yönetimi, Stalin döneminde yapılan sert aydın kıyımını aratmayacak türdeki baskı dalgasını başlattı (Polat, 1996:254). Böylece yüzlerce kişi hapse atıldı, ülke çapında ciddi boyutta gözaltılar gerçekleşti. Bu baskı siyasetinden Erk Partisi lideri Muhammed Salih de nasibini aldı. Salih 16 Şubat olaylarının baş aktörü olarak suçlu bulundu ve Taşkent Ceza Mahkemesi kararına göre gıyaben 15 yıl hapse hüküm edildi. Böylelikle Muhammed Salih'in tutuklanması için yasal gerekçe ortaya çıkmış oldu ve Interpol tarafından aranan kişiler listesine alındı. Ancak Kerimov yönetiminin bu kararını tanımayan demokratik ülkeler Salih'in tutuklanarak Özbekistan'a teslim edilmesine müsaade etmemektedirler. Kerimov'a teslim edilmemek ve can güvenliğini sağlamak amacıyla Muhammed Salih Birleşmiş Milletler Mülteciler

Komiserliğine başvurmuş ve Norveç'e siyasi mülteci olarak sığınmıştır. Ama buna rağmen ailesi Türkiye'de bulunan Salih çoğu zamanını İstanbul'da geçirmektedir.

13 Mayıs 2005 tarihinde Andican şehrinde patlak veren kanlı olaylarda İslam Kerimov ne kadar acımasız ve gerçek bir diktatör olduğunu bütün dünyaya kanıtlamıştır. Haksız yargılanan ve hapse atılan muhafazakâr 23 işadaminin serbest bırakılmasını talep eden yakınları amaçlarına ulaşamamıştır²⁵. Çareyi silahlı müdahalede bulan işadamı yakınları gece yarısında cezaevine ve polis merkezine saldırarak, tutukluları serbest bırakmışlardır. Olayı gerçekleştirenler halkı sokağa dökmeye çalışmışlar ve binlerce kişi, Andican'a devlet başkanının geleceği haberi üzerine sokağa dökülmüştür. Ekonomik sıkıntılarla mücadele eden halk başlarına ne geleceğinden habersiz hükümet aleyhinde sloganlar atmaya başlamıştır. Bunun üzerine Andican şehrine konuşlanmış durumda olan hükümet askerleri ağır silahlarla çocuk, yaşlı, kadın demeden rastgele ateş açmaya başlamıştır²⁶. Bu kanlı olaylar sonucu devletin yaptığı resmi açıklamaya göre 187 kişi hayatını kaybetmiştir. Ancak insan hakları örgütlerinin iddiasına göre 13 Mayıs 2005'te ölenlerin sayısı 1000 civarındadır²⁷.

Andican olaylarından sonra Özbekistan'da siyasi dengeler altüst olmuştur. Daha önce yüzünü ABD ve Batı ülkelerine çeviren Kerimov, kanlı olaylar nedeniyle Amerika ve Batı devletleri tarafından sert bir dille eleştirilmiştir. Bunların aksine Rusya ve Çin gibi ülkeler Kerimov'a açık destek vermişlerdir. Özbekistan da ABD'ye 2005 yılı sonunda ülkesindeki Hanabad Üssü'nü kapatması gerektiğini bildirmiştir.

²⁵ Country Reports on Human Rights Practices – Uzbekistan, State Department of U.S., 2006.

²⁶ Country Reports on Human Rights Practices – Uzbekistan, State Department of U.S., 2006.

²⁷ Country Reports on Human Rights Practices – Uzbekistan, State Department of U.S., 2006.

İslam Kerimov, Andican katliamından hemen sonra, 2005 yılının Haziran ayında Rusya devlet başkanı Vladimir Putin ile yaptığı görüşmede bölgesel olmayan güçlerin Orta Asya'dan çekilmesi konusunda görüş bildirerek, net bir tavır sergilemiştir. Gerginlik Amerikan askeri gücünün 2005 yılının Kasım ayında Özbek topraklarından tahliyesiyle sonuçlandı²⁸. Kerimov yönetimindeki Özbekistan, Mayıs 2005'te Andican şehrindeki ayaklanmanın sertçe bastırılması sonrasında, Batı'nın eleştirilerinden dolayı siyasetini Moskova ve Pekin yanlısı bir çizgiye oturtmaya başlamıştır (Oğan, 2006:71).

Rusya bunu fırsat bilerek ekonomik ve siyasi ilişkilerini Orta Asya'daki gücünü sağlamlaştıracak şekilde imzaladığı anlaşmalar ile güvence altına almıştır. Rusya ve Özbekistan arasındaki stratejik ittifak anlaşması 14 Kasım 2005 tarihinde Moskova'da imzalandı²⁹. Rusya Özbekistan'ın hava savunma silahlarını modern sistemler ile donatma sözü karşılığında, Rus askeri uçaklarının Navoiy vilayetindeki hava üssünü kullanma iznini Ocak 2007'de almıştır³⁰. Böylece Rusya'nın Orta Asya'da "istenmeyen" gelişmeler karşısında devreye daha kolayca girebilmesi beklenmektedir.

2.4.4. Özbekistan'da Devletin Yapılanması, Siyasal Partiler ve Parlamenter Yapı

Özbekistan ABD, Fransa gibi ülkelerde görüldüğü gibi başkanlık sistemine göre yönetilen bir ülkedir. İktidarı seçimlerde en çok oy alan siyasi partiler değil,

²⁸ <http://www.voanews.com/turkish/archive/2005-11/2005-11-21-voa24.cfm>

²⁹ <http://www.usakgundem.com/yorum/42/rusya-%C3%B6zbekistan-ittifak-anlasmasi.html>

³⁰ Blank, Stephen: "An Uzbek Air Base: Russia's Newest Achievement in Central Asia", 11 Ocak 2007. <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav011107a.shtml>

devlet başkanı oluşturur. Özbekistan Başbakan'ı devlet başkanı tarafından atanmaktadır ve Türkiye'deki gibi önemli güce sahip değildir.

Muhalefetteki Erk ve Birlik Partilerinin resmi kayıt yaptırması ve yasal olarak, özgürce faaliyet göstermesinin engellendiği Özbekistan'da günümüzde 5 resmi parti bulunmaktadır. Bunlar Özbekistan Halk Demokratik Partisi, Fedakârlar Milli Demokratik Partisi, Özbekistan Liberal Demokratik Partisi, Milliy Tiklanish (Milli Uyanış) Demokratik Partisi ve Adalet Sosyal Demokratik Partisidir.

Bunların dışında yasaklı 3 parti bulunmaktadır: Erk, Birlik ve Hizb ut-Tahrir. Son dönemlerde *Ozod Dehkanlar (Özgür Çiftçiler)* ve *Yeşiller Hareketi* adında 2 siyasi oluşum şekillenmiştir. Ancak hükümet sadece Yeşiller Hareketine yasal statü tanımış ve önümüzdeki parlamento seçimlerine Yeşiller Hareketinin katılması beklenmektedir.

Özbekistan'da yukarıda belirtilen partiler dışında olan *İslami Uyanış Partisi* ve *Adalet Hareketi* diğer yasaklanan partiler gibi baskı altında tutulmuştur. Muhafazakâr insanların yoğun yaşadığı Fergana vadisinde örgütlenen bu iki din merkezli parti günümüzde etkinlik gösterememektedir. Özbekistan'da şeriatla yönetilen İslami devlet kurulmasını amaçlayan bu partiler hükümet tarafından yapılan baskı sonucu tamamen dağıtılmış ve etkinliğini yitirmiş durumdadır.

28 milyona dayanan nüfusuyla Orta Asya'nın en kalabalık ülkesi olan Özbekistan'da 2004'ten beri çift meclisli bir parlamento görev yapmaktadır. Özbekistan'da ilk parlamento seçimi 25 Aralık 1994'te yapıldı. Devlet Başkanı İslam Kerimov'un Demokratik Halk Partisi ve Vatan Terakkiyatı Partisi ile yerel

yönetimler ve azınlıklar tarafından gösterilen adayların katılabildiği seçime, diğer muhalefet partilerinin katılmasına izin verilmemiştir. Seçime katılma oranının % 93,6 olduğu seçim iki aşamalı olarak gerçekleştirildi. Demokratik-parlamentar ülkelerin aksine seçim barajı olmayan Özbekistan'da bu seçim sonucunda Demokratik Halk Partisi 67, Vatan Terakkiyatı Partisi 12 ve bu iki parti tarafından desteklenen yerel yönetimler 164 milletvekilliği kazandı. Daha önce 510 üyeden oluşan Meclis, yeni seçimlerle 250 kişiye düşürüldü.

1995'te yapılan halk oylaması sonucu İslam Kerimov'un devlet başkanlığı süresinin 2000 yılına kadar uzatılması kabul edildi (Gömeç, 1993:11). Muhalefet partileri, 1991 ve 2000 yıllarında yapılan seçimi kazanan, 1995 ve 2002 yıllarında ise referandumla iktidarını uzatan Kerimov'un aslında seçime katılma hakkı bulunmadığını savunuyor. Bu görüşün dayanağı, Özbek Anayasası'nın üç dönem üst üste başkanlık yapılmasını yasaklaması. Kerimov'un yasak kapsamına girdiği eleştirilerine karşın, Merkez Seçim Komisyonu anayasa değişikliğinin 2002 yılında kabul edildiğini, dolayısıyla geçmişe dönük işleyemeyeceğine karar verdi. Böylece başkanlık süresini 2002'de referandumla 2007'ye kadar uzatan Kerimov Aralık 2007'de yapılan ve Batılı gözlemciler tarafından şeffaf geçmediği savunulan³¹ seçime katılma hakkını elde etmiştir.

Orta Asya'nın en baskıcı ve kapalı ülkeleri arasında gösterilen Özbekistan'daki başkanlık seçimlerine Kerimov dışında üç aday katılmıştır: Demokratik Halk Partisi lideri Asliddin Rüstemov, Adalet Sosyal Demokrat Partisi'nden Dilaram Toşmuhammedova ve parlamenter Akmal Saidov. Ancak muhalefet partileri ve insan

³¹ <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/7158910.stm>

hakları örgütleri üç adayın da "göstermelik" olduğunu ve bu kişilerin aslında iktidar tarafından belirlendiğini iddia etmiştir³². Sonucu nasıl olacağı önceden kesin gözüyle bakılan seçimde beklenen olmuştur: Kerimov rakiplerine büyük fark atarak (% 90,77) tekrar devlet başkanı seçildi. Böylece Kerimov Özbekistan'ı 2012 yılına kadar yönetme hakkı kazanmış oldu. Bu seçimin ilginç yönü seçime katılabilmek için şart koşulan seçmenlerin % 5'inden toplanması gereken imzayı toplayan, yani en az % 5 oy alabileceği düşünülen diğer 3 adayın hepsi % 5'in altında oy toplayabilmiş olmasıdır. Aralık 2007'deki seçim de bunun gibi ilginç ayrıntılarıyla tarihe geçmiştir.

Özbek Devleti tarihinde ilk defa, 2005 yılında Senato ve Yasama olmak üzere iki katmanlı parlamento temelinde çok partili sistemi oluşturuldu. Özbekistan Parlamentosu üst kandı Senato'da kabul edilen yeni bir kararla, parlamentonun alt kanadı Yasama Meclisi'ndeki milletvekili sayısı 120'den 150'e çıkartıldı, Senato'da ise 100 senatör görev yapıyor. Yasama Meclisi'nde seçimler Aralık 2009'da yapılacak. Aralık 2009 seçimlerinde Yasama Meclisi'ndeki 135 sandalye partilere ve bağımsız adaylara ayrılırken³³, 15 sandalye ise bu yıl teşkil edilen Özbekistan Yeşiller Hareketine ayrılacak. Bu 15 kişilik kontenjandan söz konusu Yeşiller Hareketinin seçimde göstereceği adaylar arasında en çok oy alan 15 kişi yararlanacak.

Sonuç olarak siyasal partilerin kapatılması, faaliyetlerinin durdurulması, yöneticilerin tutuklanması veya yurtdışına çıkarılması gibi anti-demokratik

³² <http://uzbekistan.neweurasia.net/index.php?tag=presidential-elections-2007>

³³ Kerimov tarafından gelişmenin ve demokrasinin "Özbek modeli" olarak adlandırılan sisteme göre yönetilen Özbekistan'da parlamento seçimleri öncesinde seçilecek milletvekillerinin % 30'u kadınlardan oluşması gerektiğini isteyen Kerimov'un bu dileği seçim sonucunda başarıyla yerine getirilmiştir. Aynen bunun gibi Aralık 2009'da yapılması beklenen Parlamento seçimlerinde Kerimov'un inisiyatifiyle kurulan Yeşiller Hareketine 15 sandalye önceden ayrılmıştır.

uygulamaların hakim olduğu Özbekistan’da otoriter siyasal rejimin güçlü olduğunu söyleyebiliriz. Baskıcı siyasal uygulamalar başta ülkedeki en büyük iki siyasi hareket olan Birlik ve Erk olmak üzere, ciddi rakip sayılan bütün siyasal partilere ve onların yöneticilerine yapılmaktadır.

Bürokraside, yakınların kayırma (nepotizm) ve çürüme (corruption)’nin egemen olduğu, diktatörlüğe özgü bir uygulama olan, ekonomide bütün kararların daha fazla merkezleştirildiği dile getirilmektedir. Ayrıca, Kerimov yönetiminin, böylece ülkeyi bir “polis devleti” haline getirdiği öne sürülmektedir (Andican, 1996: 173, 341-342, 375).

Özbekistan’da *halen tek parti hâkimiyetinden* söz edilebilir. Ülkedeki iki büyük muhalif hareket olan Birlik ve Erk’in faaliyetlerinin sürdürülmesine engel olduğu, buna karşılık, çok partili rejimin var olduğu imajını vermek için, ancak *gölge* veya *uydu partiler* diye tanımlanan partilerin faaliyet gösterebildiği görülmektedir. Kurulan bu gölge partiler iktidardaki partiye danışmanlık yapmaktadır (Andican, 1996:170).

Siyasal yapı ve Anayasa incelendiğinde, başkanlık sisteminde olan sert erkler ayrımından söz edilebileceği, ancak halen çoğulcu siyasal rejimden bahsedilemeyeceğinden ve Anayasa’da başkana tanınan tek başına iktidar, hükümeti kurma, valileri, belediye başkanlarını atama gibi aşırı yetkiler göz önüne alındığında, Özbekistan’da “başkana bağlı otoriter siyasal rejim”in egemen olduğu söylenebilir. Anayasa’da demokratik olarak adlandırılan siyasal rejimin yukarıda belirtilen Anayasa dışı, anti-demokratik uygulamalar çerçevesinde savunulamayacağı açıktır.

Bu bağlamda Özbekistan'daki yönetimin otoriter diktatörlük benzeri bir çizgiye kaydığı yönündeki değerlendirmeler geçerlilik kazanmaktadır.

3. BÖLÜM

ÖZBEKİSTAN'DA BASIN REJİMİ VE BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ

3.1. SSCB DÖNEMİNDE ÖZBEK KOMÜNİST BASINI

Özbekistan'da ilk basın-yayın organı 19. yüzyılın 2. yarısında ortaya çıkmıştır. Taşkent'te 1870 yılında işgalci Çarlık Rusya'sı yöneticileri tarafından kurulan *Turkestantskie Vedomosti (Türkistan Haberleri)* ve *Turkiston Viloyatining Gazeti (Türkistan Vilayetinin Gazetesi)* Orta Asya'daki basının ilk örnekleri sayılır. Türkistan'da (şimdiki Özbekistan) ilk milliyetçi basın 1905-1907 yıllarında yayına başlamıştır. Bunlar *Taraqqiy (Terakki)*, *Xurshid (Hurşit)*, *Shuhrat (Şöhret)* Gazeteleri olmuştur. Bunları 20. yüzyılın 2. on yılında yayınlanmaya başlayan *Sadoi Turkiston (Türkistan Sedası)*, *Sadoi Farg'ona (Fergana Sedası)*, *Najot (Necat)* Gazeteleri ve *Oyina (Ayna)*, *Mushtum (Yumruk)* gibi dergiler izlemiştir.

Bu milliyetçi basının işlediği ana temanın uygar, gelişen, refah düzeyi yüksek, bağımsız bir Türkistan hedefine ulaşmak olduğu söylenebilir³⁴. Ancak bu gazete ve dergiler uzun ömürlü olmamıştır. Sovyetler Birliği güvenlik güçleri tarafından çok geçmeden kapatılmış, çalışan gazeteciler de tutuklanarak hapse atılmış, bazıları ise idam edilmiştir (Abduazizova, 2004:18).

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Marksist-Leninist ideoloji üzerine kurulan Komünist Parti tarafından yönetiliyordu. SSCB'de, her alanın Komünist Parti tarafından sıkı bir şekilde denetlendiği baskıcı bir rejim sergilenmekteydi. Devlet ve halk arasında aracı görevini üstlenen ve temsili demokrasilerde yasama,

³⁴ http://www.uzapi.gov.uz/history_uz?mini=calendar/2008/7/all&

yürütme ve yargı güçlerinin yanında dördüncü güç olarak nitelendirilen basın-yayın organları otoriter basın rejiminin bir yansıması olarak SSCBKP (SSCB Komünist Partisi) tarafından kontrol ediliyor ve siyasal rejim ve parti uygulamalarının propagandasını yapan araçlar olarak kullanılıyordu. SSCB basınının, daha doğrusu komünist parti basınının en önemli özelliği propaganda ve ajitasyon aracı olmasıdır. Meliboyev'in (2008:47) belirttiği gibi devlete ait olan ve devlet tarafından finanse edilen Sovyet basını Komünist Parti tarafından belirlenen plan ve direktifler doğrultusunda faaliyet göstermekteydi.

SSCB basını temsili demokrasilerde alışılmış olan basının ancak birkaç özelliğini taşırdı. İçeriği, günlük hayattaki olayların iletilmesi, objektifliği ve doğruluğu, haber verme ve yazı usulleri ve bazen tertibi bile demokratik ülkelerdeki okuyucuların alışık olduğundan farklı bir hava taşımıştır (Buzek, 1966:5).

Siyasi ve iktisadi propaganda ve yoğun ajitasyon komünist basının başlıca özelliklerinden biri ise bir diğeri de tamamen Komünist Partisi'nin denetim ve kontrolünde olmasıdır. Hangi gazetelerin yayınlanacağına ancak parti karar vermekte, gazeteciler ile yazarların tayini, para ve kağıt tahsisi vasıtasıyla da basını kontrol altında tutulmaktaydı. Buzek'e (1966:5) göre partiye ve komünist ideolojiye olan bu boyun eğme, sadece haber ve yorumların yayınlanmasında değil, okuyucuyu eğlendirmek konusundaki gayretlerde de basın özgürlüğünü tehdit etmiştir.

Sovyetler Birliği çatısı altında birleşen 15 ülkenin tümünde aynı sistem geçerliydi. Ülkelerin yönetilmesi için SSCBKP dışında her Sovyet ülkesinde o ülkenin adını taşıyan Komünist Partileri kurulmuştu. Bu partiler doğrudan Moskova'daki SSCBKP'ye bağlı hareket ediyorlardı. Halkla arasındaki teması

sağlamak ve etkisini güçlendirmek amacıyla Komünist Parti SSCB'nin ilk yıllarından itibaren propaganda aracı olarak kullandığı basına büyük önem vermektedir. Kendi lehinde çalışması için basını tamamıyla denetlemeye, sansür uygulamaya özel gayret göstermiştir.

Özbek gazetecisi Karim Bakhriyev 2004 yılında Moskova'nın R. Elinin yayınevinde Özbek, İngiliz ve Rus dillerinde yayınlanan *A Speech On Freedom Of Speech* adlı kitabında SSCB dönemindeki sansür hakkında şöyle yazıyordu:

“Engizisyonndan sonra sansür Bolşevikler tarafından tekrar uygulanmaya başladı. Komünistler de aslında engizitörlerin bir çeşidi idi. Arlen Blum'un 'Büyük terör çağındaki Sovyet sansürü' kitabına göre, Glavlit (Glavnoe Upravlenie po delam literaturi i isskustva, yani Edebiyat ve Sanat İşleri Yüksek İdaresi) - SSCB Halk Komiserleri Kurulu kararına göre 6 Haziran 1933 tarihinde tüm şekillerdeki sansürü birleştirmek amacıyla kurulan yüksek kademeli idare idi.

1933'te sansür organı kurulduktan sonra, çok geçmeden hükümet tarafından S. M. Kirov³⁵ öldürüldü ve onun ölümü halka, halk düşmanlarının işi diye açıklandı. Hakikati örtbas etmek için sansür'den yararlanıldı. Safları 'büyük temizleme' yapmak bahanesiyle 1937 yılında zirvesine ulaşan aydın kıyımı başladı. Tarih tecrübesi şunu göstermektedir ki, sansür ve katliamlar, kıyımlar her zaman yan yana olmuştur: halk hipnoz etkisinde kalır, asıl evlatlarının baskıya uğramasını, öldürülmesini alkışlayıp geçer.

Sansürün ilk adı Glavlit RSFSR idi, daha sonra Glavlit SSCB olarak adlandırıldı. SSCB üyesi cumhuriyetlerin sansürleri ve yerli vilayet ve şehir sansürleri ona tabiydi. Bu idareler matbaa ürünlerinin tüm çeşitleri ve görsel ürünleri toplu şekilde kontrol etmek, hataları önlemek, kaçırılan hatalar için cezalandırmak, tüm kütüphane ve yayınevlerini kontrol etmekle yükümlüydüler.” (Bakhriyev, 2004:247).

Glavlit'in görevleri birkaç taneydi. Karim Bakhriyev bunları şöyle sıralıyor:

“İlgili yürürlüğe göre, Glavlit: a) Sovyet hâkimiyetine karşı propaganda yapan; b) SSCB'nin askeri sırlarını ifşa eden; c) kamuoyunu karıştıran; d) milli ve dini bağnazlığı teşvik eden; e) pornografik (müstehcen) içerikli eserlerin yayınlanması ve dağıtılmasını yasaklar. Glavlit'in kurucusu ve ilk başkanı bağnaz Marksçı tenkitçi P. İ. Lebedev-Polyanski idi, daha sonra bu görevi Komünist Parti yetkilileri devraldılar. 1933 yılına kadar sansür Maarif Halk Komiserliğine bağlıydı, acımasız baskı ve aydın kıyımları başlaması arifesinde Halk Komiserleri Sovyet'ine ait özel bir kuruluşa dönüştü hem de basında devlet sırlarını korumaktan sorumlu Vekilin ve SSCB Glavlit'i başkanının İdaresi adını aldı. 1966 yılından itibaren Glavlit, SSCB Bakanlar Kurulundaki Basında devlet sırlarını koruma Genel Müdürlüğü olarak anılmaya başladı” (Bakhriyev, 2004:247).

³⁵ Joseph Stalin'in en büyük rakibiydi, seçimde Stalin'den fazla oy almıştır (Bakhriyev, 2004:247).

Vladimir Lenin'den sonra SSCB yönetimini devralan Gürcü İosif Stalin döneminde 1936 yılında kabul edilen SSCB Anayasa'sında basın özgür olduğu konusunda ayrı bir madde bulunuyordu. Daha sonra 1977 yılında Leonid Brejnev döneminde kabul edilen Anayasa'da da SSCB'de basın özgür olduğu vurgulanıyordu. Bunlara karşın Glavlit etkin faaliyet göstermekteydi ve Komünist Parti açısından sakıncalı bulduğu her türlü bilgi ve haberi kesinlikle yasaklıyordu. Bakhriyev'e (2004:247) göre SSCB tarihinde ilk defa Sovyetler Birliği parçalanmak üzereyken 1991 yılında, Basın ve Diğer Kitle İletişim Araçları Kanunu kabul edilerek sansürün yasaklanması ve basın özgürlüğünün hukuki açıdan güvence altına alınması sağlandı.

Çek araştırmacı-yazar Antony Buzek 1966 yılında yayınlanan "Komünist Basın Nasıl Çalışır?" kitabında SSCB dönemindeki basın kontrol sistemi hakkında şunları yazıyordu:

"Komünist toplumda basın kontrol sisteminin iki görevi vardır: Basılması emredilen yazıları basmak ve resmi propaganda ile çatışan her şeyi basının dışında tutmak. Bu iki görev bir birine o kadar bağlı ve komünist propagandası yönünden o derece önemlidir ki basının kontrolü, diktatörlükler ve sosyal düzenleri farklı olan ülkelerdeki gibi, yalnız sansür heyetinin eline bırakılamaz. Komünist devletlerde hükümetin emrinde çalışan bürokratik bir müessese olarak sansür mevcut ise de, kontrol ve denetleme aracı olarak hiyerarşinin en alt kademesinde bulunmaktadır".

Buzek, komünist siyasal düzenin basının parti amaçlarına hizmet etmesinin ise şu yollarla sağladığını yazmaktadır:

- "1. Basın bütün sorunlarda kayıtsız şartsız partiye bağlıdır. Yayınlanması için izin verilmesi, baskı makineleri, gazete kâğıdı, bina temini, finansman v.s.
2. Gazeteye yalnız parti tarafından partinin siyasi amaçlarına göre eğitilmiş gazetecilerin ve özellikle başyazarların alınması.
3. İdeolojik, siyasi ve idari sorunların parti ve devlet organları tarafından yönetilmesi.
4. Talimatın yerine getirilip getirilmediğinin kontrolü.
5. Sansür" (Buzek, 1966:97).

SSCB'deki siyasi ve ekonomik hayatın bütün alanlarında olduğu gibi basın faaliyetlerinin de her yönü kongrelerle merkez komiteleri tarafından verilen talimat ve kararların kapsamına girmiştir (Buzek, 1966:97).

Özbekistan SSC basını da yerel Komünist Parti'nin İdeoloji sekreteri tarafından sürekli takip edilmiş, parti aleyhinde yayınlanabilecek her türlü haber, makale, şiir'in yayınlanmaması için devreye girmiştir (Meliboyev, 2008:47). Özel basın-yayın kuruluşları var olmamış; gazete, dergi, radyo-TV gibi kitle iletişim araçları tamamen devlete ait olmuştur. Dolayısıyla Meliboyev'e (2008:47) göre genel yayın yönetmeninden gazeteciliğe yeni başlayan deneyimsiz muhabirlere kadar her kademedan gazeteci devletin onayıyla göreve getirilmiştir. Genel yayın yönetmenleriyle ise Komünist Partinin ideolojiden sorumlu sekreterleri özel görüşmeler yaptıktan sonra uygun bulursa onların bu göreve atanmasına yeşil ışık yakıyorlardı (Meliboyev, 2008:48).

Halen *O'zbekiston Adabiyoti va San'ati* (Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı) Gazetesinde genel yayın yönetmenliği yapan usta gazeteci Ahmadcan Meliboyev Sovyet dönemindeki Özbek basınının özellikleri hakkında şu bilgileri vermektedir:

“20. yüzyılın 70'li yıllarında gazeteciler basında önde gelen süt sağıcılar, çobanlar, çiftçiler, pamuk yetiştiriciler adına Komünist parti kararlarını destekleyen “sahte” makaleler yazmayı adet edinmişlerdi. Bu işi her zaman başarıyla yerine getiren fırsatçı muhabirler vardı.

Sovyetler döneminde her bir gazeteci başarılı işçiler, hayvan ya da pamuk yetiştiricileri hakkında ayda en az bir tane portre röportaj ya da haber yayınlaması zorunlu olmuştur. Röportaj yazan kişi başarılı ve önder gazeteci sayılırdı. Bu iş o kadar yaygınlaşmıştı ki, bazı meslektaşlarımız röportaj kahramanını görmeden de rapor ya da herhangi bir resmi belgede yer alan 3-4 delilden faydalanarak yazılarını yazarlardı. Dolayısıyla ara sıra çok komik, daha doğrusu tatsız olaylar da yaşandı” (Meliboyev, 2008:45).

Ahmadcan Meliboyev'in deyişiyle Sovyetler Birliği, istediklerini gerçekleştirmede basını bir araç olarak çok verimli kullanmıştır. Basına insanların

kaderini belirleme, toplum hayatındaki birçok meseleler hakkında hüküm verme yetkisi tanınmıştır. Örneğin, Sovyetler döneminde komünistlerin baş gazetesi olan *Pravda*’da yayınlanan her hangi bir eleştiri ya da eleştirel fikir, eleştirilen kişinin – o ister birey olsun, ister bir kurumun başkanı olsun – kaderini belirlemiştir (Meliboyev, 2008:46).

Sovyet döneminde Özbekistan’da devlete ait radyo-televizyon kurumlarının dışında yerel ve merkezi olmak üzere yüzlerce gazete-dergiler yayınlanmaktaydı.

Başlıca gazeteler şunlardır: *Pravda Vostoka (Şark Hakikati)*, *Sovet O'zbekistoni (Sovyet Özbekistan'ı)*, *Qizil O'zbekiston (Kızıl Özbekistan)*, *Qishloq Hayoti (Köy Hayatı)*, *Yosh Leninchi, (Genç Leninci)*.

Başlıca dergiler şunlardır: *Sharq Yulduzi*, *Guliston*, *Mushtum (Yumruk)*, *Yoshlik (Gençlik)*, *Yosh Kuch (Genç Güç)*, *Fan va Turmush (Fen ve Yaşam)*.

Ayrıca tüm vilayetlerde Rusça ve Özbekçe olmak üzere 2 dilde gazeteler yayınlanmıştır. Bunların ortak özelliği her birinin adında “Hakikat” ve “Pravda” sözcüklerinin bulunmasıdır. Örneğin *Toshkent Haqiqati (Taşkent Hakikati)*-*Tashkentskaya Pravda*, *Xorazm Haqiqati-Xorezmskaya Pravda*, *Jizzax Haqiqati-Djizzakskaya Pravda* gibi.

Vilayetlerde komünist partinin basın organı görevini üstlenen bu 2 dilli gazetelerin ikisine de aynı genel yayın yönetmeni atanmıştır. İlçelerde de aynı durum söz konusudur. Tek farkı ilçelerdeki yerel gazetelerin çoğunluğunun sadece Özbekçe yayınlanmasıdır. İlçe gazetelerinin adları da birbirlerine çok benzemektedir. Gazete adı belirlenirken Komünizmin ruhunu taşıyan sözcükleri kullanmaya özen

gösterilmiştir. Salih'e (2007:74) göre bağımsızlıktan sonra ülkedeki tüm gazete ve dergilerin adlarındaki "Lenin", "Sovyet", "Kızıl" sözcükleri kaldırılmış, ancak içeriği neredeyse hiç değişmemiştir.

Özbekistan'da 1980-1985 yıllarında Özbekçe ve Rusça olarak yayınlanan dergi, bülten ve diğer basılı yayın sayısı 83'ten 88'e yükselmiştir. Bunlardan sadece Özbekçe yayınlananları ise 35'den 32'ye düşmüştür. Özbekçe ve Rusça olarak yayınlanan bu dergi, bülten ve diğer basılı yayın organlarının toplam baskı sayısı yıllık 132,3 milyon adetten 144,6 milyona yükselmiştir. Özbekçe yayınların yıllık baskı sayısı ise 92,9 milyondan 106,8 milyona ulaşmıştır. Ama diğer yandan her 1000 kişiye denk gelen baskı sayısı yıllık 8288'den 7934'e azalmıştır³⁶.

1980-1985 yılları arasında Özbek ve Rus dillerinde yayınlanan gazetelerin sayısı 281'den 286'ya yükselmiştir, Özbekçe gazeteler ise 190'dan 195'e artmıştır. Yıllık baskı sayısı ise 896 milyondan 1031,4 milyona (Özbekçe yayınları ise 658,2 milyondan 775,5 milyona) yükselmiştir. Ancak bin kişiye düşen gazete sayısı 308'den 301'e düşmüştür³⁷.

Sovyet dönemindeki Özbekistan basının göze çarpan bir özelliği de erişimin kolay olması, ucuz fiyat ve abonelik sisteminin başarılı çalışmış olmasıdır. İnsanlar gazete ve dergileri "Soyuzpechat" adı verilen büfe tipi küçük dükkânlardan çok ucuza satın alabiliyorlardı. Gazete ve dergilerin yıllık abonelik ücretleri de oldukça düşüktü. Bu nedenle gazetelerin baskı sayısında sürekli artış gözlemlenmiştir. Komünist partisi basın organlarının kendi isteklerini yerine getirmede başarılı

³⁶ Taksanov, <http://www.proza.ru/2009/01/27/3>

³⁷ Taksanov, <http://www.proza.ru/2009/01/27/3>

olmaları için her türlü maddi olanağı sağlamaktan kaçınmamıştır, ancak aynı zamanda sıkı kontrolü, sansürü de göz ardı etmemiştir.

3.2. MİHAİL GORBAÇOV DÖNEMİ: PERESTROYKA VE GLASNOST REFORMLARI

3.2.1. Perestroyka Reformu

1985 yılında Mihail Gorbaçov, Komünist Parti'nin Genel Sekreteri görevine getirilerek, SSCB'de iktidarın başına geçmiştir. Bu dönemde Sovyetler Birliği'nin, insan haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle uluslar arası arenadaki imajı zedelenmiş; SSCB, Afganistan'da yürüttüğü savaş sebebiyle dünyadaki birçok ülkeden, özellikle İslam ülkelerinden gelen tepkilere hedef olmuştur. SSCB ekonomisinde de bu dönemde durgunluk yaşanmaktaydı. Şahnazarov'a (2008:29) göre, yüzölçümü bakımından dünyadaki en büyük ülke olan SSCB ekonomisi, Afganistan'da yürütülmekte olan savaşın masraflarını karşılayamaz duruma gelmişti. Ekonomide, her şey devletin tekelindeydi. Devlet bu dönemde, elindeki işletme ve fabrikaların zararlarını karşılamakta güçlük çekmekteydi.

Gorbaçov ve kadrosunun SBKP'nin başına geçtiği Ekim 1985'de gerçekleştirilen SBKP Merkez Komitesi Toplantısı'nda, Sovyetler Birliğinin glasnost ve perestroyka ile damgalanan yakın geçmişinin ilk işaretleri olan birkaç taslak görüşülmüştür (Gorbaçov, 1987:24). Mihail Gorbaçov, açılış raporunda bu taslak ve tartışmaların tümünün son derece büyük bir siyasi öneme sahip olduğunu vurguluyordu (Şahnazarov, 2008:29).

Gorbaçov'dan önce, Andropov'un kısa süren iktidarı sırasında da bu tür konular parti içinde eleştirilere hedef olmuş ve XXVI Parti Kongresi iktisadi yapılaşmadaki bu kritik noktaları, özellikle teknolojik hantallık, işletmelerin verimsizliği, üretim-tüketim ilişkilerinin düzensizliği gibi konuları ön plana çıkararak vurgulamıştır (Şahnazarov, 2008:29).

Ancak 1986-1990'ları kapsayan yeni Beş Yıllık Plan döneminin sahne olacağı tartışmaları başlatan, öncelikle Ekim 1985'deki Merkez Komite Olağan Toplantısı oldu. Gorbaçov seksenlerde Sovyet iktisat sisteminin karşı karşıya kaldığı bunalımı "Perestroyka" başlıklı kitabında şu sözlerle ele alıyordu:

"Yetmişli yılların ikinci yarısında, bir ara, ilk bakışta izahı güç bir şey oldu. Ülke hızını kaybetmeye başladı. Ekonomik başarısızlıklar daha sıklaştı. Güçlükler birikmeye ve daha da kötüye gitmeye başladı ve çözümlenmemiş sorunlar arttı. Sosyalizmin yabancı olduğu tıkanma ve diğer olgular toplumun yaşamında belirlemeye başladı. Sosyal ve ekonomik gelişmeyi etkileyen bir "fren mekanizması" oluştu. Bütün bunlar, bilimsel ve teknolojik devrimin, dünyada ekonomik ve sosyal ilerlemeye yeni ufuklar açtığı bir sırada oldu" (Gorbaçov, 1988:19).

Yeniden yapılanmanın gerekli olduğu bürokrasi açısından açıktı ve Sovyet yaşamının her alanında etkili değişiklikler üretebilecek böyle bir süreç, Sovyet-Batı ilişkilerinden başlayarak pek çok alanda önemli tutum değişikliklerini de zorunlu kılacaktı.

Gorbaçov ekonomik alana özel bir vurgu yapsa da izlenecek değişikliklerin sırf bu alanla sınırlı kalmayacağını açıklıyordu:

"Hızlandırma stratejisi toplumsal ilerlemenin dayandığı her şeyin, politik ve ideolojik kurumların çalışma yöntemlerinin ve biçimlerinin yenilenmesini, toplumsal ilişkilerin yetkinleştirilmesini, sosyalist demokrasinin güçlendirilmesini; atalet, durgunluk ve tutuculuğun mutlaka yenilmesini gerektirmekteydi" (Gorbaçov, 1988:51).

1 Mart 1986'da SBKP XXVII Kongresi'nde onaylanan yeni parti programı kritik sorunların geniş ölçüde tartışma konusu edildiği bir metin haline gelmiştir (Mihail Gorbaçov, SBKP MK 27. Kongre Siyasal Raporu, 1987). Gorbaçov bu raporda öngördüğü reformların ana hatlarını dört başlıkla özetlemekteydi:

- “1. Ekonominin merkezi rehberliğinin etkinliğini yükseltmek;
2. Grupların ve işletmelerin özerklik sınırını genişletmek;
3. Bütünleşmiş iktisadi örgütler kurmak;
4. Nihayet farklı mülkiyet biçimlerini teşvik etmek” (Gorbaçov, 1988:60).

Reformların içerdiği yeni yöneliş ise ana hatlarıyla planlamanın yerine piyasanın hâkimiyetini sağlamaya, devlet mülkiyetinin aleyhine özel mülkiyeti yaygınlaştırmaya, ulusal bir büyüme modeli yerine dünya kapitalist pazarıyla bütünleşmeye ve işçi sınıfını başta işsizlik aracılığıyla olmak üzere disiplin altına almaya dayanıyordu (Savran, 1990:15).

Savran'ın (1990:15) da belirttiği gibi SSCB'de sosyalizmin artık işlemez hale gelmesi üzerine ekonomiyi biraz serbestleştirerek devletin bütünlüğünü korumaya çalışan Gorbaçov, tam aksine devletin parçalanmasına sebep olmuştur.

Özbek muhalefeti lideri Muhammed Salih *Yolname* kitabında perestroyka ve glasnost reformları hakkında şöyle yazıyor:

“Merkezi gazetelerde tenkit, kendi kendini tenkit sloganı altında biraz demagojik, ama ne olursa olsun eleştirel makaleler yayınlanmaya başlamıştır. Fakat bu olağanüstü genişlikteki imparatorluğun uzak bölgelerinde zulüm daha güçlü, gaflet daha derindi. Buralarda yeniden yapılanmanın siyasi prensiplerinden ziyade sosyal-ekonomik temayüllerinin hayata tatbik edilmesi daha tehlikesizdi” (Salih, 2007:70).

Şahnazarov'un (2008:29) belirttiği gibi perestroykayla beraber, ekonomiyi canlandırmak ve eski teknolojiyi yenilemek amacıyla *Uskoreniye (Hızlandırma)*, hukuki düzenlemeleri yeniden gözden geçirmek amacıyla ise *Obnovleniye (Yenilenme)* politikası yürütölmeye başlanmıştır. Bu üç kavram, Sovyetler Birliğı'nde en güncel ve en çok kullanılan sözcükler olmuştur.

Gorbaçov reformlarının iktisadı yeniden yapılanmanın yanı sıra en belirgin yönü bürokrasi içindeki reform karşıtlarını etkisizleştirmek için gündeme getirdiğı Sovyet toplumunda demokrasiyi bir ölçüde genişletmek yönündeki girişimlerdi.

Savran (1988:15) bürokrasi içindeki reform karşıtı kesimlerin iktisadı alandaki baltalama ve saptırma girişimlerinin yanı sıra siyasal alanda da perestroykayı engellemek için güçlü bir mücadele verdiklerini belirtmektedir. Savran'ın (1988:15) deyişiyile; "bu gerçek, perestroykanın gerçekleştirilebilmesi için, var olan siyasal güç dengelerinin sarsılmasını, yeni bir güç dengesinin oluşturulmasını gerektiriyordu".

Bu anlamda demokratikleşme perestroykanın, iktisadı reformun bir türevi olarak ortaya çıktı. Böylece Mandel'in (1987:62) de dikkat çektiğı gibi Ocak 1987'den itibaren reformların ağırlık merkezi iktisadı ve toplumsal-moral alandan (örneğin alkolizme ve yolsuzluklara karşı mücadeleden) açıkça siyasi bir düzeye kaymak zorunda kaldı.

Gorbaçov'un siyasal alandaki değışiklik girişimlerine, bürokrasinin reformlara soğuk bakan kesimi içinden gelen direnç düşünöleden oldukça kuvvetli olmuştur. Sovyet ekonomisinin perestroyka aracılığıyla yeni bir yönelişe girmesi,

kaçınılmaz olarak bürokrasinin önemli kesimlerinin yerleşik çıkarlarıyla çelişiyordu. Merkezde ve cumhuriyetlerde tüm ekonomik işleyişe hâkim olan planlama örgütünün ve iktisadi bakanlıkların bürokratları, piyasa mekanizmasının yaygınlaşmasıyla, bu hâkimiyetlerini kaybedebileceklerdi.

Öte yandan devlete ve onunla iç içe girmiş olan partiye bağlı her kurumda, bakanlıklarda, orduda, poliste, KGB’de, üniversitelerde, sendikalarda vb. bürokratik hiyerarşi içindeki yerini, başka bir deyişle siyasal hakimiyetini dolayısıyla ekonomik hâkimiyetini kaybedebilecek devasa bürokratlar ordusu çıkarları perestroyka ile çelişen azımsanmayacak bir gücün varlığını ve bunların direncini ortaya çıkarıyordu (Mandel, 1987:63). Mandel’in (1987:63) belirttiği gibi bu direnç, bürokratik aygıtın büyük kesimine hakim olan tutucu görüşlerin bürokrasinin en üst kademelerine doğrudan bir yansımasıydı.

Gorbaçov ekonomi ve devlet yönetimine daha liberal bir bakışla yaklaşmıştır. Genel olarak yaptığı reformlar devlet mekanizmasını hantallığından kurtarmak üzerinedir. Verimsiz işleyen devlet kurumları ve işletmelerine özerklik, tek bir merkezden planlama yerine kendi üretim planlarını yapabilme, bütçe açıklarını merkezden kapatma yerine kapitalist sistemdeki gibi kâr amaçlı üretime odaklanma, kaynakların silahlanma yarışı yerine ekonomik refahı artırma üzerine kullanılması ve bu nedenle ABD ile silahsızlanma anlaşmaları yapılması perestroyka ilkesinin getirdiği başlıca gelişmeler olarak sıralanabilir.

3.2.2. Glasnost Reformu

Mihail Gorbaçov tarafından başlatılan ve SSCB'nin dağılmasıyla son bulan, SSCB'nin dağılmasını az da olsa hızlandıran reformlardan en önemlisi “Açıklık” anlamına gelen Glasnost reformuydu. Glasnost, Mihail Gorbaçov'un liderliğinde ülkede demokratikleşmeye doğru değişim amacıyla uygulanmış politikaların tümüne verilen addır. 1985'te uygulanmaya başlamış, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla son bulmuştur.

Glasnost, bir anlamda fikir ve ifade özgürlüklerinin bir bileşkesi olarak görülebilir. Bu politikadaki amaç, özellikle Çernobil faciası sonrası yaşanan infialin ardından Sovyet toplumunda devlete ve yöneticilere karşı güven duyulmasına aracı olmaktı. Meliboyev'in (2008:48) belirttiği gibi Gorbaçov'un sosyalizm anlayışına göre, artık sosyalizmi kangren eden bir takım uygulamaların sona erdirilmesi şarttı ve bu ancak toplumun her düzeyinin katılabileceği, herkese söz hakkı tanınacak olan bir tartışma ortamıyla mümkün olabilirdi.

Kışlalı (1998:235) Glasnost kavramıyla gelen anlayış farkını benzer bir şekilde değerlendirmektedir:

“Glasnost sadece düşünce ve eleştiri özgürlüğü demek değil. Asıl üst yönetim ile halk arasında kopan bağlantının yeniden kurulması amacını taşıyor. Kitlelerin katılımının ve benimsemesinin sağlanması için, önemli kararların alınmasında açıklık isteniyor. Ülke yönetiminin her düzeyinde, yollanan mektupların ve yazılı başvuruların en geç bir ay içinde yanıtlanması kuralı getiriliyor. Her yöneticinin, belirli aralıklarla, yaptıkları hakkında bilgi vermesi isteniyor. Glasnost, “sürekli halk oylaması” olarak tanımlanıyor. Tek parti sistemi sona eriyor.”

Glasnost'tan sonra başlatılan ve koşut olarak yürütülmesi gereken Perestroyka politikası başarısız olup da siyasi ve sosyal özgürlükler ekonomide

Üretim ile karşılık bulamayınca, Glasnost bu kez tersine dönen ve Gorbaçov'u Ağustos darbesinden medet ummaya iten ve SSCB'nin sonunu hazırlayan bir etken olmuştur (Kışlalı, 1998:235).

Mihail Gorbaçov, insan hakları ihlalini de yavaş yavaş gidermeye çalışmıştır. Salih'in (2007:71) vurguladığı gibi kooperatif şeklinde bazı özel işyerlerinin açılmasına izin verilmiş (bunlar esas olarak yemekhane ve küçük lokantalardı), din serbest bırakılmış, basın mensupları ifade özgürlüğünden yararlanmaya başlamış ve medyada ülkede yaşanan sorunları yayımlama eğilimi kuvvetlenmiştir.

Bu yeniden yapılanma süreci Sovyet Cumhuriyetleri açısından önemliydi. Öncelikle sosyo-ekonomik gelişme açısından Sovyet Cumhuriyetleri eşit değildi. M. Gorbaçov bu konuya değinerek şunları ifade etmiştir:

“Cumhuriyetlerin ve bütün halklarımızın, gelişme hususunda gerçekten eşit olduklarını hissetmeleri gerekmektedir. Bu eşitliğin sağlanması, Sovyet Devleti'nin istikrarını belirleyecektir. Bu nedenle merkezin rolünün zayıflamasını istemiyoruz, aksi takdirde planlı ekonominin değerlerini kaybedeceğiz” (Gorbaçov, 1988:103).

Gorbaçov iktidarının ilk basamağında devlet siyaseti halefleri Andropov ve Çernenko devirlerindekiinden çok az farklıdır. Göze arpan ana fark düşünce ve basın zgrlğndedir. Bu zgrlk sınırlı kalmış, ama insanlar SSCB'nin 70 yıllık hâkimiyeti boyunca bu “sınırlı hürriyet”e karşılık sınırlı da olsa hiçbir nimet görmemiştir. Salih'in (2007:70) de belirttiği gibi bu özgürlüğü her kesim kendi amaçları için, her şahıs kendi menfaati için kullanmaya başlamıştır. Basında aydınlar, bürokratlar bir birlerini işşa etme kampanyası başlatmışlardır.

Gorbaçov'un Sovyet halkına az da olsa ikram ettiği sınırlı düşünce özgürlüğünden ilk olarak komünist memurlar (başka şeylerde de olduğu gibi) faydalanmaya başlamıştır. Bu, ilk olarak kendisine rakip olan memuru yok etme, makam merdiveninde yükselme maksadıyla yazılan rapor yahut isimsiz mektuplar, ihbarlarda görülmüştür. Salih (2007:70) isimsiz mektupları da düşünce özgürlüğünün habercisi olarak görmektedir, çünkü totaliter devlette bunu yazmak bile çok tehlikelidir.

Düşünce özgürlüğüne kurban gitme tehlikesi nedeniyle küçük ve orta makamlardaki yöneticiler birbirlerinden korkmaya başlamışlardır. Bu korku henüz Kremlin'e ulaşmamış olsa bile oradaki bazı Politbüro üyeleri Glasnost siyasetinin yanlış anlaşılmasından endişelenmeye başlamışlardır. Salih'in (2007:71) da vurguladığı gibi bu tuhaf açıklık o denli cazip gelmiştir ki endişelenenlerin kendileri dahi genel akıma kapıldıklarının farkına varmamışlardır.

Gorbaçov, Glasnost reformunu kitle iletişim araçları özgürlüğünün Sovyet versiyonu olarak gerçekleştirmek istemiştir. Bu reform uygulanmaya başladıktan sonra başta Moskova merkezli gazete ve dergiler olmak üzere Sovyetler Birliği'ne bağlı tüm komünist ülkelerde yayınlanan gazetelerin baskı sayılarında rekor artışlar gözlemlenmiştir.

Öyle ki, 1985'ten itibaren bütün SSCB'de sürekli yayınlanan gazete ve dergilerin baskı sayısı yıllık 20 milyonun üzerinde artış göstermiştir³⁸. 1988'e gelindiğinde 1985'teki toplam baskı sayısı önemli ölçüde aşılıp, 62,4 milyona ulaşmıştır. Taksanov'a göre, Moskova merkezli *Pravda (Hakikat)* 11 milyon,

³⁸ Taksanov, <http://www.proza.ru/2009/01/27/3>

Komsomolskaya Pravda (Komsomol Hakikati) 17 milyon ve *Trud (Emek)* 18 milyon adet basılmaya başlamıştır³⁹. Özbekistan SSC’de ise en yüksek baskı sayısını yakalayan gazete ise yazar ve şairlerin, aydınların çok yoğun ilgi gösterdiği *O'zbekiston Adabiyoti va San'ati (Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı)* Gazetesi olmuştur. 100 binin altında basılan bu gazetenin baskı sayısı Glasnost’la beraber önce 500-600 bin, parçalanma dönemlerine doğru ise 1 milyona ulaşmıştır (Meliboyev, 2008:48). Bu sayılar Özbek basını tarihinde rekor sayılabilecek olağanüstü bir artış anlamına gelmektedir.

SSCB basın tarihindeki en yüksek baskı sayısı 1990 yılında kaydedilmiştir. Moskova’da yayınlanan ve tüm SSCB’de dağıtılan *Argumenti i Fakti* Gazetesi 34 milyon adet basılmaya başlamıştır. Bu gazeteyi 20,3 milyonluk baskı sayısı ile *Komsomolskaya Pravda*, 20 milyonla *Trud* izlemiştir. 1985 yılında 1,5 milyon adet basılan *Ogonyok* dergisi 1990 yılında baskı sayısını 4 milyona, *Noviy Mir (Yeni Dünya)* 425 binden 2,7 milyona, *Znamya* ise 177 binden 900 bin baskı sayısına kadar yükselmiştir.

Dergiler arasında inanılmaz bir baskı sayısını yakalayan *Zdorovie (Sağlık)* olmuştur: 25,5 milyon. Onu 20,3 milyonla *Krestyanka* ve 20,5 milyonluk tirajla *Rabotnitsa* dergileri takip etmiştir (Meliboyev, 2008:50). Bu istatistikî bilgiler Glasnost’un basının işine ne kadar yaradığını, baskı sayılarının olağanüstü bir düzeyde yükselmesine destek verdiğini göstermektedir.

³⁹ Taksanov, <http://www.proza.ru/2009/01/27/3>

3.3. PARÇALANMA DÖNEMİ VE ÖZGÜRLEŞEN BASININ GENEL GÖRÜNÜMÜ

Sovyetler Birliği'nin parçalanması Perestroyka ve Glasnost reformlarıyla daha da hızlanmıştır. Gorbaçov iktidarıyla gelen “göreceli” demokrasi, Birlik üyesi sosyalist ülkelerde milliyetçilik, bağımsızlık duygularının açıkça dile getirilmesine katkı sağlamıştır. Özbekistan SSC'nde de 70 yıllık komünist rejimden kurtulmak isteyenler, gazeteciler, yazarlar, aydınlar Sovyet basınına yönelmişlerdir. İsteklerini, taleplerini basın aracılığıyla duyurmaya çalışmışlardır. Perestroyka ve Glasnost'un sunduğu fırsatlar, reformların son yıllarına doğru Özbekistan basınında gerçek anlamda yansıma bulmuştur. Salih'in (2007:72) belirttiği gibi gazeteciler ilk başta çekimser davranmışlar ama daha sonra bu reformların sıradaki “oyun” olmadığından emin olduktan sonra halkın dertlerini, hakkında yazılması kesinlikle yasaklanan konuları gündeme taşımaya başlamışlardır.

1985 yılından itibaren SSCB'de basın üzerindeki sıkı kontrol gittikçe yumuşamaya başlamıştır. Sovyet dönemindeki sansür, yani “Glavlit” faaliyetinin aksaması hakkında Özbek gazeteci Karim Bahriyev şöyle yazıyordu:

“1986 yılında Perestroyka reformları döneminde Glavlit kontrol etme özelliklerini yitirmeye başladı. 25 Ekim 1991 tarihinde SSCB'nin Basın ve Diğer Kitle İletişim Araçları Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle SSCB Glavlit'inin tüm oluşumlarının faaliyetlerine son verildi.” (Bakhriyev, 2004:247).

1986 yılından itibaren Özbek basını üzerindeki sansürün de etkisi azalmaya başladı. Glavlit'in Özbekistan'daki şubesine “Uzlit” deniyordu. Salih'e (2007:72) göre Uzlit de Perestroyka ve Glasnost dönemindeki basını denetlemek, sansür uygulamak konusunda çekimser davranmıştı. Merkezin, yani Moskova'nın sansür

uygulamasına devam edildiğini duymasından endişelenmiştir. Çünkü halk Gorbaçov bu reformların garantörü olduğu kanısındadır. Meliboyev'in (2008:48) belirttiği gibi SSCB döneminde parti üyeliği son derece önemli olduğundan kimse partinin başlattığı reformlara karşı çıkmaya, dolayısıyla parti ile sorun yaşamaya cesaret edememiştir. Bu her zaman sıkı sansüre tabi tutulan basın işine yaramıştır.

Parçalanma döneminde Özbek aydınları, muhalif hareket öncüleri tarafından kurulan *Erkin So'z* (Özgür Söz), *Munosabat* (Münasebet, Özbekçe ve Rusça), *Turkestan* (Rusça), *Erk*, *Birlik* Gazeteleri çok kısa zamanda yaygınlaşarak, sürekli baskı sayısını arttırmıştır. 1992 yılında Taşkent'in Talebeler semtinde gerçekleşen kanlı olaylar⁴⁰ ilk olarak *Erk* Gazetesi manşetinden duyurulmuş⁴¹, Özbek televizyonundan canlı olarak yayınlanmıştır.

1993 yılına gelindiğinde yukarıda adları geçen gazetelerin hepsi kapatılmış, gazete yöneticileri yurtdışına gitmek zorunda kalmışlardır. Ancak *Erk* Gazetesi Türkiye'de yayınlanmaya başlamış ve gazete türlü yollarla Özbekistan'a getirilerek dağıtılmıştır. Salih'e göre (2007:72) gazeteyi dağıtanlar ve ülkeye sokanlar tutuklanarak hapis cezasına çarptırılmıştır. Moskova'da ise *Birlik* Gazetesi ve *Harakat* (*Hareket*) dergisi yayınlanmaya başlamış, onlar da Özbekistan'a getirilerek gizlice dağıtılmıştır.

Parçalanma döneminde Özbekistan'da Sovyet rejimi karşıtı söylemleri ve şiirleriyle gündeme gelen siyasetçi-şair Muhammed Salih o dönemi şöyle hatırlıyor:

⁴⁰ 1992 yılının Ocak ayında Taşkent'te şehrin Üniversite öğrencilerinin yoğun yaşadığı ve Öğrenciler Senti adı verilen kısmında hükümet güvenlik güçleri ve özgürlükçü öğrenciler arasında çatışma çıkmıştır. Güvenlik güçlerinin olaya silahla sert müdahale etmesi sonucu birkaç öğrenci öldürülmüştür.

⁴¹ *Erk* Gazetesi, *Talabalar Şaharçasi*, *Qonli Payşanba* (Öğrenciler Senti, Kanlı Perşembe) haberi, 1. sayfa, 2. sayı, 15 Ocak 1992.

“Yeni fikirlerimizi açıkladığımız esas kürsü Erk Gazetesi oldu. Bu da az sayılmazdı. Gazete resmen tescil edildikten sonra baskı sayısı birden yükseldi. Bir defasında 100 bine çıktı. Basımevi müdürlerinin *Erkten* ayrıca birkaç bin basarak, kendileri sattıklarını ve ticaret yaptıklarını öğrendik. Biz buna ses çıkarmadık. *Erk*’in halka ulaşması bize yeter dedik. Çünkü alternatif basın, ahali için o yıl kuponla verilen yağ ve şeker gibi önemliydi” (Salih, 2007:211).

Birlik Halk Hareketi’nden ayrılarak kurulan Erk Partisi de tıpkı Komünist Partisi gibi basın organlarından yeterince yararlanmaya çalışmıştır. Salih’in (2007:211) dediği gibi *Erk* Gazetesi kısa süre içinde yükselişe geçmiş ve Erk Partisi 1991 yılında *Erk* Gazetesiyle birlikte, başkent dışında dört tane şehir gazetesi yayınlamaya başlamıştır. Bu gazeteler kendi bölgelerinde çabuk itibar kazanmıştır. İnsanlar artık komünist basına değil, Erk Partisi gazetelerine derdini anlatmaya başlamışlardır. Bu kısa – bir yıldan az – basın özgürlüğü bile, Kerimov hükümetinin hesaba katmadığı halkın çoğulculuğa hazır olduğunu göstermeye yetmiştir (Salih, 2007:211).

Salih’in (2007:211) deyişiyle, parçalanma dönemindeki düşünce ve basın özgürlüğü Özbekistan’daki idarecilerin Andropov’un planına uygun olarak değiştirilmesinde çok uyum sağlamıştır. Basit bir şikâyet veya raporla ilçe veya il idarecilerinin görevden el çektilmesi mümkün olmaya başlamıştır. Salih’in (2007:211) belirttiği gibi buna devlet başındakiler de engel olamamıştır, çünkü onlar da Glasnost’tan korkuyorlardı.

Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nde 1987 yılından itibaren milliyetçi hareketler oluşmaya, farklı siyasi ve dini görüşlü insanlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu değişim, dönemin kısmen de olsa özgürleşen basınına da yansımaya başlamıştır. Özbek devlet televizyonunda “Hayot tashvishlari va quvonchlari” (Hayat sorunları

ve mutlulukları), “Deputat minbari” (Milletvekili minberi) gibi programlar izleme rekoru kırmıştır⁴².

Meliboyev’in (2008:52) belirttiği gibi *Sharq Yulduzi* (*Şark Yıldızı*), *Yoshlik* (*Gençlik*), *Guliston* (*Gülistan*), *Fan va Turmush* (*Fen ve Yaşam*) gibi dergiler de yüksek baskı sayısına ulaşmıştır. Bu dergilerde o dönemin güncel sorunları, örneğin gittikçe kurumakta olan Aral gölü, intihar eden kadınlar, pamuk tarlasında ölen çocuklar, pamuk tarlalarının zehirli ilaçlarla ilaçlanması, ekolojik sorunlar gibi konulara daha çok önem verilmiştir.

Ayrıca Salih’e (2007:212) göre Komünist Parti tarafından Özbekistan’da devlet dili ilan edilen Rusçanın yanı sıra Özbek Türkçesi’nin de devlet dili olarak tanınmasını talep eden aydınlar bu konuda defalarca yazılar yazmış, kamuoyunu bilgilendirmeye çalışmış ve hatta ülkenin baş meydanı olan Kızıl meydan’da (şimdiki Müstakillik meydanı) binlerce kişinin katıldığı mitingler düzenlemişlerdir.

Parçalanma döneminde en göze çarpan gazete *O’zbekiston Adabiyoti va San’ati* (*Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı*) olmuştur. Daha önce belirtildiği gibi ülke aydınlarının, şair ve yazarların yayın organı olan bu gazete kısa süre içinde baskı sayısını 1 milyona kadar yükseltebilmiştir. Özbek basını tarihinde bu kadar büyük baskı sayısı ile basılan başka gazete olmamıştır. Bu yayın sadece edebiyat ve sanat konularında değil, siyasi, ekonomik ve çevreyle ilgili konulardaki güncel makaleleriyle okurların dikkatini çekmeyi başarmıştır.

⁴² Muhammed, *Özbekler ve Özbekler* kitabından alıntı, <http://jahonnoma.com/2007/12/01/1-6/>

Erk Partisi'nin Mart 1990 tarihinden itibaren yayınlanmaya başladığı *Erk* Gazetesi de adeta okurların kalbinde taht kurmuştur. Kısa süre içinde baskı sayısını arttıran *Erk*, komünist partisinin en büyük eleştirmeni; bağımsızlık, özgürlük taraftarı olmuştur. Özbekistan'ın 20 Haziran 1990'da kabul edilen Müstakillik Deklarasyonu da ilk olarak *Erk* Gazetesi'nde yayınlanmıştır⁴³.

Bu dönemde Uzlit'in giderek azalan etkisinden yararlanan *Erk* ve diğer gazete ve dergiler, Özbek basın tarihinin adeta altın çağını yaşamaya başlamışlardır. Salih'in (2007:212) de belirttiği gibi basında yer alan haber ve makalelerden esinlenen halkın da siyasi yönden aktifleştigi, artık Sovyetlere, daha doğrusu "dindaş olmadıkları" Ruslara bağımlı olmak istemediklerini sık sık dile getirerek, Sovyet karşıtı büyük mitinglere yoğun ilgi gösterdiği gözlemlenmiştir (Salih, 2007:213).

Özbekistan SSC basınının dışında ABD Kongresi tarafından finanse edilen ve o dönemde Almanya merkezli faaliyet gösteren Komünizm karşıtı Radio Free Europe/Radio Liberty (Özgür Avrupa/Özgürlük Radyosu)'nin Özbek servisi (1951'de kurulmuş) de yayınlarında sürekli SSCB karşıtı haber ve fikirlere yer vermiştir. Kısa frekansta yayınlanan Özgürlük Radyosunun da geniş dinleyici kitlesi bulunmuştur. Gerçi Sovyet güvenlik güçleri tarafından bu radyonun dinlenmesi engellenmeye çalışılsa da meraklı dinleyiciler bu engelleri aşmışlardır⁴⁴.

Devlet tekelindeki Özbek televizyonunda da önemli değişiklikler, olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Özbekistan SSC Parlamentosu'ndaki milletvekillerinin tartışmaları, SSCB ve yerel iktidarı eleştirileri canlı olarak yayınlanmaya başlamıştır. Özgürleşen basının ne kadar güçlü araç olduğunu anlayan KGB de boş durmamıştır.

⁴³ *Erk* Gazetesi, 21 Haziran 1990, Taşkent, s. 1.

⁴⁴ Muhammed, *Özbekler ve Özbekler* kitabından alıntı, <http://jahonnoma.com/2007/12/01/1-6/>

Gazetelerin faaliyetine bir şekilde müdahale etmeye, gazetecileri türlü yollarla fişlemeye, korkutmaya çalışmış ancak istediği kadar başarılı olamamıştır.

Bu dönemi birçok Özbek gazetecileri “altın çağ” olarak hatırlamaktadır. Sansürün rolü azaltılmış ve deyim yerindeyse Özbek basınına özgürlük hediye edilmişti. 1990 yılında Özbekistan Yüksek Sovyet’i (Oliy Kengash) tarafından kabul edilen Basın Kanunu’nda basına kimi özgürlükler tanınmış, ideolojik sınırlamalara tabi olmayacağı ve siyasi çoğulculuk esasında çalışacağı garanti edilmiştir. Ancak 1997 yılında kabul edilen yeni Basın Kanunu ile Özbek basını hukuki açıdan da kısıtlanacaktı⁴⁵.

3.4. BAĞIMSIZLIKTAN SONRAKİ BASIN REJİMİ: POLİTİKALAR VE UYGULAMALAR

3.4.1. Özbek Basınının Hukuki Temelleri

Özbekistan Cumhuriyeti’nde kitle iletişim araçlarının teşkil edilmesi ve faaliyet göstermesi 8 Aralık 1992 tarihinde kabul edilen Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve 26 Aralık 1997 tarihinde kabul edilen Kitle İletişim Araçları, 30 Ağustos 1996 tarihli Yayıncılık Faaliyeti, 24 Nisan 1997 tarihli Gazetecilik Faaliyetini Koruma ve 24 Nisan 1997 tarihli Haber Alma Güvencesi ve Özgürlükleri Kanunlarına göre gerçekleştirilir.

Bunların dışında gazeteciler iş hayatlarında Özbekistan Cumhuriyeti’nin Reklam, Müelliflik Hukuku ve Diğer Hukuklar Kanunları’nda gösterilen maddelere;

⁴⁵ Taksanov, www.proza.ru/2009/01/27/3

vergi ve çalışma yasaları ile çerçevesi belirlenen faaliyetleri gösterirler. Öte yandan 2001 yılında yürürlüğe giren Terörle Mücadele Kanunu'nun 20. maddesi de gazetecilerin silahlı çatışmaların yaşandığı bölgelerde görevini nasıl yerine getirmeleri gerektiğinden bahsetmektedir.

3.4.1.1. Özbekistan Anayasa'sında Basına İlişkin Hükümler

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 67. maddesine göre, basın-yayın organları özgürdür ve sadece kanunlara uygun şekilde faaliyet gösterirler, yayınladıkları haber ve bilgilerin doğruluğu için yasalar çerçevesinde sorumludurlar, sansür uygulanamaz⁴⁶.

Bunun dışında Özbekistan Anayasası'nın VII kısım, 29. maddesinde şu ifade yer almaktadır:

“Herkes ifade, söz ve vicdan özgürlüğü hakkına sahiptir. Herkes haber alma ve yayma hakkına sahiptir. Fakat sistemi eleştiren haberler ve kanunla belirtilen diğer sınırlamalar, bundan müstesnadır. Fikir özgürlüğü ve onun ifadesi devlet ve diğer sırları korumak amacıyla kanunlarla sınırlanabilir.”

Özbekistan Anayasası'nda basının özgür olduğu ve sansür'ün kesinlikle yasaklanmasına rağmen, Anayasa'da basın özgürlüğüyle çelişkili maddeler bulunmaktadır. Örneğin, Anayasa'nın 29. maddesinde yer alan “...Fakat sistemi eleştiren haberler ve kanunla belirtilen diğer sınırlamalar, bundan müstesnadır. Fikir özgürlüğü ve onun ifadesi devlet ve diğer sırları korumak amacıyla kanunlarla sınırlanabilir” ifadesi basın özgürlüğü önündeki en büyük hukuki engellerden biridir.

Basın özgürlüğünün Anayasa çerçevesindeki güvenceleri hakkında konuşurken, ideolojik çeşitliliğin Özbekistan Anayasa'sında beyan edildiğini

⁴⁶ Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası, Özbekistan Neşriyatı, Taşkent 1998, s. 14.

vurgulamakta yarar vardır. Geçmişteki totaliter rejimin acı deneyimi şunu göstermektedir ki, basın özgürlüğü ve özgür düşünce otoritenin benimsediği tek kutuplu ideolojiye mantıken zıttır. Dolayısıyla Özbekistan Anayasası'nın 12. maddesi basın özgürlüğü açısından büyük önem taşımaktadır:

“Özbekistan Cumhuriyeti'nde sosyal hayat siyasi enstitüler, ideoloji ve fikirlerin çeşitliliği temelinde gelişir. Hiçbir ideoloji devlet ideolojisi olarak belirlenemez.”

Bu ve yukarıda belirtilen Anayasa ve yasa hükümlerine karşın, günümüz Özbekistan'ında devlet başkanı İslam Kerimov'un otoriter ideolojisinin devlet ideolojisi haline dönüştüğü konusunda bir sonraki başlıkta değineceğimiz üzere çok sayıda örnek bulunmaktadır.

3.4.1.2. Kitle İletişim Araçları Kanunu'nda Basına İlişkin Hükümler

Kitle İletişim Araçları Kanunu'nun 3. maddesinde herkesin fikir ve görüş özgürlüğüne sahip olduğu şöyle belirtilmektedir:

“Her bir vatandaş fikir özgürlüğü, düşünce ve görüşünü açıkça beyan etme hakkına sahip olduğu devlet tarafından güvence altına alınmıştır. Kitle iletişim araçları haberi arama, alma ve dağıtma hukukundan yararlanırlar hem de yayınlamakta oldukları bilginin doğru ve hakiki olması için yasalarda belirtilen tertipte sorumludurlar”⁴⁷.

Söz konusu Kanunun 4. maddesinde sansür kesinlikle yasaklanmıştır:

“Özbekistan Cumhuriyeti'nde sansür uygulanamaz. Gazeteciden haberler ve diğer materyalleri önceden anlaşılarak, ayrıca materyal ya da haberin metnini değiştirmesini ya da onları yayından durdurmasını (yayınlamamasını) talep etmeye kimsenin hakkı yoktur”.

Kitle İletişim Araçları Kanunu'nun 6. maddesinin 1. fıkrasında basının kötüye kullanılması kesinlikle yasaklanmaktadır:

⁴⁷ Özbekistan Cumhuriyeti Kitle İletişim Araçları Kanunu, 3. madde, Taşkent, 26 Aralık 1997.

“Kitle iletişim araçları Özbekistan Cumhuriyetinin mevcut anayasal rejimini, toprak bütünlüğünü zorla değiştirmeye teşebbüs, milli, ırki ve dini adaveti teşvik etme, devlet sırrını ya da yasalarla garanti altına alınan diğer sırları aşikâr etme, yasal sorumluluğa neden olabilecek diğer girişimleri gerçekleştirmek amacıyla kullanılmasına izin verilmez.”

3.4.1.3. Diğer Kanunlarda Basına İlişkin Hükümler

Özbekistan Cumhuriyetinin Haber Alma Güvencesi ve Özgürlükleri Kanunu, herkesin haber alma hakkını güvence altına alır. Herkesin haber alma, inceleme, yayınlama hakkının devlet tarafından korunacağı bu yasada açıkça belirtilmiştir.

Özbekistan Cumhuriyetinin Gazetecilik Faaliyetini Koruma Kanunu’na göre, “gazeteci iş faaliyetini gerçekleştirirken şahıs dokunulmazlığı hakkından yararlanır”. Öte yandan bu Kanun’da gazetecinin eleştirel haberi ya da yazısı için baskıya maruz kalmasının, kovuşturulmasının mümkün olmadığı vurgulanmıştır.

Özbekistan Cumhuriyeti Yayıncılık Faaliyeti Kanunu’nun 2. maddesinde yayıncılık faaliyetinin özgürlüğü güvence altına alınmıştır:

“Yayıncılar faaliyetinde, yayıncılık türünü, konularını, uzmanlaşmasını, yayınlayacağı ürünün baskı sayısını belirlemede, yazar seçmede Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve yasaları çerçevesinde bağımsızdırlar”.

3.4.2. Özbekistan Yasalarında Basın Özgürlüğünün Kısıtlanması

Özbekistan Cumhuriyeti’nin basın ve basın özgürlüğüne ilişkin yasalarına bakıldığında özgürlüklerle çelişen birçok istisnai durumla karşılaşılır. Yasalarda güvenceye alınan hak ya da özgürlükler, yine aynı yasanın başka maddelerinde yer alan istisnalarla sınırlandırılmıştır (Bakhriyev, 2004:228). “Siz haber alma, yayma, inceleme hakkına sahipsiniz, ancak filanca durumlar, falanca haller bundan müstesna” mantığı işlemektedir.

Bakhriyev'in (2004:228) vurguladığı gibi Özbekistan'da gazeteciler basın özgürlüğü hakkından yararlanabilirler, ama "devlet sırrı ve diğer sırları korumak" amacıyla bu hakları istendiği zaman sınırlandırılabilir, açıkça ihlal edilebilir. Bakhriyev'e (2004:228) göre bu "sırlar" sıkı ve baskıcı otoriter rejimle ülkeyi 20 senedir yönetmekte olan İslam Kerimov'u ve onun çevresindeki bürokrasiye rahatsız edebilecek, kızdırabilecek, üzebilecek her hangi bilgi olabilir. Ülkede uzun süre gazetecilik yapan ünlü gazeteci Karim Bakhriyev'in (2004:228) deyişiyle, "En şaşırtıcı olan şudur ki, normal hayatta yasa hükümleri işlemez, ancak "müstesna"lar her zaman devreye girer, bundan sonra siz ne birleşirsiniz, ne kenetlenirsiniz, ne de 1-2 ağız hak sözü söyleyebilirsiniz."

Özbekistan'da basınla ilişkili kanunların işlemeyişinin ana nedenleri arasında Parlamento yanında komiteler ve diğer devlet kuruluşlarındaki bürokratların kendi çıkarları doğrultusunda uygulamaya aldıkları yönergeler, direktifler, nizamlar, tertipler ve kuralları bahane ederek gazetecilere bilgi vermekten kaçınmalarıdır. Bakhriyev'e (2004:229) göre burada söz konusu olan basın yasaları ve Anayasa'daki ilgili maddelerin ikinci planda kalması, bürokratlarca bunların önemsenmeyişiştir. Yasalarda ifade edilen "devlet sırrı ve diğer sırlar" bürokratlarca yorumlanarak, farklı içeriklerde, sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiği belli olmayan bir kapsamda basın özgürlüğünün kısıtlanmasına neden olmaktadır.

Karim Bakhriyev'in (2004:229) deyişiyle, totaliter Sovyet yönetiminden miras kalan hukuki nihilizm, Özbekistan'da bugün için de geçerlidir. Bu anlayış sadece iktidar kuruluşlarını değil, toplumu da derinden etkilemektedir. İnsanlar

bürokratlara taklit ederek, yasalara nasıl uyulması gerektiğini değil, aksine yasaları ihlal etmenin yollarını aramaktadırlar ve bunun yollarını da bulabilmektedirler.

7 Mayıs 1993 tarihinde kabul edilen Devlet Sırlarını Koruma Kanunu'nun 1. maddesinde devlet sırlarının neler olduğu şöyle açıklanmıştır:

“Devlet tarafından korunan ve özel listelerle sınırlandırılan özel önemli, mutlaka gizli ve gizli askeri, siyasi, iktisadi, ilmi, teknik ve diğer bilgiler Özbekistan Cumhuriyeti'nin devlet sırrı sayılır.”

Özbekistan Cumhuriyeti Ceza Kanunu'nda devlet sırlarını ifşa eden ya da başkalarına verenler, yani devlet sırrı, askeri sır ve hizmet sırrı sayılan bilgilerin bu sırları bilen ya da hizmet veya mesleki faaliyeti dolayısıyla bu sıklardan haberdar olan şahıs tarafından ifşa edilmesi yasal sorumluluğa tabidir (162. madde). Bakhriyev'in (2004:233) belirttiği gibi devlet sırlarının listesi kesin olarak ilan edilmediği, kamuoyuna bildirilmediğinden dolayı gazeteciler her an bu sırların ne olduğunu bilmedikleri halde yasal sorumluluğa tabi tutulabilirler.

Usta gazeteci Karim Bakhriyev'in deyişiiyle, gazetecilik devlet sırlarını koruma sorumluluğunu taşıyan meslek değildir. “A Speech on Freedom of Speech” kitabında Bakhriyev şöyle yazıyor:

“Sansür devlet sırlarını korumuyor, aksine basında bilgileri “temizlemekle” uğraşiyor. Sansürden geçmeyen haber ve makalelere göz attığımızda bu fikrin doğru olduğunu anlarız. Yolsuzluk, rüşvet, çevreyle ilgili vaziyetin ağırlaşması, fakirler ve zenginler arasındaki farkın artması, işsizlik vs. – bunlar “devlet sırrı” değildir. Eğer bu bilgiler devlet için sırda, halk için asla sır değildir” (Bakhriyev, 2004:235).

Amerika Birleşik Devletleri hükümeti tarafından yayınlanan Özbekistan'daki insan hakları durumuna ilişkin yıllık raporlarda Özbekistan basını sorunlarına da geniş yer verilmektedir. Örneğin, ABD hükümetinin 2006 yılında yayınladığı

Country Reports on Human Rights Practices – Uzbekistan adını taşıyan raporunda bu hususta şöyle denmektedir:

“2005 yılının Aralık ayında Özbekistan Ceza Kanunu ve diğer idari sorumluluk yasalarına yapılan düzeltmelerle iftira için ödenecek ceza miktarı keskin arttırılmıştır. Hükümet Cumhurbaşkanı ya da hükümeti eleştiren gazeteciler, insan hakları savunucuları ve diğer şahısları cezalandırmak için iftira, dolandırıcılık ve hakaret gibi suçlamalardan yararlanmıştır. 7 Mart 2005 tarihinde ise Özbekistan Bakanlar Kurulunca gazetecilere akreditasyonu olmayan yabancı basın organları için çalışmayı, onlarla işbirliği yapmayı kesinlikle yasaklamayı öngören karar kabul etmiştir.”

Gazetecilerin, Özbekistan Cumhuriyeti Ceza Kanunu’nda yer alan “savaşı propaganda etmek” (150. madde), “Anayasal düzeni güçle yıkmaya teşebbüs” (159. madde), “milli, ırki ve dini hoşgörüsüzlüğe neden olmak” (156. madde), “casusluk” (160. madde), “devlet sırlarını aşikâr etmek” (162. madde) ve “kamu düzeni ve güvenliğine tehlike oluşturan bilgi toplamak ve yaymak” (244-1. madde) gibi maddelere göre yargılanarak hapse ya da tazminat ödemeye hükmedilmesi çok yaygın kullanılan uygulamaların başında gelmektedir.

3.4.3. Özbekistan’da Yayınlanan Gazete Ve Dergiler

Özbekistan Basın ve Enformasyon Ajansı verilerine göre, 1 Şubat 2009 tarihine kadar Özbekistan’da toplam 1119 adet (700 gazete, 240 dergi ve 17 adet bülten olmak üzere) basın kuruluşu resmen tescil edilmiş, devlet sicil kaydına alınmıştır. Sadece 2008 yılında 45 basın ve 50 web-sitesi⁴⁸ tescil edilmiş, 29 başvuru ise yürürlükte olan yasalara uygun yeterli evrakları bulunmadığı gerekçesiyle tescil işlemleri ret edilmiştir. 2008 yılı devamında Basın ve Enformasyon Ajansı tarafından

⁴⁸ Özbekistan yasalarına göre İnternet siteleri kitle iletişim aracı olarak devlet tarafından tescil edilmesi şarttır. Tescil edilmeyen İnternet siteleri yasadışı sayılır ve bunun için de hükümet istediği İnternet sitesini istediği zaman kapatmaktadır.

toplam 230 (183 basın ve 47 radyo-TV) basın yayın organının ilgili yasaları ihlal ettiği belirtilmektedir⁴⁹.

Tablo 1. Özbekistan’da devlet tarafından tescil edilen basın-yayın organları.

Yıl	Gazete ve dergiler	Radyo-TV kanalları	Haber ajansları	İnternet siteleri	Toplam
1980	364	12	1	-	377
1985	374	15	1	-	390
1990	407	18	1	-	426
1995	417	22	2	-	441
2000	548	48	3	15	614
2003	622	65	4	22	713
2007	896	75	4	31	1006
2008	957	78	4	80	1119

Kaynak: Özbekistan Basın ve Enformasyon Ajansı.

Özbekistan’da faaliyet yürütmesi için devlet izni verilen yayın organlarının büyük kısmı devlet ya da devlet’in sıkı kontrolü altında çalışan ancak sivil toplum kuruluşları olarak anılan kuruluşlarca oluşturulmuştur. Devlet tarafından tescil edilen basın-yayın organları Özbekistan Cumhuriyeti Oliy Majlisi (parlamento, Âli Meclis), Bakanlar Kurulu, siyasi partiler, üst düzey devlet organları, Bakanlıklar, valilikler, belediye başkanlıkları ve devletin desteği yanında sıkı kontrolü altında faaliyetini sürdüren görünüşte sivil toplum örgütü izlenimi veren, ama devlete bağımlı olan kuruluşlara aittir.

Ulusal siyasi gazete ve dergilerin dağıtımı ve satışı ise devlet tekelindeki *Matbuot Tarqatuvchi (Basın Dağıtıcı) A. Ş.* tarafından Sovyet döneminden kalan ve *Soyuzpechat* adı verilen gazete satılan büfelerde gerçekleştirilmektedir. Ancak son dönemlerde bu gazete büfeleri özelleştirilerek, gazete dışında halkın ihtiyaç duyduğu diğer ürünleri de satmaya başlamışlardır. Özbekistan’da az sayıda basılan siyasi gazetelere yeterince ilgi gösterilmemekte, dolayısıyla gazete büfelerindeki gazete

⁴⁹ <http://www.uzapi.gov.uz/node/251mini=calendar/2009/4/all>

satışları çok düşük düzeyde kalmaktadır. Satılmayan gazete ve dergiler hafta sonunda tutanak tutularak *Matbuot Tarqatuvchi A.Ş.*ye iade edilmektedir.

Özbekistan’da 1995-2003 yıllarında yayınlanan kitap, broşür, gazete ve dergiler ile diğer süreli yayınlara ilişkin istatistiki bilgiler ve baskı sayıları hakkında Tablo 2, 3, 4, 5, 6’da bilgi verilmiştir. Burada dikkati çeken nokta, Özbekistan’da yıldan yıla gazete ve dergilerin sayısı artmasına karşın baskı sayıları giderek düşmektedir.

Tablo 2. Özbekistan’da yayınlanan gazete, kitap ve broşür istatistiği (1995-2003).

Yayın türü	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Kitap ve broşür sayısı	1200	1003	1129	989	886	1046	1089	969	895
Özbekçe kitap ve broşür sayısı	670	570	692	644	603	725	743	669	650
Dergi ve diğer süreli yayın türleri	76	81	92	102	110	131	139	115	113
Özbekçe dergiler	35	36	42	46	51	58	54	49	53
Gazeteler	341	353	357	387	390	417	446	476	509
Özbekçe gazeteler	224	233	241	266	282	288	318	339	378

Kaynak: Alişer Taksanov, <http://www.proza.ru/2009/01/27/3>

Tablo 2’de gördüğümüz gibi 1995’te 1200 olan kitap ve broşür sayısı 2003’e gelindiğinde 895’e gerilemiştir. Ama öte yandan gazete ve dergilerin sayısında giderek artış yaşanmıştır. Ancak bu artış Özbekistan’da basın özgürlüğü durumunun iyiye gittiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmesi hatalı olacaktır. Tablo 3’teki verilere baktığımız zaman basın-yayın organları sayısındaki artış gazete ve dergilerin baskı sayısındaki artış oranına yansımamış olduğu görülmektedir:

Tablo 3. Özbekistan’da yayınlanan basın, kitap ve broşürlerin baskı sayıları (1995-2003).

Yayın türü (milyon)	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Kitap ve broşürler	38,9	30,9	32,1	22,3	15,7	21,5	19,8	16,5	10,1
Özbekçe kitap ve broşürler	30	24,4	25,1	18,6	12,5	18,2	16,1	14	8,3
Dergi ve diğer süreli yayın türleri	10	8,2	15,4	15,3	13,8	11,7	13,5	15,9	8,4
Özbekçe dergiler	7,4	6,1	13,5	10,3	6,3	8,2	7	8,9	6,2

Gazeteler (günlük)	1,6	1,5	1,6	1,8	2	1,8	2,1	2,2	2,1
Özbekçe gazeteler (günlük)	1	1	1	1,2	1,3	1,3	1,5	1,6	1,6
Gazeteler (yıllık)	114,4	103,8	118,1	124,5	124,6	106,8	118,8	119,2	111,3
Özbekçe gazeteler (yıllık)	66	63,4	72,5	79	78,9	73,9	79,1	85,9	80

Kaynak: Alişer Taksanov, <http://www.proza.ru/2009/01/27/3>

Özbekistan basınına ait istatistikî bilgilere bakıldığında bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren kitap-broşür, gazete ve dergilerin baskı sayısında ciddi düşüş yaşandığını görebiliriz.

Tablo 4. Özbek halkının kitle iletişim araçlarından yararlanması (1991-1993).

Basın-Yayın Organı	1991	1992	1993
Her 100 kişiye düşen gazete sayısı	23	13	12
Her 100 bin kişiye düşen kitap sayısı	8,9	6,1	5,2
Her 1000 kişiye düşen televizyon sayısı	156	130	115

Kaynak: Alişer Taksanov, <http://www.proza.ru/2009/01/27/3>

Tablo 3 ve 4'e bakıldığında Özbekistan'da 1995-2003 yılları arasında yayınlanan kitap-broşür, gazete ve dergilerin baskı sayılarında giderek ciddi düşüş yaşandığı ortaya çıkmaktadır. Bağımsızlığın ardından basına yönelik uygulamaların sertleşmesi, gazetecilerin serbest faaliyet göstermesinin engellenmesi ve görünüşte basın özgürlüğünü güvence altına alan ancak gerçek anlamda basının özgürlüğünü kısıtlayan yasalar nedeniyle basın-yayın organları halkın okumak ya da görmek istediği haberleri gündeme taşıyamamıştır. Özbek basınında İslam Kerimov iktidara geldiğinden sonra yasaklanan konular ve isimler listesinin artmasıyla basın-yayın organları sadece hükümetin izin verdiği konularla ve izin verdiği çerçeve içinde uğraşmaya, başta Kerimov olmak üzere üst düzey devlet yetkililerini övmeye, devletin yürüttüğü siyasal, sosyal, ekonomik reformların başarılarını methetmeye başlamıştır. Gerçek hayatta olup bitenlerin basına yansımaması başta reklam gelirleri olmak üzere baskı sayılarının ciddi ölçüde düşüşe geçmesini beraberinde getirmiştir.

Basının düşük gelir düzeyi basın-yayın organlarını mali yönden güçsüz bırakmış ve iktidara yaslanan bir yayın anlayışı kendi içinde meşruluk kazanmıştır. Bu düşüşün ana nedenlerinden biri kuşkusuz basın özgürlüğü sorunudur. Bu Perestroyka ve Glasnost reformları döneminde özgürleşen basının popülerleşmesi ve okur kitlesini giderek arttırması ve bağımsızlıktan sonra durumun tam tersine çevrilmesi bağlamında ilişkilendirilebilir.

1995-2003 yılları arasında Özbekistan’da ulusal, Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti, vilayetler, şehir ve ilçeler, Üniversite ve diğer kamu kuruluşlarınca yayınlanan gazetelerin sayısı şöyledir:

Tablo 5. 1995-2003 yıllarında Özbekistan basını.

Basın	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Ulusal gazeteler	21	22	18	18	18	19	19	19	19
Karakalpakistan Ö.C.gazeteleri	4	4	4	4	4	5	5	5	5
Vilayetler gazeteleri	26	26	26	26	26	26	26	26	26
Şehir ve ilçe gazeteleri	173	173	165	161	161	156	144	167	173
Fen ve Üniversite gaz.	117	128	144	178	181	211	253	259	286
Tüm gazeteler	341	353	357	387	390	417	446	476	509

Kaynak: Alisher Taksanov, <http://www.proza.ru/2009/01/27/3>

Tablo 5’e göre 1995-2003 yıllarında Özbekistan’da ulusal gazeteler ve şehir ve ilçe gazeteleri sayısında zaman zaman düşüş yaşanmasına karşın fen ve üniversite gazeteleri sayısı önemli ölçüde artmıştır. Vilayet gazeteleri sayılarında değişiklik olmazken, Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti’nde yayınlanan gazeteler sadece 1 adete artmıştır. Genel olarak baktığımızda ülkede Özbek, Rus, Kazak, Tacik dillerinde yayınlanan gazetelerin sayısı 1995’teki 341’den 2003 yılında 509’a ulaşmıştır. Ama işin ilginç tarafı gazete sayısının gittikçe artmasına rağmen gazetelerin günlük ve yıllık baskı sayıları önemli ölçüde düşmeye devam etmiştir:

Tablo 6. 1995-2002 yıllarında Özbekistan gazetelerinin günlük tirajı (bin).

Basın	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Ulusal gazeteler	316,3	290,8	242,6	244,9	344,4	236,6	232,6	213,6
Karakalpakistan Ö.C. gazeteleri	12,5	17,8	20	17,5	11,2	14	16,5	11,8
Vilayetler gazeteleri	175,7	117	109,3	91,2	82,4	72	72,5	90,3
Şehir ve ilçe gazeteleri	344,1	278	290	265,2	274,4	216,5	227,8	277,9
Fen ve Üniversite gazeteleri	741,9	775,8	984,5	1188	1251,6	1314,6	1548	1585,6
Tüm gazeteler	1590,5	1479	1646	1807	1964	1853,7	2098	2179,2

Kaynak: Alişer Taksanov, <http://www.proza.ru/2009/01/27/3>

Tablo 6 1995-2003 yıllarında Özbekistan’da basın özgürlüğü ne durumda olduğunun göstergesidir. Basının nispeten özgür olduğu Perestroyka ve Glasnost, parçalanma dönemlerinde gazeteler baskı sayısını yüz binlerin, hatta milyonun üzerine çıkartarak okuyucu bulmakta zorlanmazken, bağımsızlığın hemen ardından iktidarın istekleri doğrultusunda çalışmaya zorlanan türdeş basın hızla okurlarını kaybetmeye başlamıştır. Halk basında görmek, okumak istediği yazıları bulamayınca, gazete ve dergilere abone olmamak ve onları satın almamakla basın-yayın organlarını deyim yerindeyse cezalandırmaktadır.

1995-2003 yıllarında Özbekistan’da yayınlanan dergi ve diğer süreli yayın organları sayısı % 48 artmıştır. Özbek dilindeki yayınlar ise % 51 artış göstermiştir. Aynı anda bu yıllar arasında bunların yıllık baskı sayıları % 16 azalmıştır. Bu yıllar arasında yayınlanan dergilerin günlük baskı sayıları 1,31 kat (Özbek dilindeki yayınlarda 1,6 kat) artmasına rağmen yıllık baskı sayıları % 2,7 (Özbekçe yayınlarda 1,21 kat artış var) azalmıştır.

3.4.3.1. Özbekistan’da yayınlanan devlet, parti ve sivil toplum kuruluşlarına ait gazete ve dergiler

1. *Xalq So’zi (Halk Sözü)*: 1 Ocak 1991 yılından itibaren Özbekistan Parlamentosu ve Bakanlar Kurulunun resmi yayın organı olarak Özbekçe yayınlanmaktadır. Baskı sayısı 30 bini aşmayan bu gazete için “Hükümet Sözü” diye espriler yapılmıştır. Zorunlu olarak tüm ülke çapında abone yapılmaktadır, Genel Yayın Yönetmeni Abbashan Usmanov.

2. *Narodnoe Slovo*: *Xalq So’zi* Gazetesinin Rusça versiyonudur. *Xalq So’zi* gibi devlet bütçesinden finanse ediliyor ve devlet başkanının kararları, fermanları ve önemli Kanun metinlerini yayınlamakla beraber yurt içi ve yurt dışındaki gelişmeleri devlet fikrine uygun olarak haftada 5 gün yayınlanmaktadır⁵⁰.

3. *Pravda Vostoka (Şark Hakikati)*: 1917 yılından itibaren yayınlanan, Sovyet döneminde iktidarın en önemli propaganda araçlarından olan köklü Rusça gazete. Özbekistan Bakanlar Kurulu’nun resmi organı ve devlet bütçesinden finanse edilmektedir. Haftada 5 gün yayınlanmaktadır, siyasi, sosyal, ekonomik konulara devlet ideolojisi açısından geniş yer vermektedir.

4. *O’zbekiston Ovozi (Özbekistan Sesi)*: 1918 yılında *Sovet O’zbekistoni (Sovyet Özbekistan’ı)* adında Komünist Parti resmi basın organı olarak yayına başlamıştır. 1991 yılından itibaren adını *O’zbekiston Ovozi* olarak değiştirerek Özbekistan Halk Demokratik Partisi’nin (eski Özbekistan SSC KP) resmi basın organı olarak haftada 5 gün yayınlanmaktadır.

⁵⁰ Özbekistan’da hafta sonları yayınlanan gazete bulunmamaktadır.

5. ***Golos Uzbekistana (Özbekistan Sesi): O'zbekiston Ovozi*** Gazetesinin Rusça versiyonudur.

6. ***Hurriyat (Hürriyet)***: Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un inisiyatifiyle 1996 yılında Özbekistan Kitle İletişim Araçlarını Destekleme ve Demokratikleştirme Vakfı tarafından kurulan sözde bağımsız haftalık gazete. İlk genel yayın yönetmeni Karim Bakhriyev imzasıyla çıkan 6 sayısıyla adından söz ettiren, daha sonra da eleştirel ve analitik yazılarıyla üne kavuşan, ancak son dönemlerde hükümet tarafından atanan genel yayın yönetmenleriyle düşüşe geçen biraz olsa da cesaretli gazetedir. Günümüzde baskı sayısı 2000-3000 arasında değişmektedir.

7. ***O'zbekiston Adabiyoti va San'ati (Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı)***: Özbekistan Yazarlar Birliğinin resmi basın organı. Perestroyka ve Glasnost döneminde bağımsızlık isteyen aydınların minberi rolünü üstlenen gazete baskı sayısını bağımsızlığa kadar 1 milyona kadar yükseltmiştir. Ancak günümüzde 8-10 bin adet yayınlanmaktadır.

8. ***Qishloq Hayoti (Köy Hayatı)***: Özbekistan Cumhuriyeti Tarım ve Su Ürünleri Bakanlığı resmi yayın organıdır. Bakanlığa bağlı kurumlarda zorunlu abonelik sistemiyle dağıtılan gazetenin baskı sayısı oldukça düşüktür: 2000-3000 civarında.

9. ***Mohiyat (Mahiyet)***: Türkistan-Press Haber Ajansının resmi basın organıdır. 1999 yılında kurulan gazete bir ara çok cesaretli çıkışlarıyla gündeme

oturmuştı, hatta yayınlanan bazı eleştirel makalelerden sonra genel yayın yönetmeni birkaç defa Cumhurbaşkanlığı'na çağrılarak sert bir dille uyarılmıştır.

10. *XXI asr (XXI. yüzyıl):* Özbekistan Liberal-Demokratik Partisi'nin resmi yayın organıdır. 2003'te partinin kurulmasıyla yayın hayatına başlamış, güzel tasarımı ve kalitesiyle dikkat çekmektedir. Diğer gazeteler gibi *XXI asr* Gazetesinde de hükümet aleyhinde hiçbir şey yayınlamamaktadır.

11. *Novosti Uzbekistana (Özbekistan Haberleri):* Media Biznes A.Ş.'nin Rusça yayınlanan haftalık siyasi, ticari, bağımsız gazetesi. Diğer gazetelerden eleştirel yazılara daha çok önem vermesi ve analitik makaleleriyle fark kılmaktadır.

12. *Nalogovie i Tamozhennie Vesti (Vergi ve Gümrük Haberleri):* Özbek ve Rus dillerinde finansal-ekonomik konulara yoğunlaşan haftalık gazete. Baskı sayısı diğer gazetelerden oldukça yüksektir: 23 000.

13. *Mushtum (Yumruk):* Özbekistan Yazarlar Birliğine ait aylık satirik, mizah dergisi. Sovyet döneminde, özellikle Glasnost ve Perestroyka yıllarında çok aktif faaliyet göstermiş, okurların sevimli dergisine dönüşmüştür. Günümüzde özellikle sosyal hayattaki illetleri konu alan karikatürlere çok yer vermektedir. Siyasetçilerin, üst düzey yöneticilerin karikatürleri Özbek basınında hiç yayınlanmamaktadır.

3.4.3.2. Magazin Gazeteleri

Bunların dışında Özbekistan'da çoğunluğu A4 formatında olan yüzlerce özel magazin gazeteleri yayınlanmaktadır. Sayısı gün geçtikçe artan magazin

gazetelerinin içeriği hemen hemen aynı: sevgi, aşk konusundaki bir birine benzeyen seviyesiz hikâyeler, ünlü sanatçıların hayatı, onlarla sohbetler, olağanüstü olaylar ve rekorlar hakkında İnternet'ten tercüme edilen yazılar, bulmacalar vs. Ama işin ilginç tarafı halk bu tür gazetelere yoğun ilgi göstermektedir. Bunu bu gazetelerin baskı sayıları da ispatlamaktadır. En düşük baskı sayılı magazin gazetesi de merkezi konumdaki bazı siyasi gazetelerden çok basılmakta ve satılmaktadır. Taşkent şehrinde son 7-8 senedir magazin basını ürünlerinin satıldığı özel pazar yapılmıştır. Haftanın Perşembe günleri yapılan gazete pazarında ülkenin türlü vilayetlerinden gelen gazete tacirleri talep ve isteğe göre en yaygın gazetelerden binlerce adet satın almaktadır. Örneğin, 1999 yılından beri yayınlanan “Darakçi” (“Haberci”) gazetesi halk arasında hızla yaygınlaşmış ve yoğun ilgi görmüştür. Gazete Özbekistan’da son yıllarda 200 bin adet baskısıyla bağımsızlık dönemindeki rekor sayılabilecek baskı sayısını yakalamıştır.

3.4.4. ULUSLARARASI KAYNAKLARDA ÖZBEKİSTAN BASINI VE BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ DURUMU

Özbekistan Basın Özgürlüğü Komitesi başkanı İnera Safargaliyeva’ya göre, 1990 yılında Özbekistan’da resmen faaliyet gösteren 311 gazetenin bir defalık baskı sayısı 6,8 milyon olmuştur. 2004 yılında ise Özbekistan’da resmen yayınlanan tüm gazetelerin günlük baskı sayısı sadece 2,2 milyon olmuştur. Bu şunu göstermekte ki, bağımsızlık yıllarında basın yayın organlarının sayısı oldukça artmış ama tam tersine baskı sayısında müthiş düşüş yaşanmıştır. Uluslar arası araştırmacıların verilerine göre, 2004 yılında Norveç’te her gün 1000 kişiden 588, ABD’de 215, Rusya’da 105, Özbekistan’da ise sadece 12 kişi (!) düzenli olarak gazete okumuştur. Reporters Without Borders, Freedom House gibi uluslar arası örgütlerinin dünya ülkelerinin

basın özgürlüğü durumuna ait yıllık raporlarında Norveç en üst sıralarda yer almaktayken, Özbekistan basın özgürlüğü durumu en kötü ülkelerden biri olarak kaydediliyor⁵¹.

Tablo 7. Freedom House (Özgürlük Evi) Basın Özgürlüğü İndeksi.

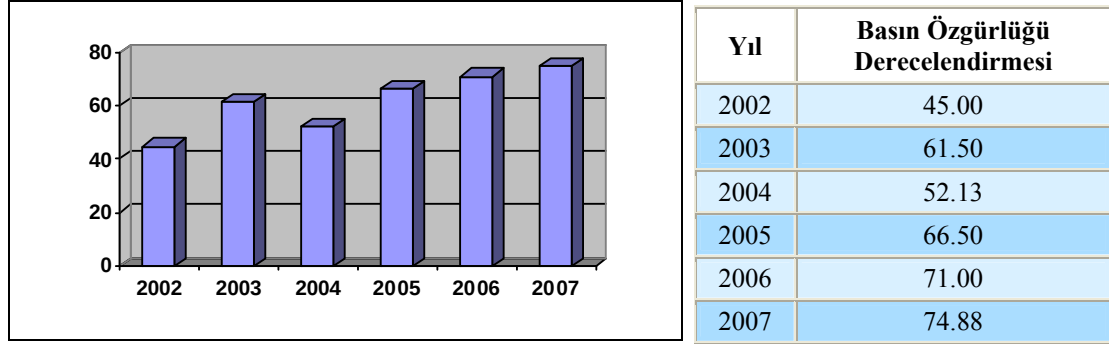
2008	Ülke	Derecelendirme	Durum
1	Finlanda	9	Özgür
3	Danimarka	10	Özgür
5	İsveç	11	Özgür
7	Lüksemburg	12	Özgür
8	Andora	13	Özgür
9	İsviçre	13	Özgür
16	Estonya	16	Özgür
21	ABD	17	Özgür
25	Letonya	18	Özgür
51	Polonya	24	Özgür
110	Ukrayna	53	Kısmen özgür
128	Gürcistan	60	Kısmen özgür
168	Azerbaycan	77	Özgür değil
170	Rusya	78	Özgür değil
188	Beyaz Rusya	91	Özgür değil
189	ÖZBEKİSTAN	92	Özgür değil
195	Kuzey Kore	98	Özgür değil

Kaynak: Freedom House 2008 Freedom of the press 2008.

Fransa merkezli *Reporters Without Borders (Sınır Tanımayan Gazeteciler)* örgütünün her sene hazırladığı dünya ülkeleri basın özgürlüğü raporunda Özbekistan basını özgür olmayan ülkelerin başında geliyor. Aşağıdaki tabloya göre 2002 yılında daha iyi netice kaydeden Özbekistan basın özgürlüğü konusunda her sene kötüye gitmektedir.

⁵¹ Taksanov, <http://www.proza.ru/2009/01/27/3>

Tablo 8. Özbekistan'ın RWB Dünya basın özgürlüğü derecelendirmesi.

Kaynak: Reporters Without Borders

Özbekistan basını ve ülkedeki gazeteciliğin genel durumuna ait yapılan kamuoyu araştırmaları dikkat çekici sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Örneğin 2004 yılının Ocak ayında Taşkent şehrinde *Aziya-Monitor (Asya Monitör)* kamuoyu araştırma merkezi tarafından gerçekleştirilen araştırmaya çoğunlukla Rus asıllı Özbekistan vatandaşları katılmıştır. Özbekistan'da nadiren yapılan bu tür araştırmalar az da olsa halkın basına olan tutumunu ve güven oranını öğrenmeye yardımcı olabilir.

Aziya-Monitor (Asya Monitör) kamuoyu araştırma merkezince gerçekleştirilen araştırma sonucunda aşağıdaki tablo ortaya çıkmıştır:

Tablo 9. Taşkent şehir halkının basın-yayın organlarına güvenme oranı.

Sahiplik Yapısı	Basın-yayın organları	Güveniyorum (%)	Güvenmiyorum (%)	Bilmiyorum (%)
Özbekistan basın-yayın organları	TV-radyo (devlet)	34	41	25
	TV-radyo (özel)	45	25	30
	Resmi basın (devlet)	60	38	2
	Özel basın	39	50	11
Yabancı basın-yayın organları	TV-radyo	46	49	5
	Basın	67	23	10
	İnternet siteleri	19	10	71

Kaynak: Alişer Taksanov, <http://www.proza.ru/2009/01/27/3>

Muhalefetin basını kullanması ve çok seslilik, yani basın özgürlüğü engellenince basına olan güvensizlik de artıyor. Bu toplumda güven krizinin yaşanmasına neden olmaktadır. Tablo 9'a göre, araştırmaya katılan Taşkent şehrinde yaşayan insanların gerek Özbekistan, gerek yabancı basın-yayın organlarına güvenme ya da güvenmeme oranları çok farklı değildir. Özbekistan basınına güvenmeyen insanlar yabancı basın-yayın organlarına da pek güvenilir kaynak olarak bakmamaktadırlar. Ama işin ilginç yönü, insanlar özel basın kuruluşlarına göre devletin resmi gazete ve dergilerine daha çok güvenmektedir. Bunun nedeni olarak özel gazete ve dergilerin neredeyse hepsinin magazin basını olduğu ve baskı sayısını arttırmak amacıyla olayları abartarak anlatması, sansasyonel haberlere daha çok yer vermesi gösterilebilir.

Bu araştırmaya katılan Özbekistan vatandaşları yerli ve yabancı basına güvenmelerinin nedenini şöyle açıklamışlardır:

Tablo 10. Özbekistan vatandaşlarının yabancı basın-yayın organlarına güvenip güvenmemesinin nedenleri.

Nedenler	Radyo-TV	Basın	İnternet siteleri
Hükümetin resmi görüşü olduğu için	81	73	25
Düşünmeye ve güvenmeye sevk eden alternatif haber olduğu için	52	56	71
İyi ve ilgi çekici haber olduğu için	78	79	67
Yasaklanan konu olmadığı için	48	71	90

Kaynak: Alişer Taksanov, <http://www.proza.ru/2009/01/27/3>

Tablo 10'a baktığımız zaman araştırmaya katılan vatandaşlar, yabancı radyo-TV, gazete ve internet sitelerinde kendilerini düşünmeye ve güvenmeye sevk eden alternatif haber olduğu, daha geniş ve ilgi çekici haberlere yer verildiği haber konuları üzerine yasaklama konmasının daha az görüldüğü için yabancı basın-yayın organlarına güvendiklerini belirtmişlerdir. Öte yandan yabancı basın-yayın

organlarına güvenmeyen vatandaşlar bunun nedeni olarak yabancı radyo-TV kanalları, gazeteler ve internet sitelerinde kapatılma endişesinden dolayı Özbekistan hükümetinin resmi görüşü ağırlık kazanmasını göstermişlerdir.

Yukarıda yer alan tablolar ve verilerden de anlaşılıyor ki, Özbekistan’da bağımsızlık sonrasında basın-yayın organları sayısında nicel olarak büyüme yaşanmasına karşın nitel yani içerik açısından geriye gidiş gözlemlenmektedir. Genel olarak baktığımızda bu durumun ana nedeni basın özgürlüğünün kısıtlanması, muhalif siyasete izin verilmemesi, basında farklı renklerin, farklı seslerin bulunmaması, gazetecilerin hükümetin isteği doğrultusunda çalışmaya zorlanmaları olduğu ağırlık kazanmaktadır.

3.4.5. GAZETECİLERİN ÇALIŞMA KOŞULLARI

Özbekistan basınının, dolayısıyla gazetecilerinin en büyük sıkıntılarından biri ekonomik kaygılardır. Öyle ki, Sovyet döneminde aldığı maaşla rahat geçinen Özbek gazetecileri ekonomik açıdan sıkıntı çekmemişlerdir. Bağımsızlıktan sonra basının denetlenmesi ve basın özgürlüğünün sert bir şekilde engellenmesi sonucu düşen baskı sayıları ve reklam gelirleri basın organlarının ekonomisini derinden etkilemiştir. Pek çok gazete ve dergiler sıkıntılı günleri geçirmektedir. Bazıları hatta gazetecilere maaş vermekte de zorlanmaktadır. İsteddiği yazıya yazamayan, yazsa da yayınlamayan pek çok usta kalemler böyle basında çalışmaktan utanç duymaya başlamışlardır.

Özbek gazetecilerinin maddi sıkıntılarla boğuştuğunu 2004 yılında *Palitra* kamuoyu araştırma merkezi tarafından Özbek gazetecileriyle yapılan anket de gözler önüne sermiştir⁵². Anket sonuçlarına göre ülkede faaliyet gösteren gazetecilerin çoğunluğu bağımsız gazetecilik yapmak istediklerini belirtmişler. Yabancı basın yayın kuruluşlarında çalışmak isteyen gazetecilere bunun nedeni sorulduğunda aşağıdaki sonuç ortaya çıkmıştır:

- Yerel şartlara göre daha yüksek maaş ödendiği için – 62 %;
- Yurtdışına seyahat imkânı sunduğu için – 27 %;
- Gazetecilik alanında yeni teknolojilerle tanışmak için – 4 %;
- Sansüre maruz kalmamak için – 3 %;
- Yabancı ülkenin himayesi altında olmak için – 2 %,
- Yabancı gazeteci diye lüks bir konuma sahip olmak için – 2 %.

Yanıtlardan da anlaşılıyor ki, ankete katılan gazetecilerin 3’te 2’si yabancı basında çalışarak maddi durumunu iyileştirmek istemişler.

SSCB döneminden farklı olarak bağımsızlıktan sonra Özbekistan’da medyada özel sektörün yolu açıldığı söylenebilir. Devlet tekelindeki radyo-TV dışında Taşkent şehri ve vilayetler olmak üzere özel radyo ve televizyon kanalları kurulmaya başlamıştır. Ancak özel olmasına rağmen bu tele-radyo kanallar ve gazete-dergiler hükümet tarafından her zaman sıkı kontrole tabi tutulmaktadır.

Hatta Özbekistan Devlet Başkanı’nın kızı Gülnara Kerimova da diğer alanlarda olduğu gibi medyaya da ciddi yatırım yapmaya başlamıştır. Günümüzde Gülnara Kerimova’ya ait olan *Terra Group* şirketinin 2 özel radyo (*Zamin-FM*, Özbekçe, *Radio Terra*, Rusça), 2 özel TV (*Markaz-TV* ve *Forum-TV*) kanalı, *BabyTerra*, *JannatMakon* ve *BellaTerra* adlarında dergileri bulunmaktadır. Ancak bu medya kuruluşların asıl amacı reklam ve eğlence, magazin, bunun dışında Devlet

⁵² Taksanov, <http://www.proza.ru/2009/01/27/3>

Başkanı'nın kızı Gülnara Kerimova'ya övgü yağdırmaktan başka bir şey olmadığı için basını kontrol eden devlet kurumları, Milli Güvenlik Hizmeti onların işine çok karışmamaktadır.

3.4.6. ÖZBEK BASINI'NDA ÖRGÜTLENME

Bağımsızlıktan sonra Özbek basınında da mesleki örgütlenme başlamıştır. İlk olarak devlet inisiyatifiyle Özbekistan'da medya kuruluşlarının normal faaliyet göstermesine yardımcı olmak, gazete-dergilerin basılması ve dağıtımıyla ilişkin maddi ve teknik sorunlarının çözümünde destekçi olmak amacıyla 30 Ağustos 1996 tarihinde Özbekistan Cumhuriyeti Kitle İletişim Araçlarını Demokratikleştirme ve Destekleme Vakfı kurulmuştur.

Bunun dışında 2003 yılında kurulan Özbekistan Gazetecileri Cemiyeti de bulunmaktadır. Her ne kadar bu kuruluşun devletten bağımsız olduğu vurgulanmaya çalışılsa da, o da aslında diğer mesleki örgütler gibi hükümet kontrolü altında faaliyet göstermektedir. Bu Cemiyet de hükümet inisiyatifiyle ortaya çıkmış ve başına eskiden devlet radyosunu yöneten, hükümetin güvendiği bir isim, yani Şerzod Gulamov getirilmiştir. Bu kuruluş gazeteciler arasında vatani, bağımsızlıktan sonra gerçekleştirilen reformları öven yarışmalar düzenlemenin dışında basın-yayın organlarının faaliyetine belirli bir şekilde müdahale etme yetkisine sahiptir.

Özbekistan'da basını devlet kaydına almak ve onun faaliyetini denetlemekle sorumlu olan Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Basın Komitesi Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov'un 3 Temmuz 2002 tarihli Basın ve Enformasyon Alanında

Yönetimi Şekillendirme Hakkındaki Fermanından sonra Özbekistan Basın ve Enformasyon Ajansı adıyla yeniden yapılandırılmıştır. Buna göre Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti Basın ve Enformasyon Ajansı, vilayet valileri huzurundaki Basın ve Enformasyon Bölge Müdürlükleri kurulmuştur. Bu değişiklikler hükümet tarafından demokratikleşme sürecinde halkın bilgiye olan talep ve ihtiyaçlarını daha iyi bir şekilde gidermek, medya sektörü, yayıncılık ve matbaa işlerini daha da geliştirmek amacıyla yapıldığı vurgulansa da, asıl amacı basını daha sıkı kontrol altına almak, gerektiğinde basın kuruluşlarının faaliyetine müdahale etmek ve hatta durdurmak olduğu daha sonra yapılan uygulamalardan anlaşılmıştır (Bakhriyev, 2004:270).

Devlet öncülüğünde oluşturulan bu mesleki örgütlenmelerin dışında bağımsız ve hür fikirli gazetecilerce kurulan gazetecilik örgütleri de vardır. Ancak bunların büyük çoğunluğu devlet tarafından tescil edilmemiş ve kısa süre sonra faaliyetine tamamen son verilmiştir. Bunlardan biri 2002 yılında Babamurat Abdullah, Gulçehra Nurullayeva ve Yusuf Cuma gibi gazeteci ve şairler öncülüğünde Özbekistan’da basın özgürlüğü durumunu takip etmek, fikir ve düşüncelerini açıklayacak minber bulamayan gazetecilere bu imkânı tanımak, hakları ihlal edilen gazetecilere yardımcı olmak ve alternatif, hür basının oluşturulması amacıyla kurulan *Ozod Ovoz* (Özgür Ses) örgütüdür. Kurulduğu ilk günden itibaren faal bir şekilde çalışmaya, hükümetin basın konusundaki tutumu ve uygulamalarını sert bir dille eleştirmeye başlayan *Ozod Ovoz*’ın resmi tescil edilmesi yönündeki tüm başvuruları sonuç vermemiştir⁵³. Hükümet nezdinde muhalif ruhlu ve yasaklanan isimlerce kurulan örgütün Özbekçe, Rusça ve İngilizce yayın yapan www.ozodovoz.org İnternet sitesine de Özbekistan’da

⁵³ Özgür Avrupa/Özgürlük Radyosu Özbek masası haberi, 22.10.2002, http://www.ozodlik.org/archive/uz_Internation_news/20021022/851/851.html?id=1296723

erişim engellenmiştir. Hükümet bu örgütü tanımaya hiç yanaşmamış ancak kısa süre içerisinde ulusal ve uluslar arası kamuoyunda adından söz ettiren *Ozod Ovoz* örgütü hükümetin baskılarına rağmen faaliyet göstermeye devam etmiřtir⁵⁴. 2005 yılına gelindiğinde hükümetin uyguladığı sert tavır ve baskılara dayanamayan *Ozod Ovoz* örgütünün İnternet-sitesi faaliyetini tamamen durdurmuş, örgüt yöneticileri de fazla risk almamak için çalışmalarına son vermişlerdir.

Hür fikirli ve bağımsız gazetecilerce kurulan hem de hükümet tarafından yasal olarak tanınan ender gazetecilik örgütlerinden biri Buhara şehrinde faaliyet gösteren *Reportyor (Muhabir)* tartışma kulübüydü. Buhara şehrindeki gazetecilerin sık sık bir araya geldiği ve mesleki konularını tartıştığı kulüp olan *Reportyor'u* *Deutsche Welle*, *Özgürlük* gibi yabancı radyolarla işbirliği yapan yerli gazeteci Obid Şabanov yönetiyordu. Kulübün giderek faalleşmesi, ara sıra hükümetin basına yönelik uygulamalarına gösterdiği tepkiden dolayı *Reportyor* yerel yöneticileri rahatsız etmeye başlamıştır. Bu nedenle 19 Ağustos 2005 yılında Buhara vilayet Adalet müdürlüėü⁵⁵ *Reportyor* yönetimine kulübü kapatması yönünde sözlü uyarıda bulunmuřtur⁵⁶. Bu baskıların giderek artması sonucunda *Reportyor* yönetimi 2 Eylül 2005 tarihinde kulübü kapatma kararı almak zorunda kalmıştır.

Özbekistan gazetecilerinin 2 önemli meslek bayramı bulunmaktadır. Birincisi 1993 yılından itibaren her sene 27 Haziran günü Özbekistan gazetecileri için meslek bayramı olarak kutlanmaktadır. 1906 yılının 27 Haziran gününde ilk sayısı yayınlanan “Taraqqiy” gazetesi bu meslek bayramına ilham olmuştur. İkincisi ise 3

⁵⁴ Özgür Avrupa/Özgürlük Radyosu Özbek masası haberi, 22.10.2002,

http://www.ozodlik.org/archive/uz_Internation_news/20021022/851/851.html?id=1296723

⁵⁵ Özbekistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı'nın vilayetlerdeki temsilciliği Adalet müdürlüğü olarak yürütölmektedir.

⁵⁶ <http://www.ozodlik.org/Content/Article/1311040.html>

Mayıs Dünya Basın Özgürlüğü günüdür. Ama Özbekistan’da basın özgürlüğüne ilişkin ciddi sıkıntılar ve tehlikeler bulunduğundan gazeteciler bu günü istedikleri gibi kutlayamamaktadırlar.

4. BÖLÜM

GAZETECİLERİN TANIKLIĞINDA ÖZBEKİSTAN'DA BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ

Bu bölümde Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra 1991-2007 tarihleri arasındaki dönemde basın özgürlüğünün uygulamada ne anlama geldiği yazılı kaynaklar, belgeler yanında gazeteci tanıklıklarından yararlanarak irdelenmiştir. Bu bağlamda Özbekistan'da SSCB dönemi yanında bağımsızlık yıllarında da gazetecilik yapan, Perestroyka ve Glasnost reformlarının, Kerimov'un basına ve basın özgürlüğüne yönelik antidemokratik tutumunun bizzat tanığı olan Özbek gazetecileriyle yapılan görüşmelerden, Özbekistan'da basın rejiminin niteliğini açıklığa kavuşturmak ve siyasal rejimin basın özgürlüğünün hangi nedenlerle sınırladığının belirlemek için yararlanılmıştır.

Gazetecilerle 10 Kasım 2007 ve 20 Mart 2009 tarihleri arasında yapılan mülakatlar aşağıda yer alan sorular çerçevesinde yapılandırılmıştır:

1. Eski Sovyetler Birliği döneminde Özbekistan SSC basını ne kadar özgürdü? Bu dönemdeki basın rejiminin en önemli artıları ve eksiklikleri nelerdi?
2. Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle başlatılan Perestroyka ve Glasnost reformları Özbekistan'ın siyasi hayatına, özellikle siyasetin basından beklentilerinde ne gibi etkilerde bulundu?
3. SSCB'nin son yıllarında, özellikle onun parçalanma döneminde basın ne tür bir rol üstlendi? Basının, eski Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanmasında bir görev üstlendiğini söyleyebilir miyiz?

4. Bağımsızlıktan önce ve sonra, daha doğrusu İslam Kerimov iktidarı ele geçirdikten sonra Özbek basınında nasıl bir değişim yaşandı?
5. Bağımsızlıktan sonra kabul edilen basına ilişkin kanunlar, yasal düzenlemeler neyi amaçlıyordu? Bu yasalara ne kadar uyulmaktadır, bunlar ülkede basın özgürlüğünü güvence altına almakta mıdır?
6. Sizce Özbekistan’da basın özgürlüğüne ilişkin en önemli sorunlar nelerdir? Onların çözümü için neler yapılması gerektiğini düşünüyorsunuz?
7. Özbekistan’da basının özgür olmaması devlet başkanı İslam Kerimov şahsiyeti ile ilişkilendirilebilir mi? Ya da gazeteciler özgür hareket etmeye cesaret edemiyorlar mı?
8. Eski SSCB ve İ. Kerimov dönemi basın rejimlerinin basın özgürlüğü kavramı üzerinden karşılaştırır mısınız?
9. Basın özgürlüğü Özbekistan’ın her alanda gelişmesinde, halkın bilincinin, siyasi düzeyinin yükselmesinde ne kadar öneme sahiptir? Özgür basının toplumsal yararını nasıl tanımlarsınız?

Coğrafi açıdan dünyanın çeşitli ülkelerinde ikamet etmekte olan bu gazetecilere anket soruları elektronik posta yoluyla yollanmış ve cevaplar da elektronik posta yoluyla alınarak, Türkçe’ye çevrilmiştir. Bu bölümün “Gazetecilerle Yapılan Mülakatlar” kısmında Özbek gazetecileriyle elektronik posta aracılığıyla gerçekleştirilen mülakatlara yer verilmektedir.

Mülakatlara başlamadan bir ön giriş niteliğinde olmak üzere bağımsızlıktan sonra Özbekistan’da gazetecilere yönelik uygulanan baskılar, öldürülen, hapsedilen, işkence gören, hakları çiğnenen gazeteciler, basın özgürlüğü ihlalleri ve hükümetin

talebine göre kapatılan basın-yayın organları hakkında bilgi verilmesi uygun olacaktır.

4.1. GAZETECİLERE UYGULANAN BASKILAR

Perestroyka ve Glasnost reformlarıyla adeta halkın sözcüsü konumuna gelen gazeteciler, bağımsızlığın ilk yıllarında da aynı coşku ve hırsla çalışmaya devam etmişlerdir. Ancak 1990 yılından itibaren İslam Kerimov'un iktidarı ele geçirmesiyle özgür düşünceli gazetecilere yönelik sistematik baskı ve kovuşturma başlatılmıştır.

Kerimov önce kendi hâkimiyetini güçlendirmeye çalışmış, İçişleri ve eski KGB'nin Özbekistan'daki uzantısı olarak kurulan Milli Güvenlik Hizmeti gibi önemli kuruluşları kendi direktifleri doğrultusunda yönlendirmiştir. Kerimov iktidarı bu tarihten itibaren gazetecilere karşı baskı, gözaltılar, hapis cezaları gibi yasalar yoluyla sert yaptırımları uygulamaya geçirmeye başlamıştır.

Bağımsızlığın ilk yıllarında sergilediği anti-demokratik tutum nedeniyle Batılı ülkelerin yoğun baskıları karşısında bunalan ve dış kaynak bulunmadığı için köşeye sıkışan Kerimov, AGİT Toplantısı'nda imzalamak zorunda kaldığı insan hakları ile ilgili antlaşma metni hakkında haber yayınlayan iktidar yanlısı basın organı *Halk Sözü* Gazetesi'nin genel yayın yönetmenini görevinden uzaklaştırınca, gazete çalışanları tarafından başlatılan bir grevle protesto edilmiş ve bu olay nedeniyle gazetenin yayını bir süre durmuştur⁵⁷.

⁵⁷ Radio Russia&Reuters, 9.3.1992.

Yine bu dönemden başlayarak, başta muhalif gazetelerin yöneticileri ve çalışanları olmak üzere ülke çapında geniş kapsamlı gözaltılar başlamıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarından günümüze kadar Özbekistan’da 2 gazeteci öldürülmüştür. Bunlar Rus haber ajansı *İnterfax*’ın Özbekistan’daki muhabiri Sergey Grebenyuk ve 56 yaşında hapisanede hayata veda eden Özbek gazeteci-yazar Emin Usman’dır.

Sergey Grebenyuk. 27 Ocak 1996 tarihinde Rusya haber ajansı *İnterfax* Taşkent’teki muhabiri Sergey Grebenyuk’un kayıp olduğunu açıklamıştır. 6 Şubat günü Rusya’nın *Nezavisimaya Gazeta (Bağımsız Gazete)* ve 8 Şubat günü de *Komsomolskaya Pravda (Komsomol Hakikati)* Gazeteleri Grebenyuk’un daha önce de hükümetin baskısına maruz kaldığını, 3 defa kimliği belirsiz kişilerce dövüldüğünü, ama 3 kez de bu olayları haber yaptığını duyurmuştur⁵⁸. 8 Şubat günü gazetecinin cesedi Taşkent’teki Karasu nehrinde bulunmuştur. Onu son defa 27 Ocak akşamında abisinin evinden çıktığında görmüşlerdir. *Nezavisimaya Gazeta*’nın 10 Şubat tarihli haberine göre Adli Tıp Kurumu raporunda Grebenyuk’un suda boğularak öldüğü belirtilmiştir. Özbekistan İçişleri Bakanlığı ise gazetecinin cebinden votka şişesi çıktığını açıklamıştır. İktidar yanlısı Özbek basını, Grebenyuk’un “sarhoş olduğunu, kendini kontrol edemedi suya düştüğünü ve boğularak öldüğünü” ileri sürmüştür. Grebenyuk’un eşi onu sadece giyimlerinden tanıyabilmiştir. Bağımsız otopsi yapılması yönündeki talepler ise kabul edilmemiştir.

Emin Usman. 28 Şubat 2001 tarihinde Özbekistan İçişleri Bakanlığı ceza infaz kurumunda Özbek gazeteci-yazar 56 yaşındaki Emin Usman hayatına veda

⁵⁸ “Özbekistan’da Basın Özgürlüğü Durumu” Raporu, Ekstremal Gazetecilik Merkezi Bülteni, Moskova, Aralık 2001.

etmiştir⁵⁹. Usman, Özbekistan Cumhuriyeti Ceza Kanunu'nun 244-1. maddesinde gösterilen “kamu düzenini tehlikeye sokan bilgi yaymak” suçundan yargılanmıştır. 28 Şubat günü durum ailesine Usman'ın intihar ederek canına kıydığı şeklinde bildirilmiştir. 1 Mart sabahı güvenlik güçleri Usman'ın cesedini evine getirmiş ve Usman'ın evinin çevresinde güvenlik halkası oluşturarak, eve girmeyi engellemiş, naşın yıkanmasını ve bakılmasını önlemiştir⁶⁰. Ancak Emin Usman'ın cesedini gören yakınlarından biri cesette kan izleri, moraran yerler ve yaraların bulunduğunu söylemiştir. Bu Usman'ın soruşturma sırasında ciddi işkencelere maruz kaldığı ihtimalini güçlendirmektedir. Defin merasiminde iştirak eden görgü tanıklarından biri şöyle demiştir: *“Aslında Emin Usman'ı polis memurları defnetti. Defin esnasında mezarlık etrafını üniformalı ve sivil polisler sarmıştı. Usman'ın yakınlarına ve dostlarına tabuta yaklaşmalarına bile izin verilmedi”*⁶¹. Gazeteci gömüldükten sonra yakınlarına verilen tıbbi tutanakta ölüm sebebi olarak “beyin şişmesi” gösterilmiştir.

4.1.1. Özbekistan'da Basın Özgürlüğü İhlalleri

Özbekistan hükümeti hapsedilen gazetecilerin “siyasi mahkûm” değil, “adi suçlu” olarak yargılanmalarına özen göstermiştir⁶². Örneğin, yargılanan ve uzun süreli hapis cezasına çarptırılan gazeteciler Özbekistan Ceza Kanunu'nun “hakaret” ya da “iftira” gibi çoğunlukla gazetecilere karşı kullanılan suçlardan değil, aksine “rüşvet almak”, “ruhsatsız silah bulundurmak”, “uyuşturucu madde bulundurmak”

⁵⁹ “Özbekistan'da Basın Özgürlüğü Durumu” Raporu, Ekstremal Gazetecilik Merkezi Bülteni, Moskova, Aralık 2001, s. 5.

⁶⁰ A. k. s. 5.

⁶¹ A. k. s. 6.

⁶² A. k. s. 7.

gibi suçlardan yargılanmışlardır. Özbek polisi ve güvenlik güçleri için herhangi bir vatandaşın evinden, arabasından, işyerinden “silah” ya da “uyuşturucu” “bulmak”, istenen kişiyi rüşvet alırken veya verirken yakalamak sıradan bir iştir⁶³. Uluslararası kamuoyunun tepkisini çekmemek ve eleştirilmemek için hükümetin bu yola başvurmakta olduğu gözlemlenmektedir (Bakhriyev, 2004:255).

Özbekistan’da basın özgürlüğü durumu ve kitle iletişim araçlarının faaliyeti devlet organları (Basın ve Enformasyon Ajansı, Milli Güvenlik Hizmeti) ve yerel-yabancı sivil toplum kuruluşları (Basın Özgürlüğü Komitesi, Internews, Reporters Without Borders, Freedom House vs.) tarafından sürekli gözlemlenmekte ve raporlar hazırlanmaktadır. Örneğin ABD merkezli *Internews-Uzbekistan* örgütü, 2003-2005 yılları arasında basın özgürlüğü ihlalleri ve gazetecilere yönelik yasadışı hareketleri sürekli takip etmiştir. *Internews-Uzbekistan* 2004 yılının Mart-Ağustos aylarında Özbekistan’da basın özgürlüğü ihlalleri sayısını aşağıdaki tabloda şöyle belirlemiştir:

Tablo 11. Özbekistan’da 2004 yılının 6 ayında basın özgürlüğü ihlalleri.

İhlal türü	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos
Siyasi nedenlerle basına yönelik yapılan ihlaller	14	20	10	23	21	27
Gazetecilere yönelik doğrudan ihlaller	34	47	31	37	27	38
Gazetecilere karşı yasal suçlamalar	3	7	4	6	4	11
Toplam ihlaller	51	74	45	66	52	76

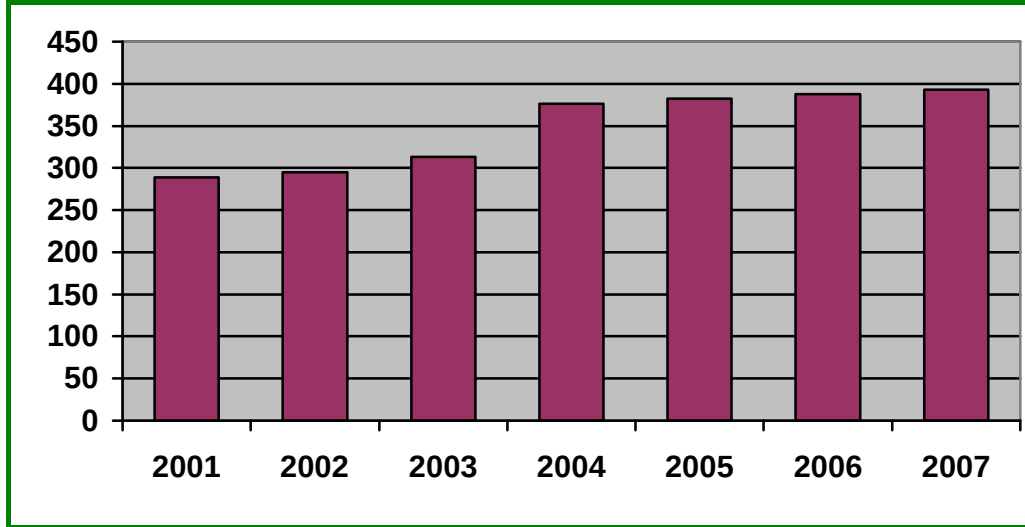
Kaynak: Internews-Uzbekistan

Tablo 11’den de anlaşıldığı gibi, Özbekistan’da gazetecilere yönelik doğrudan ihlaller öne çıkıyor. Bu ihlalleri gazetecilere kimliği belirsiz kişilerce yapılan saldırılar, telefon tehditleri, çeşitli provokasyonlar, gazetecilerin dövülmesi, zor kullanarak ruh hastanelerine konması gibi yasadışı eylemler oluşturmaktadır.

⁶³ Taksanov, <http://www.proza.ru/2009/01/27/3>).

Internews-Uzbekistan örgütü dışında çeşitli uluslararası örgütler Özbekistan'daki basın özgürlüğü durumunu gözlemleyerek yıllık raporlar hazırlamaktadırlar. Tablo 12'de *Freedom House*, *Reporters Without Borders*, *Committee to Protect Journalists*, *Ekstremal Gazetecilik Merkezi* (Rusya), *Internews-Uzbekistan*, *Adil Söz* (Kazakistan) örgütleri tarafından 2001-2007 yılları arasında Özbekistan'daki basın özgürlüğü ihlallerine ilişkin hazırlanan raporlardan derlenen veriler yer almaktadır:

Tablo 12. Uluslararası örgütler tarafından hazırlanan basın özgürlüğü raporlarında Özbekistan'da basın-yayın organlarına, gazetecilere yapılan ihlaller.

Kaynak: Freedom House, Reporters Without Borders, Committee to Protect Journalists, Ekstremal Gazetecilik Merkezi (Rusya), Internews-Uzbekistan, Adil Söz (Kazakistan) örgütlerinin 2001-2007 yıllarındaki raporları.

Tablo 12'den de anlaşıldığı gibi 2001 yılından itibaren Özbekistan'da basın-yayın organlarına siyasi nedenlerle yapılan ihlaller giderek artış göstermektedir. Bu ihlaller gazetecileri telefonla tehdit etmek, dövmek, korkutmak, şantaj yapmak, ev hapsinde tutmak, görev sırasında serbest çalışmasını engellemek gibi uygulamalardan oluşmaktadır. Ayrıca gazetecilere karşı yasal suçlamaların artması,

basın-yayın mensuplarının çoğunlukla sahte suçlamalarla hapis cezasına mahkûm edilmeleri dikkat çekmektedir.

Bu tür doğrudan ihlaller bağlamında gazetecilik faaliyetinden dolayı saldırıya uğrayan, gözaltına alındıktan sonra sahte delillerle hapse atılan gazetecilerden bazıları şöyle sıralanabilir:

1. Şodi Mardiyev – Semerkant vilayeti devlet televizyonunda gazetecilik yapan Şodi Mardiyev 1997 yılında “rüşvet almak” ve “uyuşturucu madde bulundurmak” suçundan yargılanarak hapse atılmıştır. Mardiyev 2001 yılı sonundaki afla serbest bırakılana kadar Nevai vilayetindeki Kızıltepe cezaevinde yatmıştır.

2. Şonazar Yormatov – Devlet televizyonu *Yoshlar*’ın (*Gençler*) ana haber programı *Davr*’ın (*Çağ*) Harezm vilayetindeki muhabiridir. Gazeteci Şonazar Yormatov Eylül 1999’da Hazarasp ilçesindeki pazar müdürünü dolandırmakla suçlanmıştır. Gözaltı sırasında Yormatov’un arabasında birkaç gram uyuşturucu madde bulunmuştur. Yormatov 11 yıl hapis cezasına mahkûm edilmiştir. Gazetecinin meslektaşları onun hiçbir zaman uyuşturucu madde kullanmadığına tanıklık etmişlerdir. Dolandırıcılıkla suçlanan Yormatov’un arabasından uyuşturucu madde bulunması hapis süresinin uzamasına neden olmuştur. Uluslar arası kaynaklar, Yormatov’un yerel güvenlik güçlerinin faaliyetleri hakkında birkaç defa eleştirel yayın yaptığı için hapse atıldığını öne sürmüşlerdir⁶⁴.

3. Mamadali Mahmudov – 1991 yılında Özbekistan Kültür Vakfı tarafından Cumhurbaşkanlığına aday gösterilen Mamadali Mahmudov, anti-Sovyet faaliyetleri

⁶⁴ Country Reports on Human Rights Practices – Uzbekistan, State Department of U.S., 2000, s. 45.

nedeniyle Sovyet döneminde de baskıya uğramıştır. *O'lmas Qoyalar (Ölümsüz Kayalar)* romanı Sovyet döneminde yasaklanmıştır. Mahmudov, 19 Şubat 1999 tarihinde gözaltına alınmış ve mevcut Anayasal düzeni yıkmaya çalışmakla suçlanmıştır. Aslında onun Özbek muhalefeti lideri Muhammed Salih'in yakın arkadaşı olduğu için gözaltına alındığı iddia edilmektedir⁶⁵. Nisan 1999'da mahkeme Mahmudov'u 14 yıl hapis cezasına mahkûm etmiştir.

4. Töre Kabilov – 30 Ocak 2001 tarihinde Özbek Devlet Televizyonu'nun Surhanderya vilayeti şubesi müdür yardımcısı Töre Kabilov ofisinde gözaltına alınmıştır. Onu ziyarete gelen bir kadın odasından çıktıktan sonra polis Kabilov'un odasına baskın düzenlemiş ve masasının çekmecesinde önceden seri numaraları alınmış 3 bin sòm (yaklaşık 4 dolar) bulmuştur. Nisan 2001'de mahkeme Kabilov'u 10 yıla mahkûm etmiş, ancak 2001 yılının sonunda Anayasa'nın 9. yıldönümü nedeniyle çıkarılan af yasasıyla gazeteci serbest bırakılmıştır.

5. Macit Abduraimov – *Yangi Asr (Yeni asır)* Gazetesi muhabiri olan Abduraimov, 10 Mart 2001 tarihinde Özbekistan Ceza Kanunu'nun 3. kısım 210. maddesine göre, "büyük miktarda rüşvet almakla" suçlanarak hapis cezasına çarptırılmıştır. Gazetecinin meslektaşları ve insan hakları savunucuları ise bu mahkûmiyetin hükümetin bir düzmecesi olduğu konusunda görüş bildirmişlerdir⁶⁶.

6. Gayrat Mihliboyev – 24 Temmuz 2002 tarihinde Taşkent'teki pazarlardan birinde hükümet karşıtı bir eylem sırasında gözaltına alınan Mihliboyev, 18 Şubat 2003 tarihinde Özbekistan'da yasadışı ilan edilen *Hizbut Tahrir* dini örgütüne üye

⁶⁵ "Özbekistan'da Basın Özgürlüğü Durumu" Raporu, Ekstremal Gazetecilik Merkezi Bülteni, Moskova, Aralık 2001, s. 10.

⁶⁶ Country Reports on Human Rights Practices – Uzbekistan, State Department of U.S., 2002, s. 28.

olmaktan ve medyada örgüt propagandası yapmak suçundan 7 yıl hapis cezasına mahkûm edilmiştir.

7. Sabircan Yakubov – 11 Nisan 2005 tarihinde haftalık *Hurriyat* Gazetesi muhabiri 22 yaşındaki Yakubov evinde yasadışı dini örgüte üye olması gerekçesiyle gözaltına alınmıştır. Sabircan, Özbekistan Anayasası'nın 159. maddesine göre Anayasal düzeni devirmeye teşebbüsten tutuklanmış ve mahkemeye kadar yaklaşık 1 yıl hapis yatmıştır. Yakubov'u yakından tanıyan çevresi ve arkadaşları onun suçsuz olduğuna sonuna kadar inanmışlar ve serbest bırakılması için kampanya başlatmışlardır. Uluslararası kamuoyunun yoğun baskıları sonucunda mahkeme delil yetersizliğinden Yakubov'un serbest bırakılmasını kararlaştırmıştır.

8. Nasır Zakir – 12 Temmuz 2005 tarihinde ABD'nin Özgür Avrupa/Özgürlük Radyosu'nun Özbek servisinin Namangan vilayetindeki muhabiri Nasır Zakir telefon konuşmasında Milli Güvenlik Hizmeti elemanına hakaret ettiği gerekçesiyle gözaltına alınmıştır. Ağustos ayında yapılan mahkemede Nasır Zakir “hakaret” suçundan 6 ay hapis cezasına hükmedilmiştir ve hapis cezası bitince serbest bırakılmıştır⁶⁷.

9. Cemşit Kerimov – 12 Eylül 2005 tarihinde Cizzak vilayetinde gözaltına alınan bağımsız gazeteci Cemşit Kerimov, devlet başkanı Kerimov'un öz yeğenidir. Cizzak'taki yerel yöneticileri sert dille eleştirmeye devam etmesi sonucunda gözaltına alındıktan sonra Semerkant şehrindeki ruh hastalıkları hastanesine zorla yerleştirilmiş ve tedavi altına alınmıştır.

⁶⁷ Country Reports on Human Rights Practices – Uzbekistan, State Department of U.S., 2006.

10. Saidburhan Kadirov - 13 Eylül 2005 tarihinde *Buxoro Yoshleri (Buhara Gençleri)* Gazetesi genel yayın yönetmeni ve yasal olarak tescil edilmeyen Birlik Partisi üyesi olan Kadirov kimliği belirlenemeyen bir kişi tarafından bıçaklı saldırıya maruz kalmış ve ağır yaralanmıştır. Ancak olayla ilişkin soruşturma başlatılmamış ve saldırgan bulunarak cezalandırılmamıştır.

11. Uluğbek Haydarov – Cizzak vilayetindeki yerel yöneticilerinin yaptığı yolsuzluklar hakkında İnternet sitelerine ve muhabiri olduğu Savaş ve Barış Enstitüsü'ne (Institute for War and Peace Reporting) haberler yapan Haydarov, 5 Ekim 2005 tarihinde mahkeme kararıyla “dolandırıcılık” suçundan 6 yıl hapis cezasına mahkûm edilmiştir. İnsan hakları savunucuları suçlamanın siyasi olduğuna dikkat çekmişlerdir. 7 Kasım 2005'te yapılan temyiz kararıyla Haydarov serbest bırakılmıştır.

12. Umida Niyazova – 22 Ocak 2007 tarihinde Human Rights Watch örgütü Özbekistan temsilcisi ve gazeteci Umida Niyazova, komşu Kırgızistan'dan Özbekistan'a dönüş yaptığı sırada havaalanında gözaltına alınmıştır. Niyazova Amerikan “Özgürlük” radyosunun Rusça servisinde ve Freedom House Taşkent bürosunda çalıştığı sırada Özbek hükümetini eleştirmiştir. Niyazova “sınırı yasadışı geçmek”, “kamu güvenliğine tehdit oluşturan bilgi saklamak, yaymak ve sınırdan yasadışı geçirmek”le suçlanmıştır. 1 Mayıs 2007 tarihinde Taşkent şehir ceza mahkemesi Niyazova'yı 7 yıl hapis cezasına mahkûm etmiş, ancak 8 Mayıs'ta 3 yılı deneme süresi olmak üzere 7 yıllık nezaret cezasıyla değiştirilerek, serbest bırakılmıştır.

Bunların dışında türlü yollarla tehdit edilen, kimliği “belirsiz” kişilerce dövülen, Anayasa ve diğer kanunlarda belirtilen hak ve özgürlükleri ciddi bir şekilde ihlal edilen yüzlerce gazeteci vardır. Hükümet çevrelerinin hoşuna gitmeyen ufak bir haber yüzünden işinden olmak, genel yayın yönetmenlerinin “istenmeyen” haber ya da yazılar yayımlandıktan sonra ertesi gün Cumhurbaşkanlığına çağırılarak azarlanmaları Özbek gazeteciliğine özgü sıradan olaylardır. Eski Sovyetler döneminde de benzer şekilde işleyen sistem, siyasal rejim değişikliğine karşın iktidarın basın özgürlüğü konusundaki anlayışının değişmemiş, dolayısıyla eski zihniyetin günümüzde Özbekistan basın rejimine de yansımış olduğunu göstermektedir.

4.1.2. Kapatılan Basın-Yayın Organları

İslam Kerimov’un iktidarı ele geçirmesinden sonra basına çok kısa süren nispi bir özgürlük tanımıştır. Aslında Kerimov hükümeti, Gorbaçov döneminden miras kalan kısmen özgür basını hemen etkisi altına almayı başaramamıştır. Ancak Kerimov gittikçe iktidarını güçlendirmiş, bunu da muhalefeti parçalayarak ve demokrasiye son vererek başarmıştır.

Basını denetim altına almaya yönelik ilk somut uygulaması, eski Komünist Partiye bağlı olarak çalışan Uzlit, yani Basında Devlet Sırlarını Koruma İdaresinin basına yönelik sansür faaliyetini tekrar başlatmasıdır. Bu arada Basın ve Enformasyon Devlet Komitesi kurulmuş ve komiteye basını denetim konusunda basın-yayın organlarını idari açıdan denetlemek, ülkedeki tüm basın-yayın kuruluşlarının tescilini yapmak gibi sınırsız yetkiler tanınmıştır. Basın-yayın

organlarının yeniden faaliyetlerine devam edebilmeleri için kayıt yaptırmayı zorunlu tutularak, bu işle adı geçen komite görevlendirilmiştir. Böylece hükümetin hoşuna gitmeyen muhalif partilerin basın-yayın organlarına tekrar kayıt yaptırmaya olanağı tanımamanın da yolu bulunmuştur.

1992–1993 yıllarında *Erk, Birlik, Munosabat, Turkestan* (Rusça), *Erkin So'z*, Özbekçe yayınlanan *Mustaqil Haftalik (Bağımsız Haftalık)* ve onun Rusça versiyonu *Nezavisimiy Ezhenedelnik*, Kazakça yayınlanan *Dostlik Toi (Dostluk Bayrağı)*, *Istiqlol (İstiklal)*, *Tarjima (Tercüme)*, haftalık yayınlanan *Tadbirkor (İşadamı)* ve onun Rusça versiyonu *Predprinimatel, Rokodrom* (Rusça) gazeteleri ile *Muloqot (Mülakat)* ve Rusça versiyonu *Dialog* dergileri kapatılmıştır. *Muloqot* ve Rusça versiyonu *Dialog* dergileri dışında gazete ve dergilerden hiç biri Özbekistan'da tekrar yayınlanamamıştır. *Erk* ve *Birlik* Gazeteleri ise daha sonra Türkiye ve Rusya'da tekrar yayın hayatına devam etmişlerdir.

Yukarıda adı geçen gazete ve dergilerin kapatılma nedenleri çoğu kez açıklanmamıştır. Bu durumun istisnası kabul edilebilecek açıklamalar ise ayrıntı ve hukuki gerekçeler içermemektedir. Örneğin, Kazakça yayınlanan *Dostlik Toi* Gazetesi Özbekistan Parlamentosu'nun emrine göre 14 Şubat 1992 tarihinde kapatılmıştır. Bunun nedeni ise Özbekistan'da düzenlenen seçimlerin ABD'deki seçimlerle kıyaslanması ve yapılan seçimlerdeki yasadışı olaylara hükümetin göz yummasının eleştirilmesi olmuştur⁶⁸. Daha sonra bu gazetenin yerine Parlamento tarafından finanse edilen ve Kazak azınlığa Özbekistan resmi siyasetini aktarmak amacıyla sıkı bir sansürün uygulandığı *Nurli Jol (Nurlu Yol)* Gazetesi, Kazak dilinde

⁶⁸ “Özbekistan'da Basın Özgürlüğü Durumu” Raporu, Ekstremal Gazetecilik Merkezi Bülteni, Moskova, Aralık 2001.

yayınlanmaya başlamıştır. Ancak bu gazetede yer alan yazıların çoğunluğu artık Özbek ve Rus dillerindeki devlet gazetelerinden çevrilen yazılardan oluşturulmaya başlanmıştır.

Özbekistan Cumhuriyeti'nin basına ilişkin yasalarına göre basın-yayın organları sadece mahkeme kararıyla kapatılabilir:

“Basın-yayın organlarının faaliyetlerinin durdurulması ya da kapatılması resmi kaydını yapan kurumun dilekçesine göre mahkeme kararıyla gerçekleştirilir.”⁶⁹

Ancak Özbekistan'da mahkeme kararı olmadan da kapatılan gazete ve dergiler olmuştur. Örneğin, muhalefet basını apar topar kapatılmış ve bir daha yayınlanmasına izin verilmemiştir. Bunun nedeni ise basın-yayın faaliyetlerine ilişkin kanunların daha önce belirtilen yeniden kayıt yaptırma uygulamasından sonra çıkarılmış olmasıdır. Muhalefet basınının faaliyetine bizzat Kerimov'un emriyle son verildiği yıllarda basın-yayın organlarının kapatılmasına ilişkin yasal düzenlemeler bulunmamaktadır.

2001 yılının Nisan ayında Semerkant şehrinde yayınlanan *Samarqand* Gazetesi, sansürü protesto amacıyla sansüre uğrayan makaleleri, gazete sayfasında bu makalelere ayrılan yerleri “boş” bırakarak bağımsızlık sonrası Özbek gazeteciliği tarihinde bir ilke imza atmıştır. Gazete basıldıktan sonra genel yayın yönetmeni Taşpolat Rahmatullayev gazetenin sahibi olan Semerkant şehir belediye başkanı tarafından işinden atılmış, gazete kapatılmıştır. Bu tür “cesur” girişimlere Özbekistan'da çok nadir rastlansa da gazete yayın yönetmeninin bu davranışı takdir toplamıştır.

⁶⁹ Özbekistan Cumhuriyeti Kitle İletişim Araçları Kanunu, 24. madde, Taşkent, 26 Aralık 1997.

2003 yılında başkent Taşkent'te birkaç hafta yayınlanan *Mustaqil Gazeta* (*Bağımsız Gazete*) kısa süre içerisinde, uzun yıllardır Özbek basını için kapalı olan konulardaki yazılarıyla gündeme bomba gibi oturmuştur. Gazete, devlet başkanı İslam Kerimov'un 2002 yılında basını pasif olmakla eleştirmesinden, ardından da gazeteciler arasında Uzlit denilen devlet sansür organının faaliyetine son verilmesinden sonra 2003 yılının baharında, işadamı Miralim Mirahmedov'un sponsorluğunda yayınlanmaya başlamıştır. Gazetenin daha ilk sayısında yüksek öğrenim kurumlarına giriş sınavları sırasındaki yolsuzluklar⁷⁰, ekolojik sorunlar, rüşvet, halkın fakirliği, insan hakları ihlalleri gibi konularda cesaretle yazılan haber ve makaleler yer almıştır. Çok kısa sürede baskı sayısını 10 bine ulaştıran, yani merkezi konumdaki birçok gazeteden 2-3 kat fazla satan *Mustaqil Gazeta* kamuoyuna açıklanmayan nedenlerle kapatılmıştır ve bir daha açılmamıştır.

13 Mayıs 2005 tarihinde Özbekistan'ın doğusundaki Andican şehrinde meydana gelen kanlı olaylardan sonra yerel ve yabancı basın mensupları için çok ağır bir dönem başlamıştır. Bu tarihe kadar büyük zorluklara karşın Özbekistan'da profesyonel gazetecilik yapan onlarca yabancı basın mensubunun akreditasyonları birer birer iptal edilmeye başlanmıştır. Londra merkezli Savaş ve Barış Enstitüsü (Institute for War and Peace Reporting) için çalışan tüm gazeteciler Özbekistan'da gazetecilik yapma hakkından mahrum olmuştur. Bunun nedeni de söz konusu kuruluşun Özbekistan temsilciliği başkanı Galima Buharbayeva'nın kanlı Andican olayları hakkında dünya kamuoyunu haberdar eden ilk gazetecilerden biri olmasıdır. Bunun dışında BBC World Özbek Servisi ve ABD Kongresince finanse edilen Özgür

⁷⁰ Örneğin Taşkent Devlet Hukuk Enstitüsü öğrencisi olmak için tam 45 bin dolar (!) ödemek gerektiği hakkındaki araştırma makale.

Avrupa/Özgürlük Radyosu'nun Özbekistan'daki temsilcilikleri kapatılmış ve tekrar açılmasına izin verilmemiştir.

Andican'daki katliamdan sonra ülkedeki yabancı basın mensupları açıkça hedef alınmaya başlamıştır. Özbekistan resmi televizyonunda ve hükümet gazetelerinde Milli Güvenlik Hizmeti Enformasyon bölümü elemanlarınca yazılan ve devlet basınında çalışan gazetecilerin imzasıyla yabancı basın mensuplarını karalama kampanyası başlatılmıştır. Bu yazılarda Andican şehrinde bir grup silahlı kişi tarafından başlatılan kargaşanın ülkede Kırgızistan, Gürcistan ve Ukrayna'da olduğu gibi Renkli Devrim yapmaya yönelik bir girişim olduğu, Özbekistan'da faaliyet gösteren yabancı gazetecilerin ise bundan haberdar olduklarına ve destekledikleri vurgulanmıştır. Bu ifşa edici makalelerden sonra ülkede faaliyet gösteren ve hükümet aleyhinde haber yapan yabancı medya organlarının neredeyse tamamının faaliyetine son verilmiştir.

Öte yandan yerel basın organlarına yönelik baskılar da hızını kesmeden devam ettirilmiştir. Örneğin, 2005 yılında devlet bürokratlarının yasadışı faaliyetlerini, yolsuzluklarını gündeme getirmesiyle kısa sürede ünlenen *Advokat-Press* (*Avukat Press*, Taşkent şehir Avukatlar Barosu'nun basın organı) Gazetesinin faaliyet göstermesi için verilen lisans iptal edilmiş ve 2005 yılının Aralık ayında Özbekistan Basın ve Enformasyon Ajansı'nın emriyle tamamen kapatılmıştır. Ancak 11 Ocak 2006 tarihinde hükümet *Advokat-Press* Gazetesinin adının *Huquq Jarayoni* (*Hukuk Süreci*) olarak değiştirmek ve gazetede çalışacak olan gazetecilerin hükümet tarafından belirlenerek onaylandıktan sonra işe alınması şartıyla tekrar faaliyet göstermesine izin vermiştir.

Özbekistan’da basın faaliyeti için resmi izin almak çok zor olduğu gibi izin alındıktan sonra istenilen zamanda kapatmak da çok kolaydır. Bunun dışında faaliyet göstermesi için resmen izin verilen gazete ve dergilerin basın özgürlüğünden yasalar çerçevesinde yararlanması da mutlak bir güvence altında değildir. Örneğin 2000 yılında Özbekistan’ın ünlü sanatçılarından Yulduz Usmanova (Yıldız Osmanova) kendi adını taşıyan *Yulduz* magazin gazetesinin sadece 5 sayısı yayımlandıktan sonra faaliyeti durdurulmuş, bunun nedeni ise “Seçimler ve Demokrasi” başlıklı küçük bir haber olduğu belirtilmiştir. Resmi kurumlar sadece magazin haberleri yayınlamak üzere kurulan *Yulduz* Gazetesinin siyasi konularda (seçimler) haber yayınlama hakkına sahip olmadığı gerekçesiyle gazetenin kapatıldığını açıklamışlardır⁷¹.

2005 yılında sağlık konuları üzerine yoğunlaşan *Shifo-info* (*Şifa-info*) Gazetesi sahibi, hükümet tarafından gazetenin giderek dinileştiği konusunda uyarılmıştır⁷². Gazete sahibinin sağlık konularındaki yazıların dini açıdan ele alınmasında sakınca olmadığı yönünde görüş bildirince, gazete kapatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Gazete sahibi bunu önlemek amacıyla gazetenin genel yayın yönetmenini değiştirmek zorunda kalmış ve gazete sadece sağlık konularını anlatan, halk hekimliği ve cilt bakımı ürünleri reçetesi veren bir gazeteye dönüşmüştür.

2007 yılının Kasım ayında hükümet, dini konularda yoğunlaşan *Odamlar Orasida* (*İnsanlar Arasında*) Gazetesini kapatmaya karar vermiştir. 2007 yılının Şubat ayından itibaren haftada 1 kez yayınlanan *Odamlar Orasida* Gazetesi bebek ölümleri, eşcinsellik, fuhuş gibi konuları İslami açıdan ele alarak çok kısa sürede

⁷¹ “Özbekistan’da Basın Özgürlüğü Durumu” Raporu, Ekstremal Gazetecilik Merkezi Bülteni, Moskova, Aralık 2001.

⁷² A.k.

baskı sayısını 24,000'e çıkartmış ve pek çok resmi gazeteyi geride bırakmıştır. Kapatma gerekçesi olarak basın kanunlarının ihlal edildiği gösterilmiştir, aslında hükümeti gazetenin İslami konulardaki hassasiyeti korkutmuştur⁷³. Halkın severek okuduğu *Odamlar Orasida* Gazetesinin tekrar faaliyet göstermesine izin verilmemiştir.

Kapatılan gazetelerin sayısının giderek artması ve hükümetin hoşuna gitmeyecek her türlü yazının yayınlanmasıyla başlarına gelebilecek sorunların bilincinde olan genel yayın yönetmenleri sansür rolünü üstlenmektedir. Hükümet 2002 yılında sansürü resmen iptal etmesine rağmen güvenlik güçleri ve genel yayın yönetmenleri aracılığıyla sansürü devam ettirmektedir. İşe yeni başlayan muhabirler de artık yazdıkları yazının genel yayın yönetmeni tarafından sansüre uğrayacağından emin olduğu için oto-sansür uygulamak zorunda kalmaktadırlar. Örneğin, Özbek basınında insan hakları savunucularının düzenlediği mitingler, protestolar, vilayetlerde ve başkentte göze çarpan eylemler, Rusya'da aşırı milliyetçi-ırkçı grupların saldırısı sonucu hayatını kaybeden Özbek işçileri hakkında haber yazmamayı tercih etmektedirler.

Yasalara göre gazete ve dergiler her sayısında baskı sayısını göstermek zorundadırlar. Bu zorunluluk özellikle merkezi konumdaki gazeteleri reklam açısından güç durumda bırakmaktadır. Taşkent merkezli ulusal gazetelerin hiçbirinin baskı sayısı 30 bini aşmamaktadır. Ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kalan pek çok

⁷³ Country Reports on Human Rights Practices – Uzbekistan, State Department of U.S., 2008.

gazete hatta çalışanlarına maaş ödemekte bile zorlanmaktadır. Gazete-dergilerin çoğu hükümet bütçesinden aktarılan maddi yardımla ayakta kalabilmektedir⁷⁴.

Elektronik iletişim araçlarının durumu da sevindirici değildir. Yaklaşık 10 yıl ABD merkezli *Internews Network* Örgütü'nün Özbekistan'daki şubesi *Internews-Uzbekistan*, ülkedeki özel televizyon kanallarının gelişmesine katkı sağlamak amacıyla faaliyet göstermiştir. 2005 yılında faaliyetine son verilen *Internews-Uzbekistan* Örgütü, özel TV çalışanlarının eğitilmesi ve teknolojik destekte bulunmuştur. Bu sayede Özbekistan'ın çeşitli il ve ilçelerindeki özel televizyon kanalları faaliyet göstermeye, sık sık hükümetin hoşuna gitmeyen haberler yapmaya başlamıştır. Taşkent merkezli *Internews-Uzbekistan* ülkedeki 24 özel TV için güncel konularda haber paketleri hazırlayarak, oluşturduğu ağ yoluyla bu programların tüm Özbekistan'da yayınlanmasını sağlamıştır. Duruma el koymak isteyen ve özel televizyon kanallarını da kontrol altına almak isteyen hükümet, 2004 yılında Özbekistan Elektronik Kitle İletişim Araçları Milli Birliği'ni (EKİAMB) kurarak ülkedeki tüm özel televizyonlara bu Birliğe üye olmayı zorunlu hale getirmiştir⁷⁵. Yeni Birlik üyesi olmak istemeyen özel kanallar ise kapatma tehdidi almışlardır⁷⁶. Zorunlu bir şekilde ülkedeki tüm özel televizyon kanallarının yeni Birlik üyesi olmalarını sağlayan hükümet, onların faaliyetini EKİAMB aracılığıyla sürekli denetleme fırsatını elde etmiştir. Önceden *Internews-Uzbekistan* tarafından oluşturulan genel ağ, EKİAMB tarafından da aynen tekrarlanmış ve hükümet tarafından onaylanan haber, film ve programlar paketi bu ağ aracılığıyla ülkedeki tüm özel televizyon kanallarında aynı anda yayınlanır hale gelmiştir. Bu

⁷⁴ “Özbekistan’da Basın Özgürlüğü Durumu” Raporu, Ekstremal Gazetecilik Merkezi Bülteni, Moskova, Aralık 2001.

⁷⁵ Country Reports on Human Rights Practices – Uzbekistan, State Department of U.S., 2005.

⁷⁶ A.k.

uygulamayla özel televizyon kanallarının gelişmesi ve özgür bir şekilde faaliyet göstermesi engellenmiştir⁷⁷.

4.2. GAZETECİLERLE YAPILAN MÜLAKATLAR

4.2.1. Yadgar Abid'le Yapılan Mülakat

Ünlü Özbek şairlerinden biri Yadgar Abid, SSCB döneminde uzun süre gazetecilik yapmış, Yazarlar Birliği'nde görev almış, Perestroyka ve Glasnost reformları sırasında yazdığı muhalif ruhlu makale ve şiirleriyle tanınmıştır. Günümüzde Avusturya'da yaşamını sürdüren Abid'le yapılan mülakat 12 Ekim 2008 tarihinde elektronik posta yoluyla gerçekleştirilmiştir.

Yadgar Abid:

15 Aralık 1940 tarihinde doğmuştur. Moskova'daki M. Gorki Edebiyat Enstitüsünü 1981 yılında tamamlamıştır. Edebiyatçı-şair ve gazeteci olan Yadgar Abid 1985-1989 yılları arasında Sibirya'da sürgünde kalmıştır. 1989-1992 yıllarında ise yazdığı şiirler hükümetin hoşuna gitmediği için siyasi suçlamalarla tam 12 kez hapis yatmıştır. Mayıs 1992'de hapisten kaçarak Azerbaycan, Gürcistan, Çeçenistan ve Moskova'da bulunmuştur. 1997 yılından beri Avusturya'da siyasi mülteci olarak yaşamını sürdürmektedir.

Abid'in Özbekistan'da *Suhbat (Sohbet)*, *Kiprigingda Yulduzlar (Kirpiğinde yıldızlar)*, *Oqqush ertagi (Akkuş hikâyesi)*, *Taqdirim (Kaderim)*; Avusturya'da *Oltin Kema (Altın Gemi)*, *Tog'lar, bering yuragingiz (Dağlar, verin yüreğiniz)*, *Sehrli ajdar g'ori (Gizemli ejder mağarası)* ve başka kitapları yayınlanmıştır.

1. SSCB döneminde Özbekistan'da basın tümüyle devlet ve onun organlarının denetiminde olmuştur. Basını başta KGB olmak üzere güvenlik örgütleri, neşriyat ve basını denetleyen organlar, komiteler sürekli takip etmişlerdir. Her bir büyük küçük haber veya makale yayınlanmadan önce sansür organı

⁷⁷ Taksanov, <http://www.proza.ru/2009/01/27/3>

tarafından titizlikle incelenmiştir. Bu komiteye Özbekistan’da Uzpechat (başka adıyla Uzlit) deniyordu. Uzpechat mührünü taşımayan hiçbir gazete basılamazdı, bu imkânsızdı. Baktığımız zaman nedense bu meselede Moskova KGB’si ve baş sansür organı olan Glavlit diğer ülkelere göre Özbekistan’ı daha sıkı denetime tabi tutuyordu. Moskova’da mümkün olan bazı şeyler Özbekistan’da olanaksızdı. Bir örnek vereyim: Ben Yazarlar Birliği’nde edebi danışman olarak Uygur, Kırım-Tatar Yazarlar Birliği için de sorumluydum. O dönemde Moskova’da Kırım-Tatar edebiyatı günleri gerçekleştirilmişti ve bu konuda Moskova’da yayınlanan *Literaturnaya Gazeta (Edebiyat Gazetesi)* küçük bir haber yaptı. Bu “Kırım-Tatar” sözcüklerinin ilk defa kullanılmasıydı. Bundan önce Sovyet basınında bu sözcükleri kullanmak yasaklanmıştı. Bu olaydan sonra Taşkent’te benim girişimimle Kırım-Tatar edebiyatı konusunda panel düzenledik ve panel hakkında *O’zbekiston Adabiyoti va San’ati* Gazetesine haber yazdım. Ertesi gün haber gazetede yayınlandı, ama “Kırım-Tatar” sözcüğünü silmişlerdi. Ben gazeteyi arayarak nedenini sordum. Uzun süren tartışmadan sonra bana bir telefon numarası verdiler ve “Şu kişiyi arayın” dediler. Bu KGB’nin Uzpechat bölümü başkanının numarasıydı. Aradım. Önce bana bu tür konulara hassasiyetli davranılması gerektiği, Kırım-Tatar diye bir milletin olmadığı, sadece İkinci Dünya Savaşı sırasında Özbekistan’a zorla göç ettirilen vatan hainleri olduğu konusunda bilgilendirme yaptılar. Aradığım kişiye: “Öncelikle dünyada böyle bir milletin olduğu ve onun güzel edebiyatı hakkında Moskova gazeteleri açıkça yazmaktayken, niye bizde mümkün değil?” diye sordum. O adam “Hangi gazetede yazmışlar?” diye kabaca, tehdit edercesine sordu. Ben gazete sayısı ve adını ona söyledim. “Tamam, şimdi işinize bakın, değerlendireceğiz”, dedi. Kiminle görüştüğümü bilmiyordum. Onlar genelde

isimlerini söylemediklerinden haberim yoktu. Bu görüşmeden sonra herhalde Kırım-Tatar kelimeleri açıkça kullanılmaya başladı. Yılını tam olarak hatırlayamıyorum, ama çok zaman geçmeden Kırım-Tatar milletine mensup kişiler yavaş yavaş vatanlarına dönmeye başladılar. Kırım-Tatarların Sovyetlere karşı mücadele eden kahramanı Mustafa Cemil adı da açıkça anılmaya başladı...

Bu olaydan anlaşılıyor ki, Sovyet döneminde Özbek basınına olan baskı Rusya'daki baskıdan daha sert ve sıkıydı. İktidarı ele geçiren Bolşevikler basının gücünü iyi değerlendirebilmişlerdi ve basını baştan itibaren kendilerine tabi kılmak, propaganda aracı olarak kullanmak için her şeyi yapmışlardı. Eğer Sovyet dönemi basınının artılarında bahsetmek gerekirse, halk menfaati yolundaki artılar değil, meşum Bolşevik-komünist rejime hizmet ettirme konusundaki “artılar”dan söz edilebilir. Halk ise mutlaka bilgi boşluğu şartları altında yaşamaya mahkûmdu.

2. Öncelikle ilk ılımlılık, nispi yumuşama Nikita Kruşçev'in iktidara gelmesiyle başlamıştı. Gazeteler bazı konularda açık yazmaya başlamışlardı. Bazı siyasi mahkûmlar serbest bırakıldı. Çolpan, Abdullah Kadiri gibi ünlü şair ve yazarların eserleri son derece temkinli de olsa gün ışığına çıkartılmaya başladı. Ancak bu eserler “siyasete uygun” olarak düzeltilirdi. Maalesef bu yumuşama çok uzun sürmedi. Sansür gücü yeniden söz sahibi olmaya başladı. Kruşçev'den sonra meşhur “Durgunluk” dönemi başladı. Buna rağmen kısa süren ılıklik döneminin etkisi gücünü göstermeye başlamış, insanlarda özgür düşünce açıklama isteği güçlenmişti. Başka bir deyişle “enformasyon kıtlığı” az da olsa giderilmişti. Mihail Gorbaçov'un başlattığı Perestroyka siyasetinin altında Kruşçev'in uygulamaları

nedeniyle kısmen de olsa ortaya çıkan özgürlük yatmaktaydı denebilir. Fikrimce, Kruşçev olmasaydı Gorbaçov da olmazdı. Daha doğrusu onun Perestroyka siyaseti ortaya çıkmayabilirdi. Gorbaçov'un reformları siyasi ortama nispi yumuşaklık getirdi. Aslında ise Gorbaçov da, SSCB'nin diğer liderleri de Özbekistan dâhil diğer ülkelere de bağımsızlık vermek niyetinde değildiler. Sadece Birliği korumak amacıyla yeni yollar aramaya çalışmışlardı. Lakin aradaki yumuşama devrinde SSCB halklarının yanı sıra Özbekistan halkının da hareketlenmeye başladığı görülmüştür. Artık bunu durdurmak imkânsızdı. Bu hareketlilik önce Baltık boyu ülkelerinde, daha sonra Kafkaslarda başladı. Bu olaylar elbette ki basın katılımı ve etkisi olmadan gerçekleşemezdi. Özbekistan'da da basın sayfalarında canlı makaleler gözükmeye başladı. Özellikle, *O'zbekiston Adabiyoti va San'ati* Gazetesi, *Guliston*, *Sharq Yulduzi* ve *Yoshlik (Gençlik)* dergilerinde dikkate değer cesaretli yazılar yayınlanmaya başladı.

3. Öncelikle devletin basın için mi yoksa basının devlet için mi var olduğunu belirtmekte fayda olduğunu düşünüyorum. Basın, özgür olmayan ülkede halkın hayatına etki edemez. O sadece hâkimiyetin tutumunu, devlet rejimini himaye eder. Bu ülkede hüküm süren diktatoryanın görünüşlerinden biridir. SSCB devrinde de, onun parçalanma döneminde de basın esasen devletin elindeydi. Avrupa ya da Türkiye'deki gibi özel gazeteler olmamıştır. Basın devletin en önemli propaganda araçlarından biri olarak kullanılmıştır. Çok sıkı kontrol altında olmuştur. Üst düzey sansür idareleri dışında genel yayın yönetmenleri, önemli pozisyonlara getirilecek gazeteciler öncelikle parti yöneticileriyle yapılan görüşmelerde denenmiştir. Bu işlerden çoğunlukla KGB organları sorumlu olmuşlardır. Gazetenin her bir

sorumlusu kendine özgü sansürcü görevini yerine getirmiştir. Bu denetim-gözetim özellikle Özbekistan'da güçlü olmuştur. Hatta Moskova merkezli gazeteler birçok meselelerde açık yazmaya başladığında da Özbekistan'da enformasyon boşluğu hüküm sürmekteydi. Buna örnek olarak *Munosabat (Münasebet)* Gazetesini gösterebiliriz. Bu gazeteyi çıkarma fikri Baltık boyu ülkelerinde başlayan bağımsızlık hareketlerinden ve Rusya'da nispi basın özgürlüğü sezilmeye başladıktan sonra ortaya çıkmıştır. Ama Özbekistan'da gazetenin resmi kaydını yapmadılar. Genel yayın yönetmeni Fahriddin Hudaykulov gazeteyi Moskova'da resmileştirmek zorunda kalmıştı. Ancak yine de bu gazetenin çıkmasına Özbekistan bürokratları sert muhalefet etmişti. Sonuçta bir-iki sayısı çıktıktan sonra KGB ajanları, polis ve diğer devlet görevlileri gazete binasına baskı düzenleyip, gazetenin yayınlanmış sayıları ve diğer eşyalara, bilgisayarlara el koymuştur. Gazeteye yüklü miktarda para cezası keserek, çalışanlarını KGB binasında sorgulamaya başladılar. Yayın yönetmeni Fahriddin Hudaykulov hapis cezasından ancak yurtdışına kaçarak kurtulabildi. Şimdi o Kanada'da yaşıyor.

Daha sonra çıkmaya başlayan *Birlik* Gazetesi'nin kaderi de iç acıtırıcıdır. Özbekistan'da esasen kapatılan gazeteler ile Rus ilerici gazeteleri arasında ruhen yakınlık vardı. Daha sonra Özbekistan'da hatta birçok Rus gazetelerinin dağıtımı da yasaklanmıştır. Böylece Özbek siyasi muhalefeti ve basını ağır hezimete uğratılmıştı.

4. İslam Kerimov iktidara SSCB döneminde, Özbekistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri olarak gelmişti. Bu dönemde hâkimiyet Komünist Partisi Birinci Sekreteri'nindi. İcra Komiteleri ise her yerde Birinci Sekreterlere hesap verirdi.

Daha sonra SSCB dağıldıktan sonra Kerimov otomatik olarak Cumhurbaşkanlığına geçmiştir. Şunu da hatırlatmakta yarar var ki, Kerimov Özbekistan'ın bağımsız olmaması için son çaresi kalana kadar çaba sarf etmiştir. Hatta GKÇP⁷⁸ diye anılan SSCB'yi tekrar kurmak amacıyla yapılan hareketleri destekleyerek GKÇP liderlerine telgraf yolladığını da herkes hatırlıyor. Kendi kendinden malum oluyor ki, bu durumda ve bu adam liderliği altında basın alanında olumlu değişim olması mümkün değildi. Basın özgür olsaydı o hâkimiyette bu kadar uzun süre kalamazdı da. Günümüzde de bütün basın organları bizzat ya da dolaylı olarak sırf hükümet için hizmet etmektedir. Kerimov'un kızı Gülnara Kerimova'ya ait basın organları bundan müstesna. Ama Gülnara Kerimova'nın da medyası hükümet aleyhinde hiçbir yazı yazmamaktadır.

5. Özbekistan Anayasası'nın 67. maddesinde şöyle yazıyor: “Kitle iletişim araçları özgürdür ve kanunlara göre çalışır. Bilgilerin doğruluğu için belirtilen tertipte sorumludurlar. Sansür uygulanamaz.” Anayasa'nın bu maddesi çok iyi gibi bir izlenim verebilir. Ama tüm kabahat ikinci cümlededir. Hükümet organları basını boğmak için çoğunlukla ikinci cümleye dayanırlar. Yani basın mensupları “bilginin doğruluğu için sorumludurlar”. Doğal bir soru ortaya çıkıyor: Niçin günümüzde pek çok yetenekli gazeteciler yurtdışına sığınmak zorunda kalıyorlar veya neden pek çok gazeteci hapiste yatıyor? Bunun dışında hapiste yatan gazetecilerin hapis süresi bitince çoğunlukla ek süre verirler ve böylece pek çok gazetecinin hapis süresi son bulmuyor.

⁷⁸ Rusça Gosudarstvenniy Komitet Chrezvichaynix Polozheniy, yani Olağanüstü Hal Devlet Komitesi anlamına gelmektedir.

Özbekistan kanunları basın özgürlüğünü mutlak garanti altına almamıştır. Basının faaliyetini denetleyen organlar yukarıda belirtilen maddelerin “ama”larından faydalanırlar. Fikir ve basın özgürlüğünü boğmak için istedikleri kadar imkân bulurlar.

6. Özbekistan devlet başkanı nutuklarından birinde: “Bizde basın özgür. Ama cesaretli gazeteciler yok” demişti. Öncelikle bu çok mantıksız bir açıklamaydı. 28 milyonluk halkın cesaretli, yetenekli gazetecileri olmaması mümkün değil ve bu mantığa mutlaka zıttır. Ama onlar ya da yurtdışına gitmeye mecbur edildiler ya da hapishanelerde vefat ettiler veya işkencelere maruz kalarak hapis yatmaktadırlar. Onların hayatı tehlike altında olmasına ilişkin uluslar arası insan hakları örgütleri sık sık açıklama yapmalarına rağmen durum değişmiyor. Bence bu vaziyetin değişimi için ülkede siyaset ve hâkimiyetin değişmesi şarttır. Siyasi rejim değişmeden her hangi bir teklif ve tedbirlerden fayda çıkmayacaktır.

7. İslam Kerimov SSCB döneminde yetişen kadrodandır. Dış değişimlerin dışında herhangi bir ideolojik değişiklik için ömrünün sonuna kadar karşı olacaktır. Onun için başka yol gayritabiî sayılır. Andican’daki kanlı olaylar şunu gösterdi ki, o bu yolda kan dökmekten bile çekinmeyecek. Komünist rejimin son vekillerinden biri olarak her türlü imkânlardan faydalanacaktır. Ama 70 yıllık Sovyet siyasetini yaratan okul neredeyse ömrünü yitirmek üzere. Yurtdışına sığınan binlerce ailelerin çocukları dünyanın türlü noktalarında eğitim görmektedirler. Bunun önemi çok büyüktür. İslam Kerimov rejimi kendisi istemediği halde Özbek toplumunda yeni bir

akımın ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Cesaretli, yürekli gazeteciler vardı, şimdi de var, bundan sonra daha çok olacak. Mücadele devam edecek!

8. Eski SSCB döneminde basın Kerimov devrine göre daha özgürdü diyebiliriz. Özellikle SSCB dağılmadan önce Özbek basını tarihinin en altın çağını yaşamıştır. Bağımsızlıktan sonra yazılması yasaklanan pek çok konuda güncel yazılar yazılmaya başlamıştır. SSCB ve Kerimov dönemi basının özgürlük derecesini karşılaştırmak için bu iki dönemdeki basın organlarının baskı sayısı arasındaki farka bakmak yeterlidir.

9. Günümüzü kitle iletişim araçları olmadan tasavvur etmek zor. Basın sadece Özbeklerin değil, belki bütün dünya halkları hayatında da çok mühim ehemmiyete sahip olmuştur ve bundan sonra da öyle olacak. Her bir insanın geniş bilgiye, habere ihtiyacı var. Memleket kaderini ise insanlar belirler. İnsanların olması halkın olması demektir. Halkın hayata açık gözle bakması, kendi hakları için mücadele etmek yolunda tabii ki basının hizmeti çok önemlidir. Basın fikir birliğini sağlar, ondan sonra gayeler birliği ortaya çıkar. Gayeler birliği ise otomatik olarak ülkenin gelişmesine neden olacaktır. Demek ki fikir ve basın özgürlüğü toplum refahının esaslarından biri olarak önem kazanmaktadır.

On yedi yıldır gurbette yaşayan, ailesiyle hiç görüşemeyen, Özbekistan'a gittiği takdirde kesinlikle tutuklanarak cezaevine konulacağını farkında olan Yadgar Abid Özbekistan'da basın özgürlüğünün sağlanması için siyasal rejimin değişmesi gerektiğinin altını çiziyor. Ancak 20 senedir ülkeyi yönetmekte olan ve dünyanın en

tehlikeli otoriter diktatörlüklerinden birini inşa eden Kerimov ömür boyu iktidarda kalacağı benziyor. Yadgar Abid Özbekistan’da demokratikleşme ve basın özgürlüğü önündeki en büyük engellerden biri devlet başkanı olduğu görüşünde. Abid’in de vurguladığı gibi SSCB ve Kerimov dönemi basının özgürlük derecesini karşılaştırmak için bu iki dönemdeki basın organlarının baskı sayısı arasındaki farka bakmak yeterlidir.

4.2.2. Dilmurat Sayyid İle Yapılan Mülakat

Bağımsızlık yıllarındaki basına yönelik sert uygulamalara karşın görevini büyük bir fedakârlık ve cesaretle yerine getiren gazetecilerden biridir Dilmurat Sayyid. 2005 yılında çalıştığı *Advokat-Press (Avukat-Press)* Gazetesinde yayınladığı “Yok Hakkında Hikâye” başlıklı makalesinde Özbekistan hükümetinin bağımsızlıktan beri sürekli dile getirdiği başarılar ve hızla gelişen kalkınmanın boş laflardan oluştuğunu, aslında gerçek durumun bunun tamamen aksi olduğunu anlatıyordu. Makale yayımlandıktan sonra hükümet tarafından söz konusu gazete kapatılmış ve Sayyid’e yönelik baskılar arttırılmıştır. Bunlara karşın Dilmurat Sayyid, internet siteleri ve yabancı basın-yayın organlarıyla işbirliğinde cesaretle gazetecilik yapmaya devam etmiştir. Ancak 22 Şubat 2009 tarihinde dolandırıcılık yaptığı gerekçesiyle gözaltına alınan Dilmurat Sayyid’in soruşturması halen devam etmektedir.

Sayyid ile yapılan mülakat gözaltına alınmasından önce, 15 Kasım 2008 tarihinde elektronik posta yoluyla gerçekleştirilmiştir.

Dilmurat Sayyid:

1962'de Taşkent şehrinde doğmuştur. Nizami adındaki Taşkent Devlet Pedagoji Enstitüsünün Özbek filolojisi fakültesini ve Taşkent Devlet Üniversitesi Şarkiyat fakültesinin 2 yıllık Farsça dil kursunu bitirmiştir. Özbekistan'da 20 yıldan fazla gazetecilik yapmış, yüzlerce eleştirel makalesiyle adından söz ettirmiştir. Amacı Özbekistan'da sadece gerçekleri anlatan, tam anlamıyla bağımsız gazete açmak ve yönetmektir. Dilmurat Sayyid 22 Şubat 2009 tarihinde dolandırıcılık yaptığı gerekçesiyle gözaltına alınmış ve halen soruşturması devam etmektedir.

1. Eski Özbekistan SSC basınının artılarını şöyle sıralayabiliriz:

- a)** Yayınlanan her eleştirel yazı elbette araştırılır ve alınan karar konusunda gazete-dergiler yazılı bir şekilde detaylı bilgilendirilirdi;
- b)** Gazete-dergiler tematiğine göre gruplara ayrılırdı. Örneğin, Komünist Parti ve onun şube yayınları; LKSM (Komsomol gençler, yani KP Gençlik Kolları) yayınları; eleştirel yayınlar (*Mushtum (Yumruk)* dergisi ve *Nashtar (Neşter)* hiciv TV programı); edebi yayınlar (*Sharq Yulduzi*, *Guliston* dergileri ve *O'zbekiston Madaniyati* (şimdiki *Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı*) gazetesi vs.),
- c)** Kadro konusunda çok özen ve hassasiyet gösterilirdi. Özel gazetecilik eğitimi almayanlar gazete ve dergilere işe alınmazlardı;
- d)** Her bir gazete ofisinde çeşitli yönelişlerde ayrı ayrı bölümler vardı. Örneğin, parti gazetesi sayılan *Sovet O'zbekistoni* (*Sovyet Özbekistan'ı*) ve *Toshkent Oqshomi* Gazetelerinde parti hayatının yanı sıra içtimai-hukuki, edebiyat ve sanat, medeniyet ve maarif, spor, inşaat ve tarım sanayi gibi alanların faaliyetini sürekli takip eden bölümler vardı, bu bölümlerde müdürün dışında en az iki tecrübeli gazeteci (muhabir, özel muhabir) çalışırdı.

Bunun dışında Cumhuriyet, vilayet ve başkentin bazı önemli gazetelerinde özel hicivli fıkra bölümleri olurdu. Gazeteler yolsuzluk yapan, kamu malına ihanet eden bürokratlar hakkında muntazam hicivli fıkralar (Komünist Parti isteği üzerine)

yayınlarıydı. Basına tanınan imkânlar ve talepler gazetecilerin saygın kişiler olmasında önemli olmuştur. 20. yüzyılın 70'li yıllarında şimdiki Büyük Turan Caddesindeki 41 no. (16 kat!) ve 80'li yıllarda Matbuotchilar (Basın mensupları) Caddesindeki 32 no. (7 katlı!) binaların tamamen basın-yayın organları için ayrılmış olması da eski SSCB döneminde gazetecilere devlet tarafından verilen özel önem ve ilginin göstergesidir.

SSCB dönemindeki Özbek basınının eksik yönü siyasi görüşlere tek taraflı yaklaşma söz konusuydu. Yani sosyalist rejim ve komünist devletlerin siyaseti propaganda edilir, kapitalist düzene dayalı devletler ise sürekli karalanırdı.

2. Mihail Gorbaçov dönemindeki Perestroyka ve Glasnost kampanyaları (reform demek yanlış olur) Özbek aydınlarının bazılarını yakından tanıma fırsatı vermiştir. Örneğin İzzet Sultan, Hamit Gulam, Mirmuhsin gibi birkaç aydın bu dönemde kendi geçmişlerinde (istibdat yıllarında) hainlik yapmadıklarını ispatlamaya çalışmakla yetindiler. Ama onlardan farklı olarak Karim Bahriyev, Ahmadcan Meliboyev ve Nodira Raşidova gibi gazeteciler yazılarında halkın dertlerini, toplumsal sorunları düzenli ele aldılar. Ve aynen bu dönem ülke için birçok olanaklar tanımıştır. Ama ülke liderlerinin, özellikle yönetici aydınların yetersiz ilgisinden dolayı bu olanaklardan yeterince yararlanılmadı. Hatta Birlik Halk Hareketi ve Erk Partisi gibi yeni oluşan siyasi örgütler de verilen olanaklardan yeterince yararlanmaya yardımcı olamadı. Ancak basında sansür hatırı sayılır derecede azalarak, eleştirel yazıların sayısı önemli derecede artmıştır. Özbek dilinin devlet dili ilan edilmesinde basın çok önemli rol üstlenmiştir.

3. Özbekistan'ın bağımsızlığı elde etmesinde basın hiç rol oynamadı. Bilakis memleketin “sadece SSCB terkininde gelişeceği” yönündeki programların, makalelerin sayısı 20. yüzyılın 80'li yılları sonu ve 90'lı yılları başında önemli ölçüde artmıştır. Hatta GKÇP (Olağanüstü Hal Devlet Komitesi) günleri (Ağustos 1991) Özbek resmi televizyonu İslam Kerimov'un parti yöneticileri ve diğere önde gelen kişilerle yaptığı olağanüstü toplantıları ve bu toplantılarda GKÇP'den yana tavır sergilediğini defalarca yayınladı. 31 Ağustos 1991 tarihinde Özbekistan'ın bağımsız devlet ilan edilmesi sadece Kerimov'un teşebbüsüyle olmuştur. Bu da onun sadece hâkimiyette kalışı ya da kalmayışı açısından son derece önem taşıdığı için alınan bir karardı.

4. İslam Kerimov iktidara geldikten sonra dışarıda bakıldığında basına kısmen özgürlük tanınmış gibi oldu. Ama bu özgürlük sadece Kerimov'un yönetimindeki hükümetin menfaati için hizmet ediyordu. Örneğin, İ. Osmanhocayev, R. Nişanov yönetimindeki döneme eleştirel gözle yaklaşmak gibi. Basın çok kudretli güç! Bu gücü kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde yönlendirmek amacıyla geçici özgürlük tanındı.

Bağımsızlığın ilanından sonra *Xalq So'zi* ve *Hurriyat* gibi gazeteler kuruldu. Bu gazeteler sürekli okur kazanıp, halk arasında yeterince itibar kazanana kadar özgürce faaliyet gösterdi. Ancak sonradan ufak tefek bahanelerle genel yayın yönetmeni ve gazeteciler değiştirilmeye başlandı. Böyle tutum 20. yüzyılın 90'lı yıllar sonuna kadar devam etti.

Kerimov hâkimiyetini güçlendirmek için tanınan şahıslardan, hür fikirli aydınlardan, sanatçılar, düşünürler ve hatta dinden planlı olarak faydalanıldı. Örneğin ülkenin hür fikirli aydınlardan biri olan Muhammed Salih'e muhalif parti kurmak, milletvekili seçilmesi için izin vererek, seçimlerde Cumhurbaşkanı adayı olmasına müsaade etti. Ünlü sanatçı Şerali Corayev de milletvekili seçilerek, İ. Kerimov yandaşı oldu. Mukaddes Mekke, devlet adamlarından oluşan özel delegasyonlarla ziyaret edildi. Halk tarafından sevilen devlet adamı Şeref Reşidov'un hararetlenen şahsiyeti aklanarak, övülmeye başlandı. Bunların hepsi siyasi oyunlardı. Ya da tanınmış saygın aydınlardan (Erkin Vahidov, Halime Hudayberdiyeva, Şükrüllah, Said Ahmad, Abdullah Arif) ibaret devlet başkanı danışman grubu oluşturuldu. Kerimov hâkimiyetini iyice güçlendirdikten sonra ne hür fikirli aydınlara, ne de halkın sevdiği sanatçıya, ne de aydınlardan oluşan danışmanlara ihtiyaç kalmadı. Ve İ. Kerimov'un bu planlı siyaseti basına da yansımaya başladı. Yukarıda belirttiğim gibi, *Hurriyat*, *Milliy Tiklanish (Milli Yapılanma)*, *Vatan* gibi gazeteler çok kısa süre neredeyse sansürsüz, kısmen özgür faaliyet gösterdi. Ama bu özgürlük de özellikle küçük problemlere yönelikti, sıradan vatandaşın şuurunda siyasi bilincin, hukuki bilimin şekillenmesine hizmet edemedi.

1999'dan başlayan son on yıllık dönemde ise Özbekistan basınının geriye gitme dönemi diyebiliriz. Bu özellikle gazete çalışanları ve kadro politikasına yansımaktadır. Günümüzde faaliyet gösteren yüzlerce gazetede (eski SSCB döneminden farklı olarak!) belli bir yönelişe yoğunlaşan özel bölümler mevcut değildir. Pek çok gazetelerde esasen bir birlerine akraba olan kadrolar çalışmaktadır. Ve bu personelin çoğunluğu gerek gazetecilik, gerekse filolojik bilgidir.

yoksundurlar. Son 4-5 senedir Özbekistan’da basın-yayın organlarının sayısı önemli ölçüde artmakta olduğunu söyleyebiliriz. Ama bu basının gelişmekte olduğu anlamına gelmiyor, aksine seviye ve kalite açısından geriye gitmesine neden olmaktadır. Gazeteler sayısı artmasına paralel olarak düzeyine göre gazetede iş bulamayan gazeteci sayısı da artmaktadır. Bunun ana nedeni ise yukarıda belirtildiği gibi gazetelerdeki kadrolaşmanın akrabalık ve hemşerilik sistemine göre yapılanmasıdır. Örneğin 2008 yılında *Diyor (Diyar)* Gazetesi yayınlanmaya başladı. Gazete özel bir avukatlık şirketi tarafından kuruldu ve genel yayın yönetmenliğine şirket sahibinin kızı getirildi. Ya da *7x7* Gazetesinde de aynı durum söz konusu. *7x7*’yi yöneten yetenekli eski yayın yönetmeni gazetenin baskı sayısının 90 bine ulaşmasını sağlamıştı. Ama o işinden alınarak, onun yerine gazete sahibinin oğlu getirilmiştir.

Özel sayılsa da hükümet menfaatleri için hizmet eden gazetelerde de personeller bilgi ve yeteneklerine göre değil, İslam Kerimov siyasetine sadakatine göre işe alınırlar. Örneğin Özbekistan Mahalla (Mahalle) Vakfı basın organı *Mahalla* Gazetesi’ne genel yayın yönetmenliği yapan Çori Latipov’un mesleği öğretmenlik. 2007 yılında ise Çori Latipov tarım konularında yoğunlaşan *Qishloq Hayoti* Gazetesine genel yayın yönetmeni olarak atanmıştır. Bunun dışında Özbekistan İçişleri Bakanlığı basın organı *Postda*, Özbekistan Kadınlar Komitesi ve Çocuklar Vakfının *Oila va Jamiyat (Aile ve Cemiyet)* gazetelerinde de uzun süredir fizikçi, kimyacı uzmanlıklarına sahip kişiler muhabir, bölüm müdürü gibi görevlerde çalışmaktadırlar.

Son 5 yıl içinde gerçi hükümet siyasetine karşı olmasa da ciddi konuları gündeme taşıyarak halk itibarını kazanan ister gazete, isterse TV olsun her türlü programın faaliyetine son verilmesi de yaygınlaştı. Örneğin, 2005 yılında yayınlanmaya başlayan *Shatranj (Satranç)* Gazetesi 4 sayısı yayınlandıktan sonra kapatıldı. *Odamlar Orasida* ve *Advokat-Press* Gazeteleri de çok geçmeden kapatıldı. Özbek devlet televizyonundaki *Xolislik Sari (Halisliğe Doğru)* ve *Qilni qirq yorib... (Kılı kırk yarıp...)* programlarına da son verildi.

5. Özbekistan'da basın faaliyetine ilişkin birkaç kanun ve karar kabul edilmiştir. Ve bunların hepsi hakkında yorumlar da yapılmıştır. Özbekistan basın yasaları, kararlar ve başka yasal evrakların uygulamada ne kadar iyi tatbik edildiği öncelikle basın mensuplarının, basın yöneticilerinin yaklaşımına bağlıdır. Basın yasalarına yeterince ya da tamamen uyulmuyorsa, bunun için kanunları kabul eden organlar değil, aksine onun uygulamasından yararı olan bürokratların sorumlu olduğunu düşünüyorum.

6. Özbekistan basınının en büyük sıkıntısı kadrolaşma meselesidir. Bu sorunu çözmeden basının düzeyini yükseltmek, onu iyi yerlerde görmek olanaksızdır. Öte yandan, günümüzde yayınlanan onlarca özel, esasen ciddi olmayan konularla uğraşan magazin basınına son vermek gerekmektedir. Çünkü bu yayınların tematiğini kökünden değiştirmek imkânı neredeyse yoktur. Ben bununla *Tasavvur*, *Diyonat (Diyanet)*, *Huquq Olami (Hukuk âlemi)*, *So'g'diyona*, *Hordiq*, *Charxpalak*, *Sharq*, *Dilbarim (Dilberim)* gibi magazin basınına kastediyorum.

7. Şurası bellidir ki Özbekistan’da basın rejimi, basın özgürlüğü mevcut rejim ve devlet başkanına bizzat bağlıdır. Öte yandan basın yöneticilerine has korku, şaklabanlık, iki yüzlülük ve yağcılık gibi illetler de bu otoriter rejimin ekmeğine yağ sürmektedir. Böyle şartlarda her hangi bir reformun fayda vermeyeceği kesindir. Bence Özbek basını kesin devrime muhtaçtır!

8. Bu konuda özgürlük ve cesareti değil, öncelikle gazetecilere duyulan ilgi ve saygıyı kıyaslamak lazım. SSCB döneminde gazetecilere her hangi vilayet, şehir, ilçe komünist parti sekreterleri tarafından saygı duyulmuş, özel itibar gösterilmiştir. Gazeteciler bir güçtü, yetki alanı genişti. Sıradan insanlar gazetecilere evliyaya bakarmış gibi bakarlardı. Günümüzde bunun tam aksi olduğunu söyleyebiliriz. Ülkenin çeşitli yerlerindeki pek çok yerel yönetici gazetecilere maddi çıkar peşinde koşan şahıslar olarak bakıyor. Aslında da öyledir. Çünkü her bir gazete için en önemli ve mühim mesele aboneliktir. Bu sorun aynı zamanda gazeteleri yerel yöneticilere, dolayısıyla hükümete tabi, insanların gözünde ise ciddiyetsiz kılmaktadır. SSCB döneminde ise abonelik sorunu neredeyse mevcut değildi.

9. Basın özgürlüğü sadece Özbekistan değil, belki dünyanın en gelişmiş ülkelerinin refahında da önemli rol üstlenmiştir. Bu arada özgürlük dendiğinde güç aklıma gelir. İki büyük ülkeden örnek getireceğim:

a) 7 Kasım (25 Ekim)1917 tarihinde Rusya’da büyük ihtilal (Ekim ihtilalı) gerçekleşene kadar Vladimir Lenin halkı bu silahlı darbeye 12 yıl boyunca hazırladı. Bu hazırlık sürecinde *İskra* ve *Pravda* Gazeteleri çok önemli rol oynamıştır. Kısacası silahlı isyan bedensel hareket ise, onu hareketlendiren manevi güç basın olmuştur.

b) ABD'nin en gözde gazetecilerinden biri, CBS TV'nin senatör Joseph McCarthy'e karşı "Görmedim demeyin" programı sunucusu Edward R. Marrow faaliyetini hatırlayalım. Aynen bu gazeteci "Hayâ hâsılı" adlı belgesel röportajı ve *Görmedim Demeyin* programı ile kitle iletişim araçlarının toplumun gelişmesindeki ana güç olduğunu ispatlayarak gözler önüne sermiştir. Marrow'un aşağıdaki fikri çok önemlidir: "Sadece bir defa, bir lahza gaye ve bilginin önemliliğini güçlendirmeye izin verin!"

Basın özgürlüğü ve bu özgürlük gücünü yine aynen şu iki büyük ülke örneğinde inceleyelim: SSCB'de basın özgürlüğü sınırlanarak, sansür meşrulaştırıldığı için de devlet ve hükümet yöneticileri iç problemlerden neredeyse habersiz kaldılar. Neticede devlet parçalanmıştır.

ABD ise bunun aksine basın özgürlüğünü güvence altına aldığı ve sağladığı için çok hızlı bir şekilde gelişerek, dünyanın en güçlü devleti olarak tanımlandı.

Asıl mesleği edebiyat bilimci olan Dilmurat Sayyid Özbekistan'da uzun süre gazetecilik yapmıştır. Ancak çalıştığı her gazeteden yazdığı eleştirel makaleleri ve hakseverliği nedeniyle olaylı bir şekilde ayrılan Sayyid hiçbir gazetede 2-3 seneden fazla çalışmamıştır. Gelecekte Özbekistan'da sadece gerçekleri anlatan, tam anlamıyla bağımsız gazete açmayı ve yönetmeyi amaçlayan Sayyid'in 2009 yılının Şubat ayında sahte suçlamalarla gözaltına alınması uluslar arası kamuoyunu da derinden kaygılandıran olumsuz olaylardan biri olarak nitelendirilmektedir. Son dönemlerde İnternet siteleri için ülkenin sosyal ve siyasal sorunlarını ele alan, yerel

yöneticilerin yolsuzluklarını konu alan onlarca eleştirel yazılarıyla adından sık sık söz ettiren Sayyid Özbekistan'ın her alanda gelişmesi için basın özgürlüğünün son derece önemli olduğunu vurguluyor.

4.2.3. Abdukayum Yoldaşev'le Yapılan Mülakat

Mühendislikten gazeteciliğe 1990 yılında geçiş yapan Abdukayum Yoldaşev köşe yazılarının yanı sıra öykü ustası olarak da bilinmektedir. Tercüman, yazar, mühendis, gazeteci, senaryo yazarlığı gibi birçok meslekte başarılarla imza atan Yoldaşev 2000-2003 yıllarında genel yayın yönetmenliğini yaptığı *Mohiyat* Gazetesinde yayınlanan çeşitli eleştirel makaleler nedeniyle Cumhurbaşkanlığına birkaç defa çağrılarak azarlanmış, sözlü uyarılar yapılmıştır.

Abdukayum Yoldaşev'le elektronik posta yoluyla yapılan mülakat 20 Kasım 2008 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

Abdukayum Yoldaşev:

1962'de Semerkant'ta doğmuştur. Ortaokulu bitirdikten sonra bir yıl ilçe gazetesinde çalıştı. İlk makaleleri öğrenciyken ilçe ve vilayet gazetelerinde yayınlandı. 10. sınıftayken *Gulxan (Ateş)* dergisinde uzun hikâyesi yayınlandı. Bir yıl süren gazetecilik faaliyetinden sonra Taşkent Devlet Teknik Enstitüsü öğrencisi olmuş, okuldan sonra 5 yıl fabrika'da makine mühendisi olarak çalışmıştır. Ve nihayet 1990 yılından başlayarak *Sirli Olam (Sırlı Âlem)*, *Yoshlik* dergilerinde, *Hurriyat*, *Mohiyat* ve *XXI asr* gazetelerinde çalışmıştır. Edebi eserleri 4 kitap halinde basılmıştır. İlk ciddi hikâyesi 1990 yılında Moskova'da Rus dilindeki derlemede basılan Abdukayum Yoldaşev halen *Yoshlik* dergisinde çalışmaktadır.

1. Eski SSCB'deki basın özgürlüğü hakkında bir şey demek zor. Ben ilçe gazetesinde çalıştığım 1979-1980 yıllarında pamuk toplamaya çıkan öğrencilere

akşam ders veren fedakâr fizik öğretmeni hakkındaki yazımı yayınlatabilemişim. Genel yayın yönetmeninin dediğine göre ilçe gazetesinde “Öğrenciler pamuk tarlasında” diye yazmak mümkün değilmiş. Ben bunun nedeni hiç anlayabilmiş değildim. Yayın yönetmenimiz yukarıya işaret ederek, “Oblast’ta (vilayet) “lit”⁷⁹ var, onun mührü olmazsa gazete basılmayacak, “lit” ise bu makaleyi geçirmez”, dedi. O gün ilk defa sansürün ne olduğunu az da olsa anlamıştım.

Artılarına gelirsek, bence basın ucuz ve erişiminin kolay olmasıdır. Hükümet kendi ideolojisine hizmet eden basının çalışması için tüm şartları yerine getirmişti. Örneğin, bizim ilçe gazetesi haftada 3 defa 4-5 bin nüsha basılırdı. Fiyatı da 2 kuruştı. Pamuk toplama mevsiminde ise sovhozların pamuk toplama günlük verilerini yayınlamak için her gün yayınlanırdı. Fiyatı da 1 kuruştı. Yani 1 kutu kibrit fiyatıyla aynıydı. *Lenin uchquni* (*Lenin kıvılcımı*) Gazetesinin yıllık abone fiyatı 1 som⁸⁰ 8 kuruştı. *Gulxan* ise 2 som 40 kuruştı. Daha sonra duyduğuma göre *Lenin uchquni*’nin abone sayısı 1 milyonu aştıktan sonra abonelik sistemi durdurulmuş. Vilayet, Cumhuriyet, Moskova gazeteleri de ucuz ve kolay erişilebilirdi. Örneğin, Moskova’nın *Pravda* ve Özbekistan SSC’nin *Sovet O’zbekistoni* gazetelerini basıldığı gün köy merkezindeki Soyuzpechat gazete büfesinden satın alabilirdik. Bu yüzden neredeyse her bir aile 2-3, hatta 4-5 gazete-dergiye abone olurdu. Bu yayınlar posta yoluyla zamanında ulaştırılırdı. Bizim eve de postacı hemen hemen her gün kucak dolusu gazete-dergi getirirdi. Hepsini okurduk. Yine bir başka artısı, basının, gazetecinin saygınlığıydı. Hatırlıyorum, bizim ilçe gazetemize Taşkent’teki *Qishloq Haqiqati* (*Köy Hakikati*) Gazetesinin

⁷⁹ “Glavlit”, “Uzlit” gibi sansür organlarının vilayetlerdeki bölümü.

⁸⁰ O dönemin 1 somu yaklaşık 1 dolar civarında olmuştur.

muhabiri olan SSCB Gazeteciler Birliği'nin üyesi geldiğinde onu karşılamak için bizzat raykom⁸¹ sekreteri çıkmıştı.

Eksiklikleri ise basında yayınlanan eleştirel makaleler neredeyse mahkeme kararı gibi değerlendirilirdi. Gazete ve dergilerde (örneğin Mushtum-Yumruk dergisinde) “eleştirilen” bürokrat kesin işinden olur veya parti kimliğini iade ederdi⁸².

2. Perestroyka siyaseti tıpkı bahar gecesinde parlayan şimşek gibi her tarafı aydınlatıverdi. Glasnost sloganıyla deşifre etme kampanyası başlatıldı. İnsanlar deşifre etme yarışına koyuldular adeta. İnsan havasız, dar ve karanlık odadan temiz havalı, geniş yere çıktığında heyecandan sarhoş oluverir. Perestroyka döneminin başlamasını buna benzetebiliriz. Öncelikle bu olağanüstü değişime şüpheyle bakan insanlar sonunda bunun sıradaki oyun, siyasi hile olmadığını anladılar. SSCB en çok kitap okunan ölkelerden biriydi. Perestroyka ise basının önemi ve rolünü fevkalade yükseltmişti. Örneğin, *Yosh Leninci*⁸³ (*Genç Leninci*) Gazetesini Soyuzpechat'tan satın almak için nöbette beklerdik. Moskova'da ise *Komsomolka*, *İzvestiya*, *Smena* gibi gazete ve dergiler olağanüstü cesaretle yayınlanmaktaydı. O yıllar sadece basın ve radyo-TV hakikat minberine dönüştü güya. Öyle ki halkın büyük çoğunluğu için ekmekten sonra en mühimi gazete ve dergilerdi. Elden ele geçerek okunan yayınların sayısı gittikçe arttı. “Gelişmiş sosyalist devlet” diye tanımlanan SSCB'nin yakın tarihini ifşa etme kampanyası yaygınlaştı. Soljenitsin'in SSCB'de yasaklanan

⁸¹ Sovyet döneminde Komünist Partinin ilçelerdeki başkanlıkları, bir anlamda belediye başkanlığı.

⁸² Sovyet döneminde Komünist Parti üyesi olmak son derece önemli olmuştur. Sadece partiye üye kabul edilenler kariyerini gittikçe yükseltebiliyorlardı, üyeliği iptal edilenler bir daha önemli görevlere getirilmezlerdi.

⁸³ şimdi bu gazete “Turkiston” adıyla yayınlanmaktadır.

Arhipelag GULAG romanını okumak için haftalarca nöbette beklemiştik. En önemlisi, insanların basına güveni arttı. Basın gerçekten de “dördüncü kuvvet” derecesine yetişmişti.

3. Geçtiğimiz yüzyılın 80’li yıllarının sonu bana, kaynadıktan sonra taşan kazanı çağrıştırır. O dönemde basın özgürlük düşüncelerini halka ulaştırmanın önemli aracı oldu. “İstikbal-İstiklal” konularındaki makaleler neredeyse tüm gazete ve dergilerde yayınlanırdı. Basın, Perestroyka yıllarında Özbek dilinin devlet dili olması gerektiği hakkında yazmaya başladı. Basında pamuk otoritesi ve gittikçe kurumakta olan Aral Gölü, kendini yakarak intihar eden kadınlar meselesi çok yoğun bir şekilde gündeme getirilmeye başladı. Çevre sorunu, Taşkent vilayetinde inşa edilmesi planlanan kimya fabrikasına karşı olan yazarların fedakârlığı... En önemlisi bence basın insanlarda SSCB’ye karşı nefret duygusunu körükledi. İnsanlar artık böyle bir ülkede yaşamaktan utanç duymaya başladılar. Bu da ortaya çıkacak büyük değişimin ipuçlarını veriyordu.

4. Bağımsızlıktan sonra adım adım piyasa ekonomisine geçilmeye başlandı. İlk yılların zorlukları, enflasyon had safhadaydı. İnsanlar artık gazete ve dergileri değil, ekonomiyi düşünüyordu. Önceki zamanlarda herkes gazete okurdu. Bağımsızlıktan sonra halk yaşam için mücadele vermeye başladı. Bu mücadele gazete okumak için fazla zaman bırakmıyordu. Gazete ve dergilerin baskı sayısı azalmaya başladı. Aylık dergiler 2, hatta 3 ayda bir yayınlanmaya başladı. İnsanlar karnını doyurmakla uğraşmaya başladılar. Tecrübeli gazeteciler gazetelerden istifa ederek, geliri daha çok olan işleri yapmaya başladılar. Bu da gazete ve dergilerin

kalitesini olumsuz etkiledi. Bu süreçte beklenmedik anda “sarı basın” dediğimiz baskı sayısı yüksek magazin basını ortaya çıktı: *Darakçi (Haberci)*, *Hordiq (İstirahat)*, *Bekajon (Hanım efendi)*, *Ko’ngil ko’chalari (Gönül sokakları)* gibi. Ve geçim sıkıntısıyla uğraşan, içtimai-siyasi gazetelerdeki aynılığı yani methetmeleri kabul edemeyen okurlar magazin basınıyla kendilerini avutmaya başladılar. Ciddi gazete ve dergiler okur kitlesini kaybetti. Onların baskı sayısı komik derecede azaldı: haftada 2 bin, 3 bin... Hâlbuki “sarı basın” temsilcileri çoktan yüz bin, iki yüz bin gibi bağımsızlıktan sonraki gazetelerin en yüksek baskı sayılarına ulaştılar.

5. 3 Temmuz 2002 tarihinde devlet başkanı Kerimov Özbek basını için büyük önem taşıyan “Basın ve Enformasyon Sahasında Yönetimi Geliştirmek Hakkında”ki kararı onayladı. Bu kararın 4. maddesinde şöyle yazıyor: **“Özbekistan Cumhuriyeti Basın ve Enformasyon Ajansı’nın sansür, düzeltme, yasaklama hem de kitle iletişim araçları faaliyetine başka bir şekilde karışması yasaklanır”**. Burada uzun zamandan beri Özbekistan Devlet Basın Komitesi olarak faaliyet gösteren kurum yerine ortaya çıkan yeni bir kurumdan bahsedilmektedir. İtiraf etmek lazım ki bu karar Özbek basını açısından son derece önemliydi. Ancak Özbekistan’da basın özgürlüğünün hukuki temelleri Anayasa ve diğer birçok kanunlarla garanti altına alınmasına rağmen halen ülkede basının özgür olduğunu söyleyemeyiz.

ABD’yi ziyaretimiz sırasında basına ilişkin özel bir kanunun olmadığını söylemişlerdi. Sadece Anayasa’daki basına ait madde ve ona yapılan düzeltme var. Demek ki kanunların sayısı ya da onların uluslararası standartlar düzeyinde olması

çok da önemli değilmiş. Önemli olan kanunların gerçek hayatta ne kadar başarılı uygulandığıdır.

6. Hazır reçetelerim yok ama Özbekistan’da kaliteli, cesur gazeteciler çok. Önemli olan onlardan yararlanabilmektir. Ülkede bağımsız içtimai-siyasi gazetelerin sayısının çoğalması lazım. Fakat bu bağımsızlık ekonomik alanda da özgürlüğü kavraması lazım. İşte o zaman basın imtiyaz sahibine bağımlılıktan, makaleleri istediği gibi düzeltmesinden kurtulur. İkinci olarak, yargının da gerçekten bağımsız olması lazım. İşte o zaman “telefon hukuku”, “yukarıdan baskı” gibi sorunlar son bulur. Zira günümüzde öyle oluyor ki çoğunlukla basında eleştirilen bürokratlar yüksek ücretli, ünlü avukatları yardımıyla kadrosunda bir tane bile hukukçusu bulunmayan basın organlarına karşı dava açmakta ve kazanmaktadırlar. Yargı bağımsızlığı güvencesi gazetecinin kendini özgür hissetmesinin güvencesidir.

Ve nihayet gazete ve dergilerin ülkenin her yerine zamanında ulaşmasını sağlamak son derece önemlidir. Günümüzde pek çok köy, hatta ilçe merkezlerine dahi gazete ve dergiler zamanında ulaştırılamıyor. Gazete hızlı ulaştırılması gereken iletişim aracıdır. Bugün çıkan gazeteyi bir hafta on gün sonra okumak okurları ilgilendirmez. Zira gazete ve dergi okumayan adam bilgiden mahrum adamdır. Bilgi meydanı ise vakumu sevmez, o kesinlikle bir şeyle doldurulur...

7. Rahmetli şair Muhammed Yusuf’un bir lafını anıyorum: “Osman Nasır”ı⁸⁴ Moskova’dan Stalin ya da Beriya⁸⁵ gelip hapsedmemiştir. Onu yanındakiler

⁸⁴ Stalin tarafından 1930’lu yılların ikinci yarısında yapılan aydın kıyımı sırasında Sibiry’a sürgün edilerek hapiste vefat eden ünlü Özbek şairi.

⁸⁵ Lavrentiy Beriya Stalin döneminde KGB lideri olmuştur.

hapsettirmişlerdir”. Ben her bir insanın görevini zamanında vicdanen yerine getirmesi gerektiğini düşünüyorum. Basın mensupları olan yayın yönetmenleri ve sıradan gazeteciler de görevini vicdan emrine göre yerine getirirlerse basınımızın sorunları bir hayli azalmış olurdu.

8. Eski SSCB döneminde Perestroyka ve Glasnost reformlarından önce basın tamamen özgür değildi. Sadece Gorbaçov’un iktidara gelmesiyle başlatılan bu reformlar sayesinde Özbek basını tarihinin altın çağını yaşamıştır. Bağımsızlıktan sonra ise basın sadece otoriter rejimin çıkarları için hizmet etmektedir. Genel olarak her iki döneme de Özbek basın özgürlüğü açısından ideal dönem diyemeyiz.

9. Özgür basının faydaları hakkında konuşmak temiz havanın öneminden bahsetmek gibi garip bir şeydir. Kısacası özgür olmayan basınla ülkenin gelişmesi, halkın refah içinde yaşamasına erişmek olanaksızdır.

Mülakatta Abdukayum Yoldaşev de diğer gazeteciler gibi basın özgürlüğünün son derece önemli olduğunu altını çizmektedir. Yoldaşev’e göre Özbek basını Sovyetler Birliği döneminin son yıllarında altın çağını yaşamasına karşın genel olarak değerlendirildiğinde SSCB dönemindeki durumu da sevindirici olmamıştır. Yoldaşev SSCB döneminde Komünist Parti’nin çıkarları için varlığını sürdüren Özbek basınının, Özbekistan’ın bağımsızlığa kavuşmasının ardından Kerimov’un otoriter rejiminin güçlenmesi için hizmet etmekte olduğunu vurgulamaktadır.

4.2.4. Bahtiyar Şahnazarov’la Yapılan Mülakat

Müzisyen, avukat, gazeteci ve hukukçu olan Bahtiyar Şahnazarov Özbekistan devlet televizyonunda sunuculuğunu yaptığı “Haklar ve Ödevler” programıyla adından söz ettirmiştir. Şahnazarov ayrıca bağımsız gazeteci olarak *Hurriyat*, *Mohiyat*, *Darakçi* gibi gazetelerde hukuki, kültürel ve sosyal konuları ele alan pek çok makale yayınlamıştır. 2005 yılının Mayıs ayında Andican şehrinde patlak veren kanlı olayların ardından gazetecilere yönelik başlatılan baskı ve tehditler nedeniyle Özbekistan’ı terk etmek zorunda kalmıştır.

Bahtiyar Şahnazarov’la yapılan mülakat elektronik posta yoluyla 20 Mart 2009 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

Bahtiyar Şahnazarov:

20 Aralık 1993’te Andican’da doğmuştur. 1986 yılında Taşkent Devlet Konservatuarında lisans, 1996 yılında da Türkiye’deki Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Bölümünde Yüksek Lisans eğitimi görmüştür. 2002 yılında Taşkent Devlet Hukuk Üniversitesi açık öğretim bölümünden mezun olmuş ve avukatlık yapmıştır. Özbekistan’ın çeşitli gazetelerinde siyaset, hukuk, sanat, sosyal konulardaki analitik, eleştirel makaleler yayınlamıştır. 1997-2003 yıllarında Özbekistan Milli Televizyonu’nun *Yoshlar (Gençler)* kanalında *Haklar ve Ödevler* programının sunuculuğunu yaptı. 2003-2005 yıllarında *Internews Uzbekistan* Örgütünde avukatlık yapan Şahnazarov 2005-2008 yıllarında Türkiye’de ikamet etmiştir. Günümüzde Kanada’nın Toronto kentinde yaşayan Şahnazarov bağımsız gazeteci olarak çeşitli internet siteleriyle işbirliği yapmaktadır.

1. Eski SSCB dönemi basını 1980’li yılların ortalarına kadar özgür olmamıştır. Perestroyka ve Glasnost reformları sonucunda Özbekistan basını 1987-1991 yılları arasında hatırı sayılır derecede özgürleşmiştir. Bu dönemde önceden yayınlanması yasak olan konular gündeme taşınmaya başlamıştır.

2. Mihail Gorbaçov'un başlattığı Perestroyka ve Glasnost reformları itici güç olarak basını harekete geçirdi. Bu dönemde Sovyet ordusunda görevini yerine getirirken hayatını kaybeden askerler, Aral Gölünün kuruması sonucunda ortaya çıkan ekolojik ve beşeri sorunlar, Sovyet yönetim biçimini eleştiren, bazı bürokratları ifşa eden, bağımsızlık, Özbek dilinin devlet dili yapılmasının talebi, hatta daha önce hiç tartışılmayan eşcinsellik konuları Özbek basınında geniş yankı buldu. Bazı gazeteciler kendilerinin “toplum temizlikçileri” olduklarını hissederek faaliyet gösterdiler. Sonuç olarak Özbek dilinde yayınlanan gazete ve dergilerin baskı sayısında daha önce benzeri görülmemiş artış yaşandı. Örneğin haftalık *O'zbekiston Adabiyoti va San'ati* Gazetesinin baskı sayısı 1 milyonu aşmıştır.

3. 1990'lı yılların başında Komünizm propagandası yapan ve Komünizm aleyhinde yayın yapan gazete ve dergiler birbirlerinden rahatlıkla ayırt edilebilir hale gelmişti. İnsanlar gazete ve dergileri titizlikle okur, radyo-TV programlarında özgür düşüncelerini rahatlıkla açıklayabilirlerdi. Özbekçeye devlet dili statüsünün verilmesi, ülkenin bağımsızlığı gibi konular basın aracılığıyla kamuoyuyla paylaşıldı ve insanların sosyal, siyasi ve hukuki düzeyinin yükselmesine önemli katkı sağladı.

4. Özbekistan'da bağımsızlığın ilk yıllarında izlenen politika basın özgürlüğünün yok olmasına neden oldu. İlk önce iktidara muhalif olan basın-yayın organlarının dağıtımı engellendi, bu gazete ve dergiler toplatılarak satılması önlendi. Bazen de bir şahıs tarafından bu tür gazete ve dergilerin hepsi toptan satın alınarak, halka ulaşması engellendi. Daha sonra muhalefet basını çeşitli nedenlerle kapatılmaya başladı. Özbekistan devlet televizyonunda muhalif parti ve hareketler için ayrılan programlar iptal edildi.

Dünyaya demokratik yolu takip ettiğini kanıtlamaya çalışan hükümet 1996 yılının Aralık ayında bağımsız haftalık *Hurriyat* Gazetesi'nin kurulmasını sağladı. Ünlü gazeteci Karim Bakhriyev'in genel yayın yönetmeni olduğu *Hurriyat* Gazetesi ilk 5 sayısında yayınladığı makalelerin özgür sesiyle halkın beğenisini toplamayı başardı. Basın özgürlüğüne hazır olmadığını gösteren hükümet genel yayın yönetmenine baskı yaparak, görevinden ayrılmak zorunda kalmasına neden oldu. Buna rağmen *Hurriyat*'in ilk beş sayısı “ülkeyi titreten beş sayı” olarak tarihe geçmiştir.

11 Eylül 2001 tarihinde ABD'de meydana gelen terör saldırısının ardından Özbekistan ABD ordusunun Afganistan'da gerçekleştirdiği askeri operasyonlara açık destek verdi. Özbek hükümeti Karşı şehri yakınındaki Hanabad askeri hava üssünün ABD ordusu tarafından kullanılmasını onayladı. İki ülke arasında çeşitli alanlarda olduğu gibi basın ve ifade özgürlüğüne saygı duyulması yönünde anlaşmalar imzalandı. Neticede Özbek basınına sınırlı da olsa özgürlük tanındı. 8 Aralık 1992 tarihinde kabul edilen Anayasa'nın 67. maddesinde basın-yayın organlarına karşı sansürün uygulanması yasaklanmış olmasına karşın ancak 2002 yılında sansürü uygulayan devlet idaresinin faaliyetine son verildi. Anayasa'nın 67. maddesi 10 yıl boyunca işlemedi.

5. Özbekistan'da kitle iletişim araçları ve gazetecilerin faaliyetine ilişkin kabul edilen yasaların ileri düzeyde olduğunu belirtmem lazım. Ancak Özbekistan tarafından onaylanan uluslararası yasalar ve belgelerde belirtilen taleplere yeterince uymamaktadır. Hükümet bunu “Özbek halkının kendine özgü zihniyete sahip olduğu” ve “halkın demokrasiye hazır olmadığı” ile gerekçelendirmektedir.

Çeşitli bürokratik engeller ve üst düzey yöneticilerden gelen sözlü talimatlar nedeniyle yasalardan yararlanmak olanaksızdır. Bunun dışında yürürlükte olan kanunların pek çok maddesi yasa derecesinde olmayan diğer belgeler ve yönetmeliklere uygun şekilde işlemek zorundadır. Bu durum Özbek hükümetini Anayasa ve diğer ilgili kanunlarla güvence altına alınan özgürlüklerin uygulanmasına engel olan veya bunu zorlaştıran belge ve nizamla göre hareket ederek, eleştirilerden muaf olma olanağını tanımaktadır.

Özbek yasalarında bağımsız gazeteci hakkında hiçbir hükmün bulunmaması gazetecilik ve basın gelişmesini olumsuz yönde etkilemektedir.

6. İster devlet organına, ister özel sektöre ait olsun, basın tamamen hükümet tarafından denetim altında tutulmaktadır. Maaşları çok düşük olan gazeteciler çeşitli kurum ve işyerlerini öven yazılar yazarak, ek gelir elde etmeye çalışmaktadırlar. Hükümet ya da devlet yöneticilerinin faaliyeti basında her hangi eleştiriden muaftır. Çoğunlukla eleştirel makaleler menfaatlar şahıslar tarafından verilen talimatlara göre yayınlanmaktadır. Her hangi bir basın organında eleştirilen şahsın aradan çok geçmeden diğer bir gazete veya dergide övölmesi giderek yaygınlaşan durumdur.

Özel basın-yayın organlarının resmen tescil edilmesinde büyük bürokratik engeller mevcut. Ülkede pek çok İnternet sitesine erişim yasaklanmıştır. Özbekistan'daki gerçek durum hakkında haber yapan ve başka her türlü muhalif ruhtaki sitelere erişim oldukça zordur.

7. Basın özgürlüğünün uygulamada sağlanmasını mevcut iktidar istememektedir. Böyle durum söz konusu olduğunda ülkede faaliyet gösteren gazetecileri suçlamak doğru olmaz.

8. Eğer günümüzde Sovyet döneminin son yıllarındaki basın özgürlüğü olsaydı, bu bize yeterli olurdu ve samimi sevinirdik!

9. Dünyada % 100 özgür olan basının olmadığını düşünüyorum. Özgürlük nispi düşüncedir. Ancak basın ve ifade özgürlüğü olmayan yerde halkın bilinçli olması beklenemez. Ateizm propagandası yapılan Sovyet döneminde “Din halk için afyondur” şeklindeki slogan vardı. Bu slogan günümüzde Özbekistan’da “Basın özgürlüğü halk için afyondur” şeklinde değiştirilmiş gözüküyor...

Yurtdışında eğitim gören az sayıdaki Özbek gazetecilerinden biri olan Şahnazarov’a göre Özbekistan’da basın iktidarın istemediği nedeniyle özgür değildir. SSCB ve Kerimov dönemlerini basın özgürlüğü üzerinden kıyaslayan Şahnazarov basının Sovyetler Birliği döneminde daha özgür olduğunu vurgulamaktadır. Özbekistan’da gazeteciliğin yanında avukatlık da yapan Şahnazarov Özbek gazeteciliğinin hukuki açıdan sıkıntılı ve basınla ilişkin yasalardaki hükümlerin yetersiz olduğunu düşünmektedir.

4.2.5. Husniddin Kutbiddinov’la Yüz yüze Yapılan Görüşme

Husniddin Kutbiddinov ABD’nin Özgür Avrupa/Özgürlük Radyosu Özbek Servisi ve Associated Press haber ajansının Özbekistan’daki muhabiri olarak çalıştığı

dönemde Özbek hükümetini eleştiren haberler yapması ve iktidar nezdinde yasaklanan konulara temas etmesi nedeniyle dolaylı olarak baskılara maruz kalmıştır. Bir defasında gazetecilik görevini yere getirirken kimliği belirsiz bir grup kadının fiziksel saldırısına uğramış, olayı hafif yaralanarak atlatmıştır. Başına bu tür olayların çok geldiğini anlatan Kutbiddinov Özbek hükümetinin gazetecileri susturmak için her şeye hazır olduğu görüşünde.

Diğer gazetecilerden farklı olarak Husniddin Kutbiddinov’la yapılan görüşme 10 Kasım 2007 tarihinde Taşkent’te yüz yüze gerçekleştirilmiştir.

Husniddin Kutbiddinov:

6 Şubat 1971’de Andican şehrinde doğmuştur. Özbekistan Milli Üniversitesi Gazetecilik Fakültesinden mezun olduktan sonra *Milliy Tiklanish*, *O'zbekiston Adabiyoti va San'ati* ve *Mohiyat* Gazetelerinde çalışmıştır. 2001-2006 yıllarında ABD’nin Özgür Avrupa/Özgürlük Radyosu Özbek Servisi’nde muhabirlik yapmıştır. 2006 yılından beri türlü İnternet siteleri için haber yapan Husniddin Kutbiddinov 2007-2008 yıllarında Associated Press Haber ajansının Özbekistan’daki muhabiri olarak çalışmıştır. Günümüzde bağımsız gazeteci olarak Özbek ve Rus dillerindeki birkaç İnternet sitesiyle işbirliği yapmaktadır.

1. Eski SSCB döneminde SSCB’nin diğer ülkelerinde de olduğu gibi Özbekistan’da da Moskova’nın etkili gücü, basın özgürlüğünü sürekli sınırlandırmıştır. O zamanların ruhu basın özgürlüğü, gazetecinin özgürlüğü gibi düşünceleri kolayca kabul edemiyordu. Bir başka deyişle basın sadece propaganda ve tanıtım yapan organ olarak kullanılmıştır.

Artılarından bahsetmeden önce şunu belirtmek isterim: basın organları da, elektronik iletişim araçları da (tıpkı şimdiki Özbekistan örneğinde olduğu gibi) belirli idarelere ait olduğu için buralarda gündeme getirilen konular da hükümet ve onun

organları yaklaşımını yansıttı. En büyük basın organları şüphesiz ki Özbekistan SSC Komünist Partisi Merkez Kurulu gazeteleri sayılırdı, onları bakanlıkların basın organları izlerdi. Tabi ki bu gazetelere hangi kuruma ait olduğuna göre konu sınırlaması getirilirdi. Örneğin Eğitim Bakanlığı sadece okullar ve öğrenciler konusunu değerlendirirdi. Belediyelere ait gazeteler de sadece o belediyeye bağlı coğrafyayı kapsayan bölge haberleriyle yetinirdi. O yüzden esas güç doğrudan Komünist Parti Genel sekreterliğine bağlı olan gazetelerdi. Bu gazetelerin gündeme getirdiği konular acilen incelenir, değerlendirilir ve ilgili kararlar alınırdı. Ama şunun da altını çizmek gerekiyor ki, gazetelerin hiç biri müstakil olarak konu seçmez, hepsi önceden belirlenen plana göre hareket ederdi. Bu yüzden Cumhuriyet bürokratları ve vatandaşları bu gazetelerden korkarlardı. Bu durum Mihail Gorbaçov iktidara gelene dek sürmüştür.

2. Açık belirtmek gerekir ki, M. Gorbaçov dönemi Özbek basını için uyanış devri oldu. Bu dönemde ister Rus basınına, ister Rus gazetecilerine kıyasla Özbek basınında canlanma görüldü. Glasnost sloganı altında önceden değinilmeyen pek çok konu gündeme taşındı. Örneğin *O'zbekiston Adabiyoti va San'ati* Gazetesinde Afgan savaşı ne kadar gereksiz bir siyaset olduğu ve bu savaşta nice Özbek evlatlarının boşuna şehit düştükleri hakkında yazılar yayınlandı. İlk defa Özbekistan Rusya için müstemleke ülke olduğu konuşuldu, Bakanlar ve hatta Komünist Parti Merkez Kurulu üyeleri de açık mülakata çağrılmaya, köy ve şehirlerdeki gerçek durum açıklanmaya başladı.

3. SSCB'nin parçalanmasına Özbek basını herhangi bir şekilde iştirak etti diyemeyiz. Evet, Özbek basınında canlanma vardı, mevcut durum hakkında açıkça

konusulmaya başlamıştı, ama bunların hepsi çok yumuşaklıkla, ihtiyatlı bir şekilde yapıldı. Bu konudaki keskinlik, sertlik o dönemlerde kurulan halk hareketleri, yani Birlik Halk Hareketi ve Erk Partisi'nin gazetelerinde görülmekteydi. Bu gazetelerde bağımsızlık meselesi ilk gündem maddesini oluşturmamış olsa da, ana dili, pamuk ve kadınların ölümü meseleleri en güncel konular olarak değerlendirilirdi, tarihimize ait önceden söylenmesi sakıncalı olan detaylar hakkında bilgi verilmeye başlanmıştı. Ve nihayet bu yayınlarda Bağımsızlık Deklarasyonu'nun metni de yayınlanmıştı. İşte bunlar o dönemdeki, yani SSCB'nin dağılması sürecindeki basınımızın ne kadar özgür olduğu hakkında bir fikir verir.

4. Bağımsızlığın ilanından sonra çok kısa bir süre Perestroyka ve Glasnost döneminden kalan ruh hâkimdi. Merkezi televizyon aracılığıyla milletvekilleri Cumhurbaşkanına açıkça güvensizliklerini bildirmeye başlamışlardı. Öğrenciler semtinde meydana gelen kanlı olaylar hakkında *O'zbekiston Adabiyoti va San'ati* Gazetesinde Cumhurbaşkanına açık mektup yayınlanmış, *Birlik* ve *Erk* Gazetelerinde muhalif ruhtaki makalelerin sayısı giderek artmaya başlamıştı. Ama hükümet muhalefete karşı amansız bir mücadele başlattı, basındaki özgürlük ve açıklık tekrar kaybolmaya başladı ve eski SSCB dönemindeki haline döndü. O yüzden Özbek basınının geriye giden basın olarak kabul edilmesi lazım. Özbek basınındaki olumluluk sıradan okur ya da izleyiciyi değil, sadece hükümet bürokratlarını mutlu edebilir. Aynen bu nedenle ülkede alternatif basına çok büyük ihtiyaç var.

5. Basın özgürlüğünü güvence altına almak için ayrı bir kanun çıkartmak değil, basın özgürlüğünü güvence altına alan Anayasa'daki maddelerin uygulanmasının sağlanması şarttır. Özbekistan'daki basın hakkındaki kanunlar aslında herhangi bir

güce sahip değildir. Bu kanunlar belirli bir ölçüde gazetecilerin faaliyetini kolaylaştırabilir, ama onun güçlü bir faaliyet göstermesini sağlayamaz. Zira her bir Bakanlık ve devlet organı, yerel hükümet organları ve yargı, savcılık hem de polis organları kendi tertip ve uygulamalarına sahip ve bunlara göre faaliyet gösterirler. Özbekistan'ın basın kanunları basın mensupları için sadece normatif bir belge olarak geçerlidir, gazetecileri himaye edemez ve basın özgürlüğünü güvence altına alamaz.

6. Özbek basının en önemli problemi onun malum bir idare veya kuruma bağlı olmasıdır. Sadece bağlı değil, belki tamamen tabidir. Basınımız her zaman sıkı nezaret altında olduğu için cesaret yetiştiriyor. En önemlisi Özbek basınında otoriterlik güçlü, bu basında gazetecinin fikri on beşinci meseledir. Özbekistan basınında fikir ve düşünceye saygı gösterilmesini sağlamak lazım. Basının hükümete bağlılığına son vermek ve basının bağımsız, kendi kendini yönetebilecek, yargı ve Anayasa'nın dışında hiçbir kuruma bağımlı olmamasını sağlamak lazım. Ama iktidardaki hükümet basını kendi menfaatleri doğrultusunda kullanırken, bunların hiç biri gerçekleşmeyecektir.

7. Özbekistan'daki basın sorunları sadece bir şahısla değil, belki iktidardaki hâkimiyetle ilişkilendirilebilir. Elbette otoriter rejim şartları altında Bakanlıklar dâhil hiçbir kurum bağımsız faaliyet gösteremez. Ama bu onların kusurunu hafifletmez. Zira belirttiğim gibi bugün basının büyük çoğunluğu sadece bakanlıklar ve devlet kurumlarına ait ve basın organlarına az olsa da özgürlük tanımak bu kurumların elindedir. Esas sorun basının belli bir hükümet organına bağlı olmasıdır. Özbek basını tabi olduğu kurumun basın sözcüsüdür denebilir.

8. Eski SSCB döneminde de, Kerimov liderliği döneminde de basın propaganda ve teşvik aracı olarak kullanılmaktadır. Hükümetin istediği kişileri veya kurumları eleştirir, karalama kampanyası yürütür, övdüğü insanları över. Yegâne farkı şu ki, SSCB döneminde basın Komünist Parti Merkez Kurulu menfaatlerine hizmet etmiştir, günümüzde ise Kerimov ve onun otoriter rejimi için çalışmaktadır.

9. Ülkede her alanda derin değişim yaşanmasına malum anlamda basın tesir edebilir. Elbette eğer o özgür olursa ve ona önem verirlerse. Ama basının özgür olması vaziyeti mutlaka düzeltir anlamına gelmez. Basın sadece bilgi ve analiz aracı, ama kesinlikle sorunların tam çözümü veya memleketin ilerici devlet haline dönüşmesini sağlayan esas güç değildir. Elbette onun cesur olması, ülkedeki tüm gelişmeler hakkında zamanında halkı bilgilendirmesi ilk olarak yolsuzluk ve bürokratların kendi şahsi çıkarları için yaptığı yasadışı eylemleri deşifre edebilir. Ama bu konular geniş çapta gündeme getirilmesine rağmen hükümet tarafından önem verilmezse hiçbir şey değişmez. Basın öncelikle halkla hükümet arasındaki diyalogu sağlaması lazım ki, bu ülkenin belirli bir düzene oturtulmasına katkı sağlayabilir.

Uzun süre yabancı basın-yayın organlarıyla işbirliği yapan Husniddin Kutbiddinov'la yapılan yüz yüze görüşme sırasında ülkedeki basın özgürlüğü sorunu Kerimov'un kurduğu otoriter rejimden kaynaklandığını sık sık dile getirdi. Basının özgürleşmesi için siyasal rejimin yumuşaması ya da değiştirilmesi gerektiğinin altını çizen Kutbiddinov basın özgürlüğü sağlanmadığı sürece ülkenin gelişemeyeceği, toplumun kalkınamayacağı görüşündedir.

Bu tür mülakatlar Özbekistan'daki basın özgürlüğü sorununu farklı boyutlarda ele almak açısından çalışmamıza katkı sağlayabileceği söylenebilir. SSCB dönemi ve bağımsızlık yıllarında Özbekistan'da gazetecilik yaptığı sırada iktidarın basına ilişkin sert tutumunun, anti-demokratik uygulamalarının bizzat tanığı olan gazetecilerin anıları, görüşleri tezin içeriğine de önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

5. BÖLÜM

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bir ülkenin basınının ne kadar özgür olduğu o ülkedeki siyasi rejimin niteliği ile yakından ilişkilidir. Basın rejimi siyasi rejimle iç içedir. Tezimizin ilk bölümünde de konu edildiği üzere, normatif basın kuramları basın rejimlerini, siyasal rejimlerin özellikleri ya da var olan siyasal rejimin basından beklentileri üzerinden tanımlamaktadır.

Bu çerçevede, temsili demokrasilerde basın, halkla iktidar arasında “aracılık” görevi üstlenir, kamuoyu ya da hâkim kanaat oluşturur, hükümetin faaliyetlerini halk adına denetler. Kısacası demokratik rejimlerde basın, halkın çıkarlarını korumak, toplumsal gelişmeye katkı sağlamak açısından son derece önemli bir görevi yerine getirmektedir. Bunun tam aksine, totaliter veya otoriter siyasal rejimlerde, basın halk için değil, iktidarın çoğunlukla da tek bir şahsın çıkarına olanı yerine getiren bir araca dönüşmekte ya da dönüştürülmektedir.

Yaklaşık 70 yıl boyunca totaliter Komünist parti ideolojisine göre yönetilen Özbekistan, 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan ederek, tarihinde yeni sayfa açmıştır. Ancak Komünist Parti tarafından yetiştirilen, parti içerisinde önemli görevler üstlenen İslam Kerimov’un iktidara geçmesiyle halkın bağımsızlık sonrasında Özbekistan’da arzuladığı demokrasi de kâğıt üzerinde kalmıştır.

Uygulamada Sovyet dönemini aratmayan sert-baskıcı yönetim anlayışı, otoriter rejimin özelliklerini taşıyan politikaların bağımsızlık sonrasında da sürdürüleceğini göstermiştir. Bu bağlamda, totaliter rejimden Kerimov’un mutlak,

kişisel-otoritesine dayanan otoriter diktatörlüğe geçen Özbekistan'ın basın rejimi de önceki bölümlerde ortaya konduğu üzere otoriter basın rejiminin karakteristik özelliklerini taşımaktadır.

Oysa SSCB'de Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle başlatılan Perestroyka ve Glasnost reformlarının etkisiyle önemli ölçüde özgürleşen Özbek basını, halkın da saygısını ve güvenini kazanmayı başarmıştı. Ancak yukarıda da vurguladığımız gibi Kerimov'un iktidara gelmesiyle başlayan yeni dönemde Özbek basını saygınlığını, güvenilirliğini kaybetmeye başladı. Bağımsızlığın ilk yıllarında muhalefet basın organları, Anayasada yer alan güvencelerin aksine iktidarın yoğun sansür ve yıldırma uygulamalarına maruz kaldı. Devlet radyo ve televizyon kanallarında muhalefetin sesini duyurabilmesi için ayrılan zaman önce kısıldı, ardından bu tür programlar tümüyle kaldırıldı. SSCB'nin dağılmasına az da olsa katkı sağlayan, buradan aldığı güçle hatırı sayılır derecede özgürleşen Özbek basını, artık İslam Kerimov iktidarının çıkarları için çalışan bir devlet organına, propaganda aracına dönüştü. Bağımsızlık sonrası görülmeye başlayan özel basın-yayın organları da hükümetin kontrolü altına girdi. Devletin istekleri doğrultusunda çalışmayan onlarca gazeteci tutuklandı, “uydurma” suçlamalarla hapis cezasına çarptırıldı. Gazeteciler, yazarlar, bilim adamları, şair ve aydınlardan oluşan muhalefet tamamen susturuldu, liderleri canlarını kurtarmak için yurtdışına kaçmak zorunda kaldı. Bu arada, muhalefetin oluşturulmasında önemli rol oynayan birçok gazeteci riske girmektense hükümetle anlaşmayı tercih etti.

Tam 20 yıldır adeta “demir yumrukla” ülkeyi yöneten Kerimov; eleştirilere tahammülsüzlüğü ile tanınmaktadır. Bağımsızlık sonrası Özbek basınına baktığımız

zaman Kerimov’a övgüler yağdırmayan, bunun aksine onun aleyhinde eleştiri yapan (ki böyle duruma çok nadir rastlanmaktadır) gazeteciler “meşru siyasete karşı çıkmak” ya da son yıllarda çok yaygınlaşan “Kerimov’un şahsına hakaret” suçlamalarına maruz kalmıştır.

Sonuçta, McQuail’in otoriter basın kuramına koyduğu temel ölçütlerin hemen hemen hepsi bağımsızlık sonrası Özbek basın rejiminin özellikleri ile bire bir örtüşmektedir:

- a) Basın, tesis edilmiş otoriteyi sarsacak mahiyette yayın yapamaz.
- b) Basın, her zaman (ya da nihai olarak) mevcut otoriteye tabidir.
- c) Basın, çoğunluk tarafından kabul edilmiş moral ve politik değerleri eleştiriden kaçınır. Bu konularda eleştirel yayın yapamaz.
- d) Sansür, basının bu ilkelere uygun biçimde çalışmasını sağlamada önemli bir araçtır.

Güvenir’in (1991: 25) de belirttiği gibi basının, tesis edilmiş otoriteye karşı yaptığı “kabul edilemez” saldırılar, resmi politikadan sapmalar ya da var olan moral değerlere eleştiriler, suç olarak kabul edilir. Bu model, günümüz Özbek basın rejimi için aynen geçerlidir.

Dolayısıyla otoriter siyasi rejimle yönetilen Özbekistan’ın basın rejimi de otoriter modele tipik bir örnek oluşturmaktadır. Özbekistan’da yayınlanmış ve yayınlanmakta olan gazete ve dergilerin büyük bir kısmında (iktidar yanlı basın) otoriter yaklaşımın özelliklerine rastlanmaktadır. Basın siyasal iktidara bağlı olarak yayın yapmaktadır. Egemen ahlaki ve siyasal değerlere karşı çıkamamaktadır. Ülkede otoriter basın rejiminin bu ilkelerine sadık kalınmasını sağlamak için devlet eliyle ön denetim, doğrudan ve dolaylı sansür uygulanmaktadır.

ABD Anayasası'nın basına ilişkin maddesi dışında hiçbir kanun bulunmamasına karşın ABD basını özgürlük açısından dünyaya örnek gösterilmektedir. Tezimizin ilgili bölümlerinde yer verildiği gibi Özbekistan'da Anayasa'nın ilgili maddesinin dışında basına ilişkin yaklaşık 10 yasa bulunmasına ve bu yasalarda basın özgürlüğü güvence altına alınmış olmasına karşın, Özbek basını özgürlük açısından dünyanın en kötü örnekleri arasındaki yerini yıllardır korumaktadır.

Uluslararası kamuoyuna demokratik ülke izlenimini vermek için kabul edildiği artık iyiden iyiye su yüzüne çıkan yasalardaki “demokrasi havası” uygulamaya gelindiğinde tamamen buharlaşmaktadır. Perestroyka ve Glasnost reformları sayesinde altın çağını yaşayan Özbek gazetecilerinin pek çoğu bağımsızlığın ardından uygulanmaya konan baskıların ve antidemokratik tutumun karşısında güçsüz kalmıştır. Gazetecilere ödenen maaşların azalması, giderek artan baskılar sonucunda bunalan pek çok tecrübeli gazetecinin, usta kalemin mesleği bırakarak, geçim sıkıntısını gidermek için ticaret, taksicilik, çiftçilik gibi işlerle uğraşmak zorunda kalması bugün yaşanan duruma ayna tutmaktadır.

Öte yandan sayıları giderek artmasına karşın baskı sayılarının giderek azalmasıyla gazeteler küçük-cılt birer işletme olarak yaşamak için mali yönden devlete daha da bağımlı olma sorunuyla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bağımsızlıktan sonra özel basın-yayın organlarının yanı sıra devlete ait gazete ve dergilerin, radyo-televizyon kanallarının sayısı da artmıştır. Ancak benzer durum bu kuruluşlar için de geçerlidir. Baskı sayıları, okur kitleleri, izleyici sayıları hızla düşmektedir. Uluslararası kamuoyuna Özbekistan'da demokrasi olduğunu göstermek amacıyla yayınlanmasına izin verilen özel gazetelerin özerkliği, özgürlüğü bulunmamaktadır.

Bunlar demokrasi, çok seslilik, çok renklilik görüntüsü için kullanılmaktadır. Oysa Özbekistan’da halen tek seslilik, otoriter ideoloji egemenliğini sürdürmektedir.

Bu bağlamda otoriter basın modeline bir örnek gösterdiğimiz Özbekistan basın rejiminin “kendine özgü” farklılıkları ya da otoriter modelin var olan uygulama karşısında durağan kalışından kaynaklanan eksik yönleri, daha doğrusu kuramla uygulama etkileşiminin gereği olarak geliştirilmesi gereken noktaları ortaya çıkmaktadır. Kısaca söylemek gerekirse otoriter basın kuramı Özbekistan örneğinde yetersiz kalmakta; yeniden tanımlanmayı gerektirmektedir. Özbekistan’da sayısı giderek artan özel basın-yayın organlarının var olması liberal modelin özelliklerini andırmaktadır. Oysa otoriter modele göre özel basın-yayın organları faaliyetine izin verilmemektedir. Diğer yandan Özbekistan basın rejiminde komünist basın rejiminden kalan mirasa sık sık rastlanmaktadır. Komünist basın rejiminde demokrasilerde olduğu gibi temsil ve dile getirilmeden çok, resmi ideolojinin ve yöneticilerin onaylanmasıyla, halkı belirli yönde harekete geçirme, “seferber etme” (Kışlalı, 1998:184) gibi özellikler ön plana çıkmaktadır. Özbekistan basın rejiminde de komünist basın modelinin bu özellikleri göze çarpmaktadır. Bu noktada, Özbekistan basın rejimini otoriter model ağırlıklı olmak üzere liberal modelden ve Sovyet komünist basını modelinden kimi özellikleri bünyesine taşımış karma bir model olarak değerlendirebiliriz.

Çalışmamızın 3. bölümünde yer alan Tablo 3, 4 ve 6’da Özbekistan’da 1995-2003 yılları arasında yayınlanan kitap-broşür, gazete ve dergilerin baskı sayılarında giderek ciddi düşüşler yaşandığı ortaya koymuştu. Bağımsızlığın ardından basına yönelik uygulamaların sertleşmesi, gazetecilerin serbest faaliyet göstermesinin

engellenmesi ve görünüşte basın özgürlüğünü güvence altına alan ancak gerçek anlamda basının özgürlüğünü kısıtlayan yasalar nedeniyle basın-yayın organları halkın okumak ya da görmek istediği haberleri gündeme taşıyamamıştır. Özbek basınında İslam Kerimov iktidara geldiğinden sonra yasaklanan konular ve isimler listesinin artmasıyla basın-yayın organları sadece hükümetin izin verdiği konularla ve izin verdiği çerçeve içinde uğraşmaya, başta Kerimov olmak üzere üst düzey devlet yetkililerini övmeye, devletin yürüttüğü siyasal, sosyal, ekonomik reformların başarılarını methetmeye başlamıştır. Gerçek hayatta olup bitenlerin basına yansımaması başta reklam gelirleri olmak üzere baskı sayılarının ciddi ölçüde düşüşe geçmesini beraberinde getirmiştir. Basının düşük gelir düzeyi basın-yayın organlarını mali yönden güçsüz bırakmış ve iktidara yaslanan bir yayın anlayışı kendi içinde meşruluk kazanmıştır. Bu düşüşün ana nedenlerinden biri kuşkusuz basın özgürlüğü sorunudur. Bu süreç, Perestroyka ve Glasnost reformları döneminde özgürleşen basının popülerleşmesi ve okur kitlesini giderek arttırması; bağımsızlıktan sonra durumun tam tersine çevrilmesi şeklinde özetlenebilir.

Bu tablolar 1995-2003 yıllarında Özbekistan'da basın özgürlüğü ne durumda olduğunun göstergesidir. Basının nispeten özgür olduğu Perestroyka ve Glasnost, parçalanma dönemlerinde gazeteler baskı sayısını yüz binlerin, hatta milyonun üzerine çıkartarak okuyucu bulmakta zorlanmazken, bağımsızlığın hemen ardından iktidarın istekleri doğrultusunda çalışmaya zorlanan türdeş basın hızla okurlarını kaybetmeye başlamış ve basına karşı bir güven krizini de beraberinde getirmiştir. Halk basında görmek, okumak istediği yazıları bulamayınca, gazete ve dergilere abone olmamak ve onları satın almamakla basın-yayın organlarını deyim yerindeyse cezalandırmaktadır.

Özbekistan hükümeti basın özgürlüğüne olan tahammülsüzlüğünü son dönemlerde bir hayli artırmıştır. Örneğin 2009 yılının Şubat ayında *İrmoq (Irmak)* dergisinin 5 çalışanı (Ravşanbek Vafoev, Bahram İbrahimov, Davran Kabilov, Botirbek Eşkuziyev ve Abdülaziz Dadahanovlar) ve *Yetti iqlim (Yedi iklim)* Gazetesinin 2 muhabiri yazdıkları makalelerde Türkiye’de ortaya çıkan ve giderek dünyada yaygınlaşan, ama tehlikeli olduğu gerekçesiyle Özbekistan’da yasaklanan Nurculuk hareketi lehine propaganda yapmak ve Türkiye’deki Nurculardan maddi destek almakla suçlanarak 6 yıldan 12 yıla varan hapis cezasına hükmedildiler. Bunların dışında 2009 yılının Mart ayında uzun süre Özbek basınında çalışan, *Advokat-Press* Gazetesi’nde yayınlanan “Yok hakkında hikâye” makalesiyle adından söz ettiren ve gazetenin kapatılmasına neden olan gazeteci Dilmurat Sayyid dolandırıcılıkla suçlanarak Taşkent’te gözaltına alınmıştır. Sayyid’in gözaltına alınmasını Semerkant vilayeti emniyet idareleri istemiştir. İddia edildiğine göre 2005 yılından beri bağımsız gazeteci olarak çalışan Sayyid 2008 yılının sonunda Semerkant’taki yerel yöneticilerin yolsuzluğuna ait araştırma yapmış ve pek çok bürokratin yasadışı faaliyetlerini gün ışığına çıkartmıştı. Sayyid’in gözaltına alınması Semerkant’taki yerel yöneticilerin kendine has hesaplaşması olarak değerlendirilmektedir.

Gazetecilere yönelik sahte suçlamalar, gözaltılar ve diğer uygulamalar son dönemde bir hayli arttığını gözlemlemek mümkün. Bu çalışmada ele alınan Özbek basınına, gazetecilerine yönelik yapılan yasadışı uygulamalar bağımsızlıktan sonra Özbekistan basınının gerçekten de özgür olmadığı yönündeki fikrimizi kuvvetlendirmektedir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR:

ABADAN, N., (1956), *Halk Efkari, Mefhumu ve Tesir Sahaları*, Ankara.

ABDUAZİZOVA, N., (2004), *O'zbekiston Matbuoti Tarixi*, Taşkent: Ma'naviyat.

AĞAOĞULLARI, M., **KÖKER, L.**, (1991), *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*, Ankara.

AKSOY, Metin, (1993), *Devlet ve Basın*, Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği Yay.

ALLWORTH, Edward, (1990), *The Modern Uzbeks*, Stanford.

ALTHUSSER, L., (1989), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İstanbul: İletişim Yayınları.

ANDİCAN, A., (1996), *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*, İstanbul: Emre Yay.

ARMAOĞLU, Fahir, (1991), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, C. II, Ankara.

AVŞAR, Z., Sola, F., Yorulmaz, F., Yorulmaz, A., (1994), *Yeni Bir Yüzyılın Eşiğinde Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri*, Ankara.

BAKHRIYEV, Karim, (2004), *A Speech on Freedom of Speech*, Moscow: R. Elinin Publishing House.

BARBER, B., (1995), *Güçlü Demokrasi, Yeni Bir Çağ İçin Katılımcı Siyaset* (Çev. M. Beşikçi), İstanbul.

BELSEY, Andrew, (1998), *Medya ve Gazetecilikte Etik Sorunlar* (çev.: Nurçay Türkoğlu), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

BRZEZİNSKİ, Zbigniev, (1992), *Büyük Çöküş*, Ankara.

BUZEK, Antony, (1966), *Komünist Basın Nasıl Çalışır*, Ankara: Türkiye Ticaret Odaları Yayınları.

DÖNMEZER, Sulhi, (1976), *Basın ve Hukuku*, Genişletilmiş ve Yeniden Gözden Geçirilmiş Dördüncü Baskı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları No:2213.

DEVLET, Nadir, (1993), *Çağdaş Türkîler*, İstanbul.

ERTEKİN, Y., (1995), *Halkla İlişkiler*, Üçüncü Baskı, Ankara.

GORBAÇOV, Mihail, (1987), *Her Şey İnsan İçin* (çev.: Ali Rıza Dirik), Ankara: Dönem.

GORBAÇOV, Mihail, (1988), *Qayta Qurish va Yangicha Fikrlash Mamlakatimiz va Butun Dunyo Uchun (Yeniden Yapılanma ve Yenice Fikretme, Ülkemiz ve Tüm Dünya için)*, Taşkent: Özbekistan Yayınevi.

GORBAÇOV, Mihail, (1988), *Perestroyka*, (çev.: Kasım Yargıcı), İstanbul: Güneş Yayınevi.

GÜVENİR, O. Murat, (1991), *2. Dünya Savaşında Türk Basını*, İstanbul.

HABERMAS, Jürgen, (1997), *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü* (çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar), İstanbul: İletişim Yayınları.

HAYİT, Baymirza, (1995), *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

HAYİT, Baymirza, (1997), *Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi*, Ankara.

İSFAHANÎ, (1986), *el-Müfredat fî Ğarîbi 'l-Kur'ân*, İstanbul.

KAPANI, M., (1976), *Kamu Hürriyetleri*, Yenilenmiş 5. Baskı, Ankara.

KARA, Füsun, (1998), *Sovyet Döneminde Özbekistan Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ.

KAYIKÇI, Murat, (1997), *Bağımsızlık sonrası Özbekistan'da siyasal ve anayasal yapılanma*, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.

KEANE, John, (1999), *Medya ve Demokrasi* (Çev. Haluk Şahin), İstanbul: Ayrıntı Yay.

KIŞLALI, A. T., (1987), *Siyaset Bilimi*, Ankara.

KIŞLALI, A. T., (1998), *Siyasal Sistemler (Siyasal Çatışma ve Uzlaşma)*, 4. baskı, Ankara: İmge kitabevi.

KOCAOĞLU, A. Mehmet, (1998), *Anayasa Hukuku*, Kırıkkale: T.C.K.Ü.H.F.Yükseköğretim Kurulu Matbaası.

KONRAD Adenauer Yayınları, (2000), *Türkiye ve Almanya'da Gazetecilikte Etik*, İstanbul.

LİPSON, Leslie, (1973), *Politika Biliminin Temel Sorunları* (çev. T. Karamustafaoğlu), Ankara.

MacBRİDE, (1993), *Birçok ses, Tek bir dünya*, UNESCO Raporu, Ankara.

MELİBOYEV, Ahmadcan, (2008), *Qirq beshinchi bekat (Kırk beşinci durak)*, Taşkent: Özbekistan Milli Kütüphanesi Yayınevi.

McCHESNEY, Robert, (2006), *Medyanın Sorunu* (çev. Çiğdem Çıdamlı, Emel Coşkun, Erdoğan Usta), İstanbul: Kalkedon Yayınevi.

MILL, John Stuart, (1963), *Hürriyet (Essay on Liberty)*, Çev. Osman DOSTEL, İkinci Basılış, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

MUMCU, Zehra (Haz.), (1992), *Özbekistan*, İstanbul Ticaret Odası Yay. No: 1992-26, KEİB/BDT Araştırma Dizisi No: 4, İstanbul.

MÜTERCİMLER, Erol, (1993), *21. yüzyılın Eşiğinde Uluslar arası Sistem ve Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri Modeli*, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yay.

ÖZGEN, Murat, (1998), *Gazetecinin Etik Kimliği*, İstanbul: Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.

ÖZTEKİN, Ali, (2001), *Siyaset Bilimine Giriş*, Ankara: Siyasal Kitabevi.

RYWKİN, Michael, (1975), *Asya'daki Rusya* (Çev. B. Tanç), İstanbul.

- RYWKİN, Michael**, (1983), *Moscow's Muslim Challenge*, New York.
- RYWKİN, Michael**, (1993), *İktidar ve Etnik Grupları Özbekistan'da Bölge ve İllere Göre Parti Üyelikleri*, Ankara: ODTÜ, Asya Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları.
- SALİH, Muhammed**, (2007), *Yolname (Hatıralar)*, (Çev. Mahmut Özbek), İstanbul: Bilge Oğuz Yayınevi.
- SANDER, O.**, (2002), *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, 10. Baskı, Ankara.
- SARAY, Mehmet**, (1981), *Dünden Bugüne Afganistan*, İstanbul.
- SARAY, Mehmet**, (1993), *Özbek Türkleri Tarihi*, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi, İstanbul: 4. Nesil Mat. ve Yay.
- SARTORI, G.**, (1993), *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş* (çev. T. Karamustafaoglu/ M. Turhan), Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Y.
- SAVRAN, Sungur**, (1990/1), *Kapitalist Restorasyon mu, Politik Devrim mi?* 11. Tez, sayı: 10.
- SEZER, D.**, (1972), *Kamu Oyu ve Dış Politika*, Ankara.
- SİEBERT, Fred S.**, Peterson, Theodore, Schramm, Wilbur, (1963), *Four Theories of The Press*, Urbana&Chicago: University of Illinois Press
- ŞAHNAZAROV, Bahtiyar**, (2008), *Türkiye'deki Özbekler*, İzmir: Temiz-İş Matbaası.
- ŞENEL, Alâeddin**, (1996), *Siyasal Düşünceler Tarihi*, (5. Kısaltılmış Basım), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- TEZİÇ, Erdoğan**, (1998), *Anayasa Hukuku*, İstanbul: Beta Yayınları.
- ULUDAĞ, İlhan**, (1992), *Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi Türkiye İle İlişkileri*, İstanbul.
- UYGUN, O.**, (2003), *Demokrasinin Tarihsel Felsefesi ve Ahlaki Boyutları*, İstanbul.

WILLIAMS, K., (2003), *Understanding Media Theory*, London: Hodder-Arnold.

ZABUNOĞLU, Yahya Kazım, (1963), *Devlet Kudretinin Sınırlandırılması*, Ankara.

MAKALE VE RAPORLAR:

AKTAN, C. C., (1994/2), “Çoğunlukçu Temsili Demokrasi Bir Fazilet Rejimi Değildir”, Demokrasi Gündemi, Türk Demokrasi Vakfı Bülteni, S.18.

ARDOĞAN, Recep, (2004), “Teorik temeller ve tarihsel gerilimler arasında İslam kültüründe siyasal muhalefet”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt: VIII / 2, s.171, Sivas.

AYTAÇ, K., (1986), “Çarlık ve Sovyet Hâkimiyeti Altındaki Türkler, Türk Dünyası Araştırmaları”, S.41.

AVCI, Nilüfer, (1997) “Özbekistan’ın Dünyü ve Bugününde Siyasi ve Ekonomik Oluşumlar”, Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel sayısı II, Ankara.

Country Reports on Human Rights Practices (2000) – Uzbekistan, State Department of U.S.

Country Reports on Human Rights Practices (2006) – Uzbekistan, State Department of U.S.

ÇETİN, Halis, (2002), “Liberalizmin Tarihsel Kökenleri”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C. 3, S. 1.

DİNÇKOL, Bihterin, (2006), “Yönetilenlerin “Öz” Yönetimi – Kamuoyu”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl:5 Sayı:10.

ERK Gazetesi, 21 Haziran 1990, Taşkent, s. 1.

ERK Gazetesi, “Talabalar Şaharçasi, Qonli Payşanba” (Öğrenciler Senti, Kanlı Perşembe) haberi, 1. sayfa, 2. sayı, 15 Ocak 1992.

ERTAN, Birol, (2005), “Demokrasi ve Yerel Yönetimler”, Review of Social, Economic & Business Studies, Vol.2.

GÖMEÇ, Saadettin, (1993), “Tarihte ve Günümüzde Özbekistan”, Yeni Forum, Cilt 14, Sayı 287.

GÖMEÇ, Saadettin, “Gönüllerdeki Kardeş Ülke Özbekistan”, Zaman, 13.01.1996.

GUREVİTCH, Michael ve Blumler, Jay, (1997), “Siyasal İletişim Sistemleri ve Demokratik Değerler”, *Medya, Kültür, Siyaset* (Derleyen: Süleyman İrvan), Ankara: Bilim ve Sanat Yay.

KOCH, Hans, (1936), “Sovyetler Birliği Komünist Partisinin XX. Kongresi ve Sovyetler Birliğinde Milletler Meselesi”, S. 124, Münih.

LUBİN, Nancy, (1989), “Uzbekistan; The Challenges Ahead”, The Middle East Journal, C.43, S. 4.

MANDEL, Ernest, (1987), “Gorbaçov’un İkilemi”, Tartışma Defterleri, sayı: 5, Londra.

OĞAN, Gökçen, (2006), “Andican Olayları” Sonrasında Özbekistan Dış Politikası, Stratejik Analiz dergisi, ASAM.

ÖZBEKİSTAN’DA Basın Özgürlüğü Durumu Raporu (2001), Ekstremal Gazetecilik Merkezi Bülteni, Moskova.

ÖZERKAN, S., (1992), “Kamuoyu Araştırmalarının Karar Verme Sürecine Etkisi”, Marmara İletişim Dergisi, MÜİF. Yayını, S.1.

POLAT, Abdurrahim, (1996), “Özbekistan: İstiklal Mücadelesi’nin Son Basamağı Devam Etmekte”, Yeni Türkiye, Yıl 2, Sayı 9.

SARAY, Mehmet, “Rusya’nın Türkistan’da Yayılması”, Türkler Ansiklopedisi, C.18.

SAVRAN, Sungur, (1988), “Bürokrasi Kendine Karşı: SBKP 19. Konferansı”, Sınıf Bilinci, sayı: 2.

SBKP MK 27. Kongre Siyasal Raporu, (1987), (çev.: Fikret Arslan), İstanbul: Sorun Yay.

THE ECONOMİST, (1993), “The Russians say goodbye to all that”, September 4.

TOSUN, Selma, (1997), “Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Durum”, Avrasya Etüdleri, Yıl 4, Sayı 11.

İNTERNET-SİTELERİ:

<http://www.dorduncukuvvetmedya.com/article.php?sid=5488>

<http://www.proza.ru/2009/01/27/3>

<http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/kitaplar/medyaetigi/giris.htm>

<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav011107a.shtml>

<http://jahonnoma.com/2007/12/01/1-6/>

<http://uzbekistan.neweurasia.net/index.php?tag=presidential-elections-2007>

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/7158910.stm>

<http://www.usakgundem.com/yorum/42/rusya-%C3%B6zbekistan-ittifak-anlasmasi.html>

<http://www.voanews.com/turkish/archive/2005-11/2005-11-21-voa24.cfm>

<http://www.asam.org.tr/tr/yazidosyagoster.asp?ID=63>

<http://www.uzapi.gov.uz/node/251mini=calendar/2009/4/all>

http://www.rsf.org/article.php3?id_article=29031

ÖZET

Özbekistan 1924 yılından 1991 yılına kadar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) yönetimi altında kalmıştır. Bu uzun süreli dönem boyunca Özbekistan'da basın ve kitle iletişim araçları devletin sıkı kontrolü altında tutulmuştur. Sansür, en katı haliyle diğer SSCB ülkeleri gibi Özbekistan SSC'sinde de görülmekteydi. Ancak 1985'den 1991'e kadar Sovyetler Birliği'ni yöneten Gorbaçov'un *perestroyka* (yeniden yapılanma) ve *glasnost* (açıklık) adını verdiği reform çalışmaları Özbekistan'da da basını, deyim yerindeyse canlandırdı. Basında eleştirel makaleler, köşe yazıları yer almaya; siyasal ve ekonomik yaşamı değerlendirmeye dönük canlı tartışmalar yapılmaya başladı.

31 Ağustos 1991'de Özbekistan bağımsızlığını ilan etti. Devlet başkanı seçilen İslam Kerimov'un ilk icraatlarından birisi basını denetim altına almak ve bağımsızlık öncesi basına hâkim olmaya başlayan özgürlük ortamını kısıtlamak oldu. Perestroyka döneminde var olmaya başlayan özgür basından İ. Kerimov dönemine geçilince eser kalmadı.

Bu tezde SSCB dönemi, Perestroyka dönemi ve İ. Kerimov dönemlerinde siyasal rejimdeki farklılaşmalara bağlı olarak basın rejimindeki farklılaşma yine basın üzerinden irdelenecektir. Özbekistan'da basın rejiminin ele alınacak bu üç dönemde geçirdiği dönüşüm büyük ölçüde siyasal rejimdeki dönüşümle koşutluk içindedir. Basın özgürlüğü kavramının nasıl anlaşıldığı, siyasal rejim ve basın özgürlüğü konusunun nasıl değerlendirildiği dönemin siyasal rejiminden ve onun basına dönük tutumundan etkilenmiştir.

ABSTRACT

From 1924-1991, Uzbekistan was under the control of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR). The press and mass media were strictly controlled by the government during this long period in Uzbekistan. Censorship was practiced severely in Uzbekistan as well as in other countries of the USSR. However, the *perestroika* and *glasnost* reforms initiated by Michael Gorbachev, the head of the USSR from 1985-1991, played a vital role in changing the press of Uzbekistan. Critical articles, editorial columns, and debates on current political and economic affairs started to appear during this time in the Uzbek press.

On August 31, 1991, Uzbekistan declared its independence. One of the first practices of President-elect Islam Karimov was controlling the press and restricting the liberal atmosphere of the Uzbek press which had developed prior to independence. The liberalized Uzbek press of the *perestroika* reform period has lost its freedom during Islam Karimov's rule.

In this thesis differences in press regimes will be studied by examining the press in accordance with differences in political regimes during the Soviet, *perestroika* and Islam Karimov eras. The transformation of the press regime in Uzbekistan during these three eras is connected with the transformation of political regimes. The concept of freedom of the press, as well as the relationship between the political regime and freedom of the press, has been influenced by the attitudes of political regimes of specific periods.